

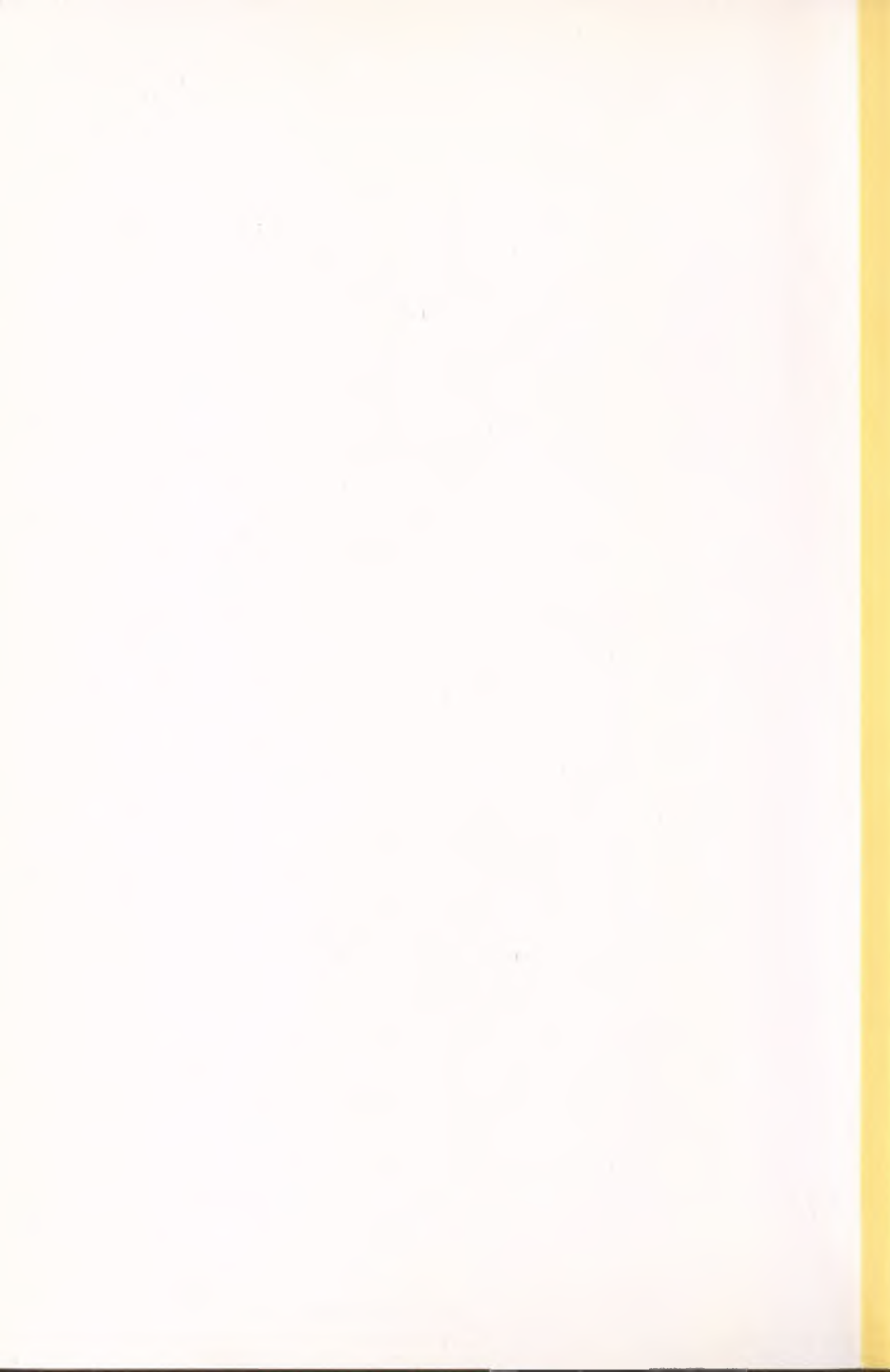
31663+

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TANSZÉK
FOLYÓIRATA

4.
2008

ETO: 821.511.141+811.511.141

YU ISSN 0350 2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR TANSZÉKÉNEK FOLYÓIRATA
2008. XXXIX. évf. 4. sz. ÚJ FOLYAM IX. évf. 4. sz.

ÚJVIDÉK

2008.

4.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A HUNGAROLÓGIAI TUDOMÁNYI ÉS
KÖZLEMÉNYEK TUDOMÁNYOS BIZOTTSÁGÁNAK
KÖZLEMÉNYEK ÉS ÉRTÉKELÉSEK TUDOMÁNYOS
BIZOTTSÁGÁNAK

ÖSSZEADÓ

1968

1-2

1968. ÉVI
KÖZLEMÉNYEK ÉS ÉRTÉKELÉSEK
TUDOMÁNYOS BIZOTTSÁGÁNAK

TARTALOM

NYELVTUDOMÁNY

LÁNCZ Irén: Vajdasági magyar beszélt nyelvi vizsgálatok: A bocsánatkérés formái	7
MOLNÁR CSIKÓS László: Latin minták a hivatali nyelvhasználatban	27
RAJSLI Ilona: Etimológia és identitás összefüggései a vajdasági magyarok utónévadásában	49
ANDRIĆ Edit: Az ürményházi diákok kétnyelvűsége és magyar nyelvhasználatuk jellemzői	62
PÁSZTOR KICSI Mária: A mondatszerkesztés kvalitatív és kvantitatív összefüggései, valamint azok kihatása a funkcionális perspektívára	74
KOVÁCS RÁ CZ Eleonóra: Az anyanyelv és nyelvváltozatai	91

IRODALOMTUDOMÁNY

HARKAI VASS Éva: A versciklus mint gyűjtőlencse <i>Tolnai Ottó Ómama egy rotterdami gengszterfilmben című versciklusának és kötetkompozíciójának életműbeli motivikus és intertextuális kötődései</i>	104
BENCE Erika: Alföldi városmitológiák <i>A vajdasági magyar (történelmi) regény egy aspektusáról</i>	117
TOLDI Éva: Identitáskeresésben <i>Szenteleky Kornél és a kultúrák közötti átjárhatóság</i>	126
HORVÁTH FUTÓ Hargita: Az iskolatér mint intertextuális aspektus <i>Móricz Zsigmond intertextuális/hipertextuális iskolái</i>	134

KANDUKUTY 2001

1. *...*
2. *...*
3. *...*
4. *...*
5. *...*
6. *...*
7. *...*
8. *...*
9. *...*
10. *...*

KANDUKUTY 2002

1. *...*
2. *...*
3. *...*
4. *...*
5. *...*
6. *...*
7. *...*
8. *...*
9. *...*
10. *...*

CONTENTS

LINGUISTICS

LÁNCZ, Irén: Hungarian Spoken Language Studies in Vojvodina: Forms of Apology	7
MOLNÁR CSIKÓS, László: Latin Models in the Language of Administration	27
RAJSLI, Ilona: Relation between Identity and Etymology in Giving First Names among Hungarians in Vojvodina	49
ANDRIĆ, Edit: Bilingualism of Pupils at Ürményháza and Characteristic Features of Their Use of Hungarian	62
PÁSZTOR KICSI, Mária: Qualitative and Quantitative Coherence in Sentence Construction and their Influence on the Functional Perspective	74
KOVÁCS RÁCZ, Eleonóra: Mother Tongue and its Language Variants	91

SCIENCE OF LITERATURE

HARKAI VASS, Éva: The Cyclic Poem as a Fire Glass Motivic and intertextual bonds between Ottó Tolnai's oeuvre and his cyclic title poem and the composition of the volume, <i>Ómama egy rotterdami gengszterfilmben / Granny in a Gangster film from Rotterdam</i>	104
BENCE, Erika: Town Mythologies of the Great Hungarian Plain <i>An aspect of the Hungarian (historical) novel in Vojvodina</i>	117
TOLDI, Éva: In Search for Identity <i>Kornél Szenteleky and permeability between cultures</i>	126
HORVÁTH FUTÓ, Hargita: School Space as an Intertextual Aspect <i>Zsigmond Móricz's intertextual/hipertextual schools</i>	134

LÁNCZ IRÉN

VAJDASÁGI MAGYAR BESZÉLT NYELVI VIZSGÁLATOK: A BOCSÁNATKÉRÉS FORMÁI

Hungarian Spoken language Studies in Vojvodina: Forms of Apology

A bocsánatkérés elemzésének elméleti alapjai a beszédaktus-elméletekben és a szociálpszichológiában találhatóak. A dolgozat első részében a szerző ismerteti azokat az elméleteket, melyek felől értelmezhető a bocsánatkérés. A dolgozat második része az empirikus vizsgálatok eredményeit mutatja be.

A bocsánatkérésnek több fő stratégiája van, a fő stratégiákon belül pedig alkategóriák különíthetők el. Az adatokból kiolvasható, hogy különböző szituációkban mely stratégiákat használják a különböző korosztályhoz tartozók. Az adatközlők diákok, egyetemisták és felnőttek (tanítók és tanárok). A választást külső és belső faktorok határozzák meg, azaz a társadalmi viszony, a társadalmi helyzet és a hiba súlyossága, ugyanakkor a stratégiaválasztás összefüggésbe hozható az udvariasság elvével és az arcvédéssel is. A stratégiák legtöbbször kombinálódnak, a stratégia-együttesek nagyon sok változatot hoznak létre, de vannak az egyes szituációkra jellemző kombinációk is.

Kulcsszavak: bocsánatkérés, szituáció, stratégia, stratégia-együttes, sajnálat-kifejezés, magyarázkodás, javítás, jóvátétel, jövőbeni elkerülés, arcvédés, arcfenyegetés, udvariasság

A vajdasági magyar élőnyelvi vizsgálatok célja, hogy bemutassák néhány beszédaktus nyelvi kifejezőeszközeit, azok jellemző vonásait, azaz azokat a stratégiákat, melyeket pontosan meghatározható szituációkban választanak a beszélők, hogy céljaikat, szándékaikat megvalósítsák. Ilyen pragmatikai kutatások nálunk eddig még nem folytak, magyarországi adatok azonban már vannak arról, hogy melyek az előnyben részesített nyelvi formák, és más nyelvekben alkalmazott nyelvhasználati formákat is leírtak már. Ez a dolgozat folytatása annak, amely a kéréshez és a visszautasításhoz kapcsolódó nyelvi szerkezeteket mutatja be (LÁNCZ 2006a, 2006b, 2007).

A bocsánatkérés elemzésének elméleti alapjait a beszédaktus-elméletekben és a szociálpszichológiában találjuk. Austin beszédaktus-elméletétől kezdődően fokozatosan egyre finomabb megállapításokat tettek vele

kapcsolatban. Austin rendszerében a viselkedők csoportjába került, abba a csoportba, melybe olyan beszédaktusok tartoznak, amelyekkel az emberek viselkedésére reagálunk (köszönet, üdvözlés, jókívánság). Az ő nevéhez fűződik a magyarázatok két típusának, a mentegetőzésnek és az indoklásnak a megkülönböztetése. A mentegetőzéssel beismerjük, hogy olyat tettünk, ami nem helyes, nem támogatható, de enyhítő körülményekre hivatkozva megpróbáljuk gyengíteni felelősségünket. Az indoklással pedig érvelünk, többször érveket sorolunk fel, hogy igazoljuk, tettünk nem tekinthető rossznak. Searle a bocsánatkérést az expresszívumok közé sorolta, azaz azok közé a beszédaktusok közé, amelyekkel a beszélő magatartását fejezi ki valamivel kapcsolatban. Van, aki szerint a bocsánatkérés a hallgatónak szóló érzéseket jeleníti meg. Egyik definíciója így hangzik: az a beszédaktus, mellyel a beszélő helyreállítja a közte és a hallgató között önnön hibájából felborult egyensúlyt, harmóniát (vö. SZILI 2004; 138). Az interakcióban azért bomlik fel az egyensúly, mert a beszélő tett vagy mondott valamit, vagy éppen nem tett meg valamit, s ez nemcsak számára, hanem a hallgató, sőt mások számára is a társadalmi normák megszegését jelenti, a hallgató pedig akár sértésnek is veheti. A sérelmet a beszélőnek helyre kell állítania, és ezt szolgálja a vétség beismerése, a bocsánatkérés. Csak így lehet a beszélő udvarias.

A szociálpszichológiában a Goffman által kidolgozott koncepció két fogalma, az orvoslás és arculat (korábbi fordításban a homlokzat) alkalmasnak bizonyult a különböző beszédaktusok szerepének leírására. Az arculat énkép, amely igencsak sérülékeny. Az interakcióban résztvevőknek érdekében áll, hogy fenntartsák egymás arculatát. Ha az arculat kárt szenved, jóvátételre, orvoslásra van szükség. Az orvoslás Goffman szerint lehet bocsánatkérés, magyarázat vagy kérdés. A bocsánatkérés elemei a Goffmannál a zavar kifejezése, a hibás viselkedés verbális elutasítása és a kárpótlás felajánlása. Magyarázatokról nála is szó van: olyan beszédaktusokként határozza meg őket, melyekkel másra hárítható a felelősség, és – mint Austinnál – melyekkel enyhíthetők a körülmények (GOFFMAN 1995).

Goffman koncepciójára építette Brown és Levinson azt az udvariassági elméletet, mely szerint az interakció során arra törekszünk, hogy a legkedvezőbb színben mutassuk meg magunkat, hogy megvédjük arcunkat. Ha ez nem sikerül, kevésbé becsül meg bennünket környezetünk. A szerzőpáros az udvariasságnak két formáját különbözteti meg: a pozitív és a negatív udvariasságot, és olyan modellt alkot, melyben a stratégiák egész sora kap helyet. Brown és Levinson elméletében pozitív arcunkat (homlokzatunkat) rongálja, ha mentegetőzünk, különösen akkor, ha a mentegetőzés egyúttal bevallás is, vagy ha elismerjük felelősségünket azért, mert nem tettünk meg valamit, amit megígértünk, és amit elvártak tőlünk. Negatív arcunkat (homlokzatunkat) pedig sérti, ha jelezzük azt, hogy úgy gondoljuk, jó okunk volt megtenni valamilyen aktust, amelyet a hallgató bírál (BROWN–LEVINSON 1995; 45).

A pozitív udvariasság megkívánja, hogy a beszélő (B) felismerje a hallgató (H) elvárásait vagy kívánságait, és hajlandó legyen saját (nyelvi) viselkedését ehhez igazítani. Vagyis bizonyos helyzetekben B mentegetőzni kényszerül, bocsánatot vagy elnézést kér, sajnálatát fejezi ki, ha pozitív képet szeretne kialakítani magáról. A szerzőpáros által megállapított udvariassági szabályok között szerepel az ígéret (felszólító módban levő igealakokkal megfogalmazva: Ígérj! Kínálj!), mellyel B hangsúlyozhatja együttműködési szándékát H-val, azaz bizonyítja jó szándékát H pozitív arcához fűződő igényeinek kielégítésére. A megfelelő nyelvi viselkedés eredményeként H arca is helyreállítódik, de az is megeshet, hogy B megnyilatkozása következtében H arca megsérül. Ugyanakkor a bocsánatkérés B számára arcfenyegető, mert „amikor bevalljuk, hogy hibáztunk, figyelmetlenek, feledékenyek stb. voltunk, egyfelől csökkentjük arcunk értékét, másfelől »kárpótoljuk« partnerünket, kiegyenlítjük az arcát ért veszteséget” (SZILI 2004; 138). Brown és Levinson elméletében a bocsánatkérés fenyegeti a beszélő pozitív arculatát.

Ardith J. Meier viszont, akinek elméletére alapozva elemzi Małgorzata Suszczyńska a magyar jóvátétel formáit, azt hangsúlyozza, hogy a bocsánatkérés az énkép javítását szolgálja, nem pedig fenyegeti B arculatát. Suszczyńska nyomán a következőképpen foglalható össze Meier koncepciója: az alkalmasság és a helyénvalóság segítségével újra kell értelmezni az udvariasságot. Az udvariasság mértékét egy nyelvközösség értékeli, amiből következően különböző kultúrák nem azonos módon ítélik meg, hogy egy-egy megnyilatkozás udvarias volt-e vagy udvariatlan. Meier a jóvátétel stratégiáit három superkategóriába sorolja annak alapján, hogy „milyen módon idézik elő az összetartást a beszélő és a hallgató között”. Az első superkategória a B → H irányultság, mely azt jelenti, hogy B beleképze magát H helyébe. Ilyen irányú stratégia például az orvoslás, a sérelem megállapítása, az önvád, a törődés és aggodalom stb. A második superkategória, a B ← H irányultság H nézőpontját próbálja B nézőpontja felé közelíteni például mentegetőzéssel, indoklással, vagy tréfálgatással, H megértésére számítva. A harmadik a B → ← H viszonyulás, amely B és H úgymond „félúton való találkozása”, ami felmentést jelent, vagy kísérletet a fennálló helyzet rendezésére. Stratégiái pedig az IFID-formulák (Illocutionary Force Indicating Device, 'az illokúciós erőt magában foglaló eszköz', azaz a rutinszerű bocsánatkérési formulák), mint például a következők: *ne haragudj(on), elnézést, bocsánat, sajnálatom*, továbbá ezek fokozott alakjai: *ezer bocsánat, nagyon/rettentően/szörnyen sajnálatom* (SUSZCZYŃSKA 2003; 267–68).

A felsorolt szerzők mellett a kérdéssel természetesen mások is foglalkoznak. A többféle megközelítés gazdagította tudományos ismereteinket egy az életünkben fontos szerepet játszó beszédaktussal kapcsolatban. S mint várható is, a terminológiában nincs egyetértés, a fő fogalmakat a szerzők más-más módon értelmezik, de mindkettő használatban van: a *bocsánatkérés* is

és a *jóvátétel* is. A *bocsánatkérés* nem szó szerint értendő, tágabb értelemben sok minden beletartozik, többek között a *jóvátétel* is (lásd alább). Aki a *jóvátétel* terminus mellett teszi le a voksot (mint például Meier), szintén tág értelemben használja, és stratégiái között említi a bocsánatkérést, az indoklást, a mentegetőzést, az önvádat stb.

A zavartalan és sikeres kommunikáció érdekében B igyekszik a megbomlott harmóniát helyreállítani. Ennek többféle módja lehetséges. Minden nyelvi közösségben vannak elfogadott normák és szokások, melyekhez B-nek tartania kell magát. A társadalomban kialakult szabályok előírják „tagjaik számára, hogy mikor és hogyan kérjenek bocsánatot egymástól, ebből következően az eltérő nyelveket beszélők, más kultúrákhoz tartozók bocsánatkérésében mennyiségi, de minőségi különbségek is lehetnek” (SZILI 2004; 139). Szili Katalin összehasonlította saját adatait néhány más kultúrában gyűjtött adatokkal, egészen pontosan német, francia, ausztrál angol és héber adatokkal, és kimutatta, hogy váratlan hasonlóságok és különbözőségek egyaránt felfedezhetők bennük. Például van olyan szituáció, melyben a magyarok többször kérnek bocsánatot, mint a németek, de olyan adatok is vannak, amelyek ennek ellenkezőjét mutatják, bár várható volna, hogy a két kultúrában történt felmérés adatai közel állnak egymáshoz. (A különbségek még szembetűnőbbek, ha a stratégiák megoszlását vetjük egybe. Vö. SZILI 2000; 147.) És ami talán szintén érdekes és elgondolkodtató, hogy a magyarországi nyelvhasználatában a társadalmi hierarchia magasabb fokán állókkal szembeni előzékenységet kifejező nyelvi formák előfordulásának aránya jóval kisebb, mint az említett nyelvekben.

Dolgozatomban bemutatom, hogy milyen tényezők befolyásolhatják a különböző nyelvi formák választását egy-egy szituációban. Az adatok jelzésértékűek, és talán rámutatnak a vajdasági magyar nyelvhasználat néhány vonására.

A nyelvi anyagot diskurzuskiegészítő kérdőív segítségével gyűjtöttem. A szituációkat Szili Katalin empirikus vizsgálatának figyelembevételével határoztam meg (ő is mintákra támaszkodott, hogy lehetőség legyen más nyelvekkel való összehasonlításra). A szakirodalom a beszélő választását befolyásoló szociopragmatikai tényezőknek két típusát különíti el, a társadalmi meghatározókat és a belső kontextuális tényezőket. A társadalmi meghatározókhoz olyan összetevők tartoznak, mint a hatalom, az interakcióban résztvevők közötti társadalmi távolság, a kor és a nem. A belső kontextuális tényezőkhez a hallgatót ért sérelem súlyossága, valamint a beszélő bocsánatkérési kötelezettsége sorolható. Ezek mellett Szili számításba veszi a hallgatóval szemben elkövetett tett jogosságát is.

A helyzetek a következők:

Az első szituációban egy ígélet be nem tartása miatt kellett bocsánatot kérni (segítségnyújtás egy ismerős gyerekének a házi feladat megoldásban), a másodikban a gyerekeknek visszadobott labda betöri az egyik ház ablakát, és a tulajdonostól kell bocsánatot kérni. A harmadikban a baráttól/barátnőtől kellett bocsánatot kérni késés miatt, a hatodikban is a késéskor kellett valamit mondani (itt különböztek a szituációk, a diákok és az egyetemisták az óráról késnek, a felnőttek ülésről), a negyedikben kölcsönként könyvet nem hozott vissza a megkérdezett, az ötödikben rossz véleményt mond a beszélő valakiről, és ezért valaki (osztálytárs, évfolyamtárs, kolléga) nemtetszését fejezi ki. A hetedik szituációban a megkérdezett vendégségben lelöki az asztalról az értékes vázát. Ilyen szituációkban mondanunk kell valamit. Elvárják tőlünk, hogy a társadalmi normáknak megfelelően bocsánatot kérjünk. Az adatokból kiderül, hogy a megadott szituációkban különbözőképpen reagálnak a megkérdezettek.

90 adatközlőm volt: 30 csantavéri nyolcadik osztályos diák, 31 egyetemista (valamennyien a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék hallgatói) és 29 felnőtt (főleg tanítók, de volt a csoportban néhány magyartanárr is).

A szakirodalom 2 általános és 3 szituációfüggő stratégiát különít el. Az általánosak közül a legfontosabbakat a bocsánatkérési szándékot közvetlenül magukban foglaló megnyilatkozástípusok alkotják, azaz az IFID-formulák. A második típusba a felelősség beismerését szolgáló nyelvi alakok tartoznak.

Az IFID-stratégiába a performatívumok tartoznak: *bocsánat, bocsánatot kérek, elnézést, elnézést kérek*. Ezek az alakok a következőképpen csoportosíthatók: sajnálat kifejezése, megbocsátás kérése, bocsánatkérés.

A felelősség beismerésének négy alkategóriája van: a hiba beismerése, önnön hiányosságunk beismerése, annak felismerése, hogy a másik személynek kijár a bocsánatkérés és a szándékosság hiánya.

Szituációfüggő stratégia a magyarázkodás, a javítás felajánlása és az ígéret a jövőbeli elkerülésre.

A stratégiák fő típusai és válfajaik tehát így vázolhatók fel:

1aa. Szégyen kifejezése (*szégyenlem magam*) – ezt az alcsoportot Szili Katalin hozta létre

1a. Sajnálat kifejezése (*Sajnálom.*)

1b. Megbocsátás kérése (*Bocsásson meg, ne haragudjon.*)

1c. Bocsánatkérés (*bocsánat, elnézést*)

2. A felelősség beismerése

2a. A hiba beismerése (*Az én hibám.*)

2b. Hiányosságunk beismerése (*Elfelejtettem.*)

2c. Annak felismerése, hogy másnak kijár a bocsánatkérés (*Igaza van.*)

2d. A szándékosság hiánya (*Nem akartam, nem volt szándékos.*)

3. Magyarázkodás, helyzetjelentés
4. Javítás felajánlása (*Kifizetem a kárt.*)
5. Ígéret a jövőbeli elkerülésre (*Nem fordul elő többet.*)

Az illokúciós erő határozókkal, érzelemkifejező szavakkal fokozható (*Nagyon sajnálom. Hű, elfelejtettem*), és lefokozó szerepű szavakkal, szerkezetekkel enyhíthető (*Úgysem tetszett. Nem nagy kér érte. Csak az igazat mondtam.*).

A vajdasági anyagban a stratégiák főleg kombinációkban fordulnak elő. Ha csak egy-egy stratégia fordult volna elő a válaszokban, számuk 630 lett volna (90 adatközlő x 7 szituáció), viszont 1217 stratégiapéldány lelhető fel az anyagban, ez azt jelenti, hogy 1,93 stratégia fordul elő szituációnként. Azaz ennél is több, ugyanis nem adott minden adatközlő adekvát választ vagy nem válaszolt. Ha nincs válasz, annak oka is van, és nem egy helyen ezt is feltüntették az adatközlők. A válasz elmaradásának okai is sokatmondók.

Az elemzés során minden stratégiát külön-külön figyelembe vettem, és besoroltam valamelyik fő csoportba vagy alcsoportba, ezért van az, hogy sokkal több a stratégiák száma, mint a válaszoké.

Gyakoriságuk a következőképpen alakul szituációnként:

1. táblázat. A stratégiák előfordulása százalékban

STRATÉGIÁK	SZITUÁCIÓK						
	1. házi f.	2. labda	3. késés	4. könyv	5. vélemény	6. késés	7. váza
1. sajnálat, bocsánat	32.21	33.86	45.51	27.45	28.57	48.7	41.26
2. felelősség beismerése	33.65	24.33	2.75	22.05	8.73	0.64	24.86
3. magyarázkodás	15.38	3.17	45.51	17.7	58.52	38.31	5.29
4. javítás	17.78	38.09	3.44	30.39	1.58	11.03	28.57
5. jövőbeli elkerülés	0.96	0.52	2.75	5.3	1.29	1.29	–

A táblázatot függőlegesen kell olvasni, így látható, hogy egy-egy szituációban miként alakulnak a stratégiák. Az 1. szituációban legnagyobb arányban a felelősség beismerése jelenik meg, és alig kisebb számban a sajnálat kifejezése vagy a bocsánatkérés. A 2.-ban a javítás felajánlása fordul elő sokszor, és gyakran kombinálódik a bocsánatkérés valamelyik formájával. A 3.-ban

egyforma arányban látjuk a bocsánatkérést és a magyarázkodást. A 4.-ben a javítási szándék vezet, de nem sokkal mögötte áll a bocsánatkérés valamelyik formája. Az 5. szituációban nincs mit javítani, ezért itt nem véletlenül lelhető fel a legnagyobb számban a magyarázkodás, mely mellett azonban megjelenik a bocsánatkérés és – nem gyakran ugyan – a többi stratégia is. A 6. szituációban is késés miatt kell valamit mondani, és láthatjuk, ez legtöbbször a bocsánatkérés, melyhez leginkább magyarázkodás kapcsolódhat. A 7. szituációban a sajnálat és bocsánat mellett a javítás felajánlása szerepel.

2. táblázat. A stratégiák szituációk szerinti előfordulása százalékban

STRATÉGIÁK	SZITUÁCIÓK						
	1. házi f.	2. labda	3. késés	4. könyv	5. vélemény	6. késés	7. váza
1. sajnálat, bocsánat	15,38	14,47	14,93	12,89	8,14	16,96	17,64
2. felelősség beismerése	31,25	20,53	1,78	20,08	4,91	0,44	20,98
3. magyaráz- kodás	11,51	2,15	23,74	3,87	26,97	21,22	3,59
4. javítás	14,85	28,91	2	24,89	0,80	6,82	21,68
5. jövőbeli elkerülés	9,09	4,54	18,18	50	9,09	9,09	–

A fenti táblázatból, melyet vízszintesen kell olvasnunk, kideríthetjük, hogy milyen arányú a stratégia a felvázolt szituációkban. Az első stratégia, azaz a sajnálat kifejezése és bocsánatkérés valamelyik formája a 7. szituációban fordul elő legtöbbször, de nem sokkal marad el az előfordulás aránya a második késést és az ígéretről való megfélekedést tartalmazó szituációban. Az elmarasztaló vélemény kinyilvánítása miatt azonban nem sokan kérnek bocsánatot, inkább magyarázkodnak.

A felelősség beismerése az 1. szituációban a legnagyobb arányú, és három szituációban, a 2.-ban, a 4.-ben és a 7.-ben nem sokkal ugyan, de meghaladja a 20%-ot. Késéskor viszont nem jellemző, és véleménynyilvánításkor is alig élnek ezzel a stratégiával az adatközlők. A magyarázkodás a rossz vélemény mondása szituáció mellett a késés szituációiban is viszonylag gyakori. A javítás szándéka az ablak betörések sokszor megjelenik, csakúgy, mint a könyv visszahozásának elmulasztásakor és a váza lelökésekor, bár az utóbbi két szituációban kisebb az előfordulása. A jövőbeli elkerülés a könyvvel kapcsolatban a legnagyobb arányú, és jócskán meghaladja a többi stratégia előfordulását.

3. táblázat. Az IFID-stratégiák alkategóriái

Stratégiák	1. házi f.		2. labda		3. késés		4. könyv		5. vélemény		6. késés		7. váza											
	D	T	D	T	D	T	D	T	D	T	D	T	D	T										
I aa.	Résztvevők	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	1	3								
	szégyenlem magam	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1							
fokozó + szégyenlem magam	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1							
	Összesen %					1,51		7,01								6,4								
Ia.	sajnálom	3	2	1	1	3	5	-	-	-	-	-	5	1	3	3	6	1	-	2	4	3		
	sajnos	-	-	1	1	-	1	-	-	2	-	-	-	-	2	-	-	1	-	-	-	1	-	
fokozó + sajnálom	sajna	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	sajnálom	-	-	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	-	1	6	5
Összesen %	11,76		20,31		4,54		15,78		56,11		6,66		28,1											

A 3. táblázatban lebontva találjuk az IFID-stratégiákat az adatközlők három csoportja szerint (D = diákok, E = egyetemisták, T = tanítók, tanárok), és láthatjuk azt is, hogy ilyen arányban fordultak elő az egyes alkategóriák.

A szégyen kifejezése elvétve fordul elő, s ezt azzal magyarázhatjuk, hogy ez a forma jár a legnagyobb arcvesztéssel, s ezt a beszélők nem vállalják. A sajnálat négy alkategóriája közül az érzelmileg telített *sajnálommal* alkotnak leginkább megnyilatkozást, mert ez nem jár nagyobb arcvesztéssel. A személytelen *sajnos*, bár kisebb arcvesztéssel jár, mint a *sajnálom*, alig használatos, mindhárom korcsoportban csak néhány adat van rá. A megbocsátás kérésének formái közül *ne haragudj(on)* a gyakoribb, talán azért, mert nem érzik arcvesztéséget okozó viselkedésnek. A *bocsáss(on) meg* csak elvétve fordul elő. A bocsánatkérésnek több változata lehet, a *bocsánatnak* több változatával éltek az adatközlők.

Egy-egy alkategórián belül a lehetséges nyelvi formák gyakorisága a korosztálytól függ. A diákok például nem mondanák azt, hogy szégyenlik magukat, és a *sajnálomot* meg az ide tartozó formákat sem használják, függetlenül attól, hogy közeli vagy távoli viszonyban vannak azzal, aki ellen hibát vétettek, kisebb vagy nagyobb a vétség, és a társadalmi helyzet sem befolyásoló tényező. Fokozó alakok pedig egyáltalán nem fordulnak elő megnyilatkozásaikban. A *bocsásson meg* igekötős ígét is csak egyszer használta egy tanuló. Egyébként a másik két csoport tagjainál sem tartozik a tipikus fordulatok közé. A felnőttek valamennyivel gyakrabban választották, mint az egyetemisták, méghozzá abban a situációban, amelyben a vétség feltehetőleg közepesnek számít. A *ne haragudj(on)* az egyetemistáknál a gyakoribb. Úgy látszik, a közeli viszony növeli előfordulását, annak ellenére, hogy nem nagy vétség (1. situáció). A két késés-situáció különböző előfordulást hív elő, a közeli viszony és az azonos státus növeli az előfordulást, mert B így állítja helyre a kapcsolatot. Az óráról való késéskor az explicit bocsánatkérés a megszokottabb, ebből következően a gyakoribb stratégia. A diákoknál az alacsonyabb társadalmi helyzetükből adódóan többször fordul elő, amikor közepesen súlyos a vétség. *Bocsánat* és az *elnézést*, valamint a többi ide tartozó változatok különböző számban fordulnak elő az egyes situációkban mindhárom korosztálynál. A legnagyobb értéket ez a stratégiaválfaj képviseli. A diákoknál az érték három situációban magas, a közeli viszonyban levőkkel éppúgy megjelenik, mint az azokkal való kommunikálás során, akikkel távolabbi viszonyban vannak, de a vétség foka meghatározó tényező, ugyanis a nagyobb vétség esetében a leggyakoribb. Az egyetemistáknál viszont éppen a közeli viszony, az azonos státus és a kisebb vétség hívja elő explicit formában a bocsánatkérést. A felnőtteknél magasabb státusuk és a nagy vétség emeli értékét. A meghitt kapcsolat egyik korcsoportnál sem csökkenti szerepét. A *bocsánatnak* bizalmas változatai, a *bocs* és a *bocsi* a fiatalabb korosztály nyelvhasználatára jellemzők, és nemcsak a saját korosz-

tályukhoz fordulva használják, hanem akkor is, ha felnőtt a beszédpartner. A *bocsánatot kérek* és az *elnézést kérek* megjelenik mindegyik szituációban, ám számuk változó, és más-más arányban használják a különböző korosztályok. Ezeket a szerkezeteket tekinthetjük udvariasabb formáknak a *kérek* nélküliekkel szemben. Az utóbbi nyelvi forma a 6. szituációban a tanítók nyelvében sokszor jelen van, és ez kapcsolatba hozható saját magasabb státusukkal és a vétség nagyságával, de az előbbit is gyakrabban használják, mint a másik két csoportba tartozók.

IFID-en belüli fokozó eszköz nem sok van az adatok között. A diákok nem fokozzák a bocsánatkérési formát, és az egyetemisták megnyilatkozásaiban kevesebb van, mint tanítókéiban/tanárokéiban. Íme néhány példa a fokozó szerkezetekre: *úgy sajnálom, nagyon sajnálom, igazán sajnálom, annyira sajnálom; igazán nagyon sajnálom; jaj, elnézést kérek; hű, elfelejtettem; jaj, hogy szégyenlem magam; nagyon ügyetlen vagyok, jaj, de ügyetlen vagyok.* Példák a megnyilatkozásokból: *Jaj, ne, ezt teljesen elfelejtettem.* (D) *Túl sok volt a lecke, és anyámnak is segítenem kellett.* (D) *Igazán nagyon sajnálom. Ügyetlen voltam. Megtérítem a kárt.* (E) *Annyira sajnálom, de nem tudtam előbb jönni.* (E)

4. táblázat. A felelősség beismerése

Stratégiai	Szituációk	1. házi f.		2. ablak			3. kérés			4. könyv			5. vélemény			6. kérés			7. váza					
		D	E	T	D	E	T	D	E	T	D	E	T	D	E	T	D	E	T	D	E	T		
2a.	Résztevéők	-	-	-	2	3	4	-	-	-	2	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	1	
	%				19,56						4,44			18,18			100			2,12				
2b.		21	27	22	2	5	3	2	2	-	2	17	14	12	-	-	-	-	-	-	4	12	5	
	%	100			21,73						95,55											44,68		
2c.		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	1	-	-	-	-	-	-	
	%															63,63								
2d.		-	-	-	12	16	9	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	12	5	8
	%				58,69										18,18							53,19		
Összes előfordulás		70		46			4			45			11			1			47					

A felelősség beismerése közepes arcvesztéssel jár, mert a beszélő negatív színben tünteti fel magát. Nem csoda tehát, hogy alkategóriái közül a hiba beismerése a legkevésbé megterhelt, két szituációban egyáltalán nincs, háromban egy vagy két példa van rá, és csak az ablak betörésénél találjuk néhány megnyilatkozásban mindhárom csoportnál (gyakran kombinálódik a javítás felajánlásával). Ebben a szituációban az okozott kár tényéből és a nem közeli viszonyból következhet a beismerés. A többi szituációban a diákok nem ismerik be, hogy hibát követtek el (csak ketten teszik). Önnön hiányosságuk beismerése (*elfelejtettem*) az 1. és 4. szituációban gyakori mindhárom korosztálynál – bár előfordulásuk különböző –, a 7.-ben szintén megfigyelhető (*ügyetlen voltam*), de kevesebb adat van rá, két szituációban pedig nem is fordulhatott elő, kettőben pedig csak néhányszor választják. Egyébként a felelősség vállalásának ez a módja azért gyakoribb, mert nem jár nagy arcvesztéssel. Ha kritikával viszonyul önmagához a beszélő, nem sérül a róla alkotott kép.

A hiányosság beismerése ritkábban így is előfordul:

Felelőtlen vagyok, többet ne adj kölcsön könyvet. (T)

Figyelmetlen voltam. Hogy tehetem jóvá? (T)

Hogy a másik félnek van igaza, tulajdonképpen csak az 5. szituációban fordulhatott elő, meglepő lehet azonban, hogy az adatközlők nem ezt a formát választották, hanem saját igazukat erősítették meg, hangsúlyozva, hogy az, akivel kapcsolatban véleményt mondtak, kiérdemelte a kritikát. A szándékosság hiánya (*nem volt szándékos, nem akartam*) három szituációban fordul elő, számuk akkor nagyobb, amikor kisebb vagy nagyobb kár okozásáról van szó (a harmadik szituációban való előfordulás elhanyagolható, mert mindössze két egyetemista mondta, amikor véleményét szerette volna tompítani). A diákoknál azonos számban találjuk mindkét kár okozásánál, a felnőttek közül kevesebben reagálnak így. A *nem akartam* mindössze néhány megnyilatkozásban található.

5. táblázat. Magyarázkodás, javítás felajánlása, jövőbeli elkerülés

Stratégiák	Sztuációk		1. házi f.		2. ablak		3. késés		4. könyv		5. vélemény		6. késés		7. váza									
	D	E	T	D	E	T	D	E	T	D	E	T	D	E	T	D	E	T						
3. Magyarázkodás	Résztevők		15	12	5	-	3	3	26	26	14	2	27	1	25	26	24	23	18	18	1	7	2	
	Összesen		32		6		66		30		75		59		10								10	
4. Javítás			8	21	8	22	26	24	1	-	4	23	27	12	2	-	-	2	15	-	19	22	13	
	Összesen		37		72		5		62		2		17		54									
5. Jövőbeli elkerülés			-	1	1	1	-	-	2	2	-	1	1	9	1	1	-	2	-	-	-	-	-	-
	Összesen		2		1		4		11		2		2											

A mentegetőzés arcvédő stratégia, mely legtöbbször az 5. szituációban van, és mindhárom korcsoportba tartozók megerősítik, hogy igazuk volt, vagyis nem vállalják a felelősséget. Tulajdonképpen sok esetben nem is magyarázkodásról van szó, hanem arról, hogy kitartanak véleményük mellett, ezt erősítik meg (*Csak az igazat mondtam. Ez a véleményem. Én csak elmondtam a véleményem. De ha ez az igazság. Inkább lássuk tisztán a dolgokat, minthogy kerüljessük egymást.*) Az adatközlők gyakran találnak ki mentő körülményeket, melyek megakadályozták az időben érkezést. Ezzel próbálják elérni, hogy vétségük ellenére kedvező képet mutassanak magukról. Például:

1. szituáció:

Beteg voltam. (D)

Be kellett mennem a suliba, és sokáig kellett maradnom. (D)

3. szituáció:

A buszom késett. (D)

Ne haragudj, letörött a cipőm sarka és hazamentem másik lábbeliért. (T)

Elkapott a hasmenés. (D)

Bocs, de otthon kellett segítenem, meg nem találtam a pénzem. (D)

Később indultam el, elaludtam. (T)

6. szituáció:

Elaludtam, mert nem csörgött az óra. (D)

Bocsánat a késésért, de nem csörgött az ébresztőóra. (D)

A buszom késett. (D)

Elromlott a biciklim, és haza kellett mennem a másikért. (D)

Elnézést a késésért, későn volt kész az ebéd. (D)

Elnézést, de hivatalos ügyek intézése miatt késtem. (T)

Köszönöm a türelmüket. Lecsúszott a járművem az úttestről és lábbusszal most értem ide. (T)

Van, amikor a késés indoklására közelebről meg nem határozott kifogást hoznak fel. A válasz ilyenkor így hangzik: *Közbejött valami.*

A 2. és a 7. szituációban a kár megtérítését ajánlják fel:

Elnézést kérek, megtérítem a kért. Mennyibe kerül az ablak? (T)

Tudom, hogy ügyetlen voltam. Megtérítem a kárt. (T)

Igen értékes darab, nagyon sajnálom! Hol vásárolta? Esetleg helyette... (T)

A jóvátétel az arcvédést szolgálja, és azt mutatja, hogy a beszélő figyelmet fordít a beszédpartner szempontjaira és érdekeire. A javítás lehetősége szituációfüggő. Az 1.-ben főleg az egyetemisták tennék jóvá mulasztásukat, a 4.-ben legkevésbé a felnőttek javasolják a javítást.

Ha nem lehet jóvátenni a hibát (például a késésnél), felajánlható a kárpótlás:

Kárpótlásul a mozi után meghívlak egy italra. (T)

A jövőbeli elkerülésre nincs sok adat, a 4. szituációban a felnőtteknél gyakrabban előfordul, mint a másik két korcsoportban, pedig az arcvédest szolgálná. A többi szituációban (a 7. kivételével, melyben nem fordul elő) egy-két adattal van jelen:

Bocsánat, hogy elkéstem, többet nem fog előfordulni. (D)

Bocs, hogy késtem, többé nem fordul elő. (D)

Ne haragudj. Máskor nem fogok a hátad megett (sic!) traccsolni. (T)

A válaszok 54.80%-ában stratégia-együttesek vannak. A legnagyobb százalékban az egyetemisták kombináltak stratégiákat, náluk az arány 63,55%, az általános iskolásoknál valamennyivel kisebb ez az arány, 61,35%. A felnőttek ritkábban éltek a kombinálással, válaszaik inkább rövidebbek, és reakcióikban mindössze 38,91%-ot tesz ki a stratégia-együttesek aránya.

A kombinációk rendkívül változatosak:

az 1-ben 1b. + 2b., 1c. + 2b., 1b. + 2b. + 4., 1c. + 4.

a 2-ben 1c. + 4., 1c. + 2d. + 4.

a 3-ban 1c. + 3., 1b. + 3.

a 4-ben 1c. + 4., 1b. + 4., 2b. + 4., 1c. + 2b. + 4.,

az 5-ben 1b. + 3., 1e. + 3., 2c. + 3.

a 6-ban 1c. + 3., 1c. + 4.

a 7-ben 1a. + 4., 1c. + 4.

A leggyakoribbak az 1c. + 3. és az 1c. + 4., azaz a bocsánatkérés kombinálódik a magyarázkodással vagy a javítás felajánlásával.

1c. + 3.: *Elnézést a késésért. A busz késett, és én messze lakom az iskolától, és meg kellett várnom. (D) Bocsi, hogy késtem, de előbb nem bírtam jönni. (D)*

1c. + 4.: *Elnézést kérek. Megtérítem a kárt. (D) Elnézést, kifizetem. (D) Jaj, elnézést kérek, holnap elhozom. (D)*

Tulajdonképpen az illokúciós erő fokozásáról van szó, amikor megismétlődik ugyanaz vagy két különböző stratégia. A korpuszban vannak olyan megnyilatkozások is, amelyekben 4 vagy 5 stratégia kapcsolódik egybe. Íme egy példa, mely a 7. szituációban jelenik meg (váza), amikor a kellemetlen helyzetben a társadalmi viszony sem nem közeli, sem nem távoli, a kár közepesen súlyos, B társadalmi helyzete pedig alacsonyabb:

2b. + 4. + 1b. + 2d. + 1c.: A fene, de ügyetlen vagyok! Majd veszek egy másikat! Ne haragudjon! Tényleg nem akartam! Bocsánat!

Külön figyelmet érdemel, hogy a 6. szituációban, az óráról való késés szituációjában a diákok és az egyetemisták közül néhányan megjegyzték, hogy be se mennének a tanterembe (*Be se mennék menni. Nem mennék be az órára. Nem lépek be, ez egészen biztos.*)

Vannak meglepő válaszok is. A diákok között van, aki a bocsánatkérés helyett letagadja a tett elkövetését.

Nem igaz, nem én voltam!

A fiad volt, nem én.

Nem én voltam. Ki hazudott?

Néhányan megjegyezték, hogy nem tudnak válaszolni, nem tudnák, mit mondanának a leírt helyzetben.

Az arcrontással nem törődve, negatív színben tüntették fel magukat, akik ilyen választ adtak:

Tanárnő! Elnézést, hogy nem hoztam vissza! Tudom, hogy hülye vagyok! (D)

Ó, mekkora barom vagyok! (E)

A durvaságra is van adat a diákok megnyilatkozásai között. Az 5. szituációban a fiúk ilyesmiken mondanának:

Leszarlak, nekem tetszett ilyeneket mondani.

Te vagy a köcsög, nem én! Eddig pattogtál, most feküdj! Ha van még baj, kimegyünk a térre...

Nem birom (sic!) a pofád, de különben is az osztály megérdemelte, hogy megtudja az igazat.

Azért mondtam, mert nem birom (sic!) a pofád. Különben is, ez az igazság.

Azaz az egyenrangúság és a közelség, úgy gondolják, megenged ilyen megnyilatkozásokat is. Egyébként a társadalmi távolságot és az alárendeltségi viszonyt ezek a fiúk sem hagyják figyelmen kívül, ezt bizonyítja, hogy a helyzetnek megfelelően elnézést kérnek tettük miatt.

A felnőtt férfiak bocsánatkérése tréfába, szellemeskedésbe csap át a közvetkező megnyilatkozásokban:

Ezer bocs meg egy nagy medve! Teljesen kiment a fejemből.

Szóltam a gépésznek, hogy ne kezdjék el nélkülünk.

A kellemetlenséget így lehet leplezni.

Adatközlőim a különböző szituációkban más-más módon reagálnának, vannak közöttük azonban olyanok is, akik mindössze két bocsánatkérési formát variálnak, és olyan is akadt, aki egyféle stratégia-együttest tüntetett fel négy szituációban: bocsánatot kért, beismerte hiányosságát és felajánlotta, hogy jóváteszi vétségét (1c. + 2b. + 4.).

A vajdasági beszélt nyelvben is előfordulnak azok a bocsánatkérési stratégiák, amelyek más nyelvekben, és amelyek megjelennek a magyarországiak nyelvhasználatában is. Az előfordulás gyakoriságában vannak hasonlóságok és különbségek is. A szégyent kifejező kategória nálunk is kis százalékban fordul elő (1aa.) A sajnálat kifejezése helyett (1a.) inkább a bocsánatkérés (1c. mellett) döntenek. A magyarországi anyagban található IFID-formák között vannak olyanok, amelyeket csak néhányan használtak: *legyen velem*

elnéző, ne vedd zokon, nézze el nekem, ha meg tud bocsátani, sorry és még néhány. Ilyen formák a vajdasági adatközlők nyelvhasználatában nincsenek. A vajdaságiak sem vállalják szívesen tetteikért a felelősséget, de ha lehetőség van rá, felajánlják a kár megtérítését. Ami a stratégia-együttesek előfordulását illeti, nincs összehasonlítási alapunk, ilyen adatokat a magyarországi anyag elemzése nem tartalmaznak, de feltehetőleg nagy számban fellelhetők, erre utal ugyanis Szili Katalinnak az a megjegyzése, hogy „elvértve fordul elő az, hogy a lehetőségek közül csak egyet élünk” (SZILI 2004; 144). A kombinációk jellemzők lehetnek egy-egy szituációra. A magyarországi adatközlőknél is, mint a vajdaságiaknál, gyakori az IFID (1c.) + 3. és IFID (1c.) + 4. stratégia-együttes.

Az adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a különböző korosztályok nem egyforma mértékben érzékenyek a státuskülönbség, a társadalmi távolság és a hibázás erőssége iránt. Abban azonban vannak egyezések, hogy miként választják meg az arcvédő és arcfenyegető bocsánatkérési formákat.

Függelék¹

1. Egy ismerősének megígérte, hogy segít gyerekének megcsinálni a házi feladatot.

Erről azonban megfeledkezett. Ismerőse eljön önökhöz. Mit mond neki?

2. Az utcán gyerekek labdáznak/fudballoznak. Önöz repül a labda, és visszadobja a gyerekeknek. Véletlenül azonban betöri az egyik ház ablakát. Mit mond a tulajdonosnak, amikor az megtudja, hogy ön volt a tettes? / Az utcán labdáztok/fudballoztok. Véletlenül betöröd az egyik ház ablakát. Mit mondasz a tulajdonosnak, amikor az megtudja, hogy te voltál a tettes?

3. A barátjával/barátnőjével megbeszélték, hogy együtt mennek moziba. Már húsz perce vár önre a megbeszél helyen. Mit mond neki, amikor megérkezik?

4. Kollégája/tanára kéri vissza a kölcsönadott könyvet. Ma is elfelejtette visszahozni. Mit mond neki?

5. Egy nagyobb társaság előtt (jelen van igazgatója/egy tanára is) elmondja nem éppen jó véleményét egyik kollégájáról/évfolyamtársáról. Utána ez a kolléga/ évfolyamtársa maga elé áll, és azt mondja, hogy nem volt szép ilyeneket mondani róla a társaság előtt. Erre mit mond neki?/

Osztályfőnöki órán elmondod nem éppen jó véleményed egyik osztálytársadról. Óra után osztálytársad elé áll...

6. Képzeld el, hogy ön az iskola igazgatója. Késve érkezik az ülésre. Mit mond kollégáinak, amikor belép az ülésterembe? / Beszámolót kell tartania

¹ A válaszok kipontozott helyét nem jelöltem. A nyolcadikosok kérdőíve tegező formájú, és a szituáció hozzájuk van igazítva. A szituációk leírásának változatait is feltüntettem.

az egyik tantárgyból. Késve érzetik. Mindjárt vége az órának. Mit mond, amikor belép a tanterembe?

7. Vendégségben van. Véletlenül lelöki az asztalról az értékes vázát. Mit mond ebben a kellemetlen helyzetben?

Irodalom

- Brown, P. – Levinson, S. (1995): Univerzálíák a nyelvhasználatban: az udvariasság jelenségei = Síklaki István (1995, szerk.)
- Goffman, Erving (1995): A homlokzatról = Síklaki István (1995, szerk.)
- Láncz Irén (2006a): Vajdasági beszélt nyelvi vizsgálatok: A csantavéri diákok kérésstratégiái. *Hungarológiai Közlemények*, 2006. 2., 7–19.
- Láncz Irén (2006b): Vajdasági magyar beszélt nyelvi vizsgálatok: A kérés stratégiái. *Hungarológiai Közlemények*, 2006. 3., 12–23.
- Láncz Irén (2007): Vajdasági magyar beszélt nyelvi vizsgálatok: Az elutasítás formái. *Hungarológiai Közlemények*, 2007. 2., 7–24.
- Nemesi Attila László (2000): Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban. *Magyar Nyelv*, 4., 418–436.
- Nyomárkai István (1998): A nyelvhasználat udvariassági stratégiái. *Magyar Nyelvőr*, 3., 277–283.
- Síklaki István (1995, szerk.): A szóbeli befolyásolás alapjai I–II., Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Suszczyńska, Małgorzata (2003): A jóvátevés beszédaktusai a magyarban. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX*.
- Szili Katalin (2004): Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata. Tinta Könyvkiadó, Budapest

HUNGARIAN SPOKEN LANGUAGE STUDIES IN VOJVODINA: FORMS OF APOLOGY

We can find the theoretical basis for the analysis of the forms of apology in the speech act theories and social psychology. In the first part of the paper the author presents the theories that tell us where apologies can be approached from. The second part of the paper gives the results of empirical examinations.

Apologies have several main strategies, and within the main categories there are subcategories. One can see the kinds of strategies that are used in various situations by various age groups from the presented data. The informants are schoolchildren, university students, and adults (teachers and professors). Informants of various age groups use the certain strategies in clearly defined situations in different proportions. Their choices are determined by internal and external factors, to be more precise, by social relations, social position, and the seriousness of the wrongdoing, and, at the same time, they can also be correlated with the precept of courtesy and of saving face. If the

wrongdoing is more serious, the speakers use strategies that mean losing face to a greater extent. Losing face does not bother them even if it casts a negative light on them as long as it helps towards rebalancing of the interaction.

Strategies, in most cases, become combined, and these combinations of strategies can develop into great many variants; nevertheless, some combinations are characteristic of certain situations.

Keywords: apology, situation, strategy, combinations of strategies, expression of regret, excuses, reparations, satisfaction for an offence, future avoidance, saving face, face-threatening act, courtesy

A tanulmány a Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma 148026D számú projektuma keretében készült.

MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ

LATIN MINTÁK A HIVATALI NYELVHASZNÁLATBAN

Latin Models in the Language of Administration

A középkori Európában a latin nyelvnek igen nagy volt a jelentősége, egységes nemzetközi nyelv szerepét töltötte be. Magyarországon a kereszténység felvétele nyitotta meg a kaput a latin nyelv és kultúra előtt. A latin nyelv mintegy nyolcszáz évig hivatalos volt Magyarországon, és mind a magyar köznyelvre, mind a magyar hivatali nyelvre hatást gyakorolt. A magyar szóképzésnek számos eleme tanúskodik erről. A mai magyar hivatali nyelvre már nem jellemzők a latin szavak, a népnyelv viszont többet megőrzött közülük. A vajdasági magyar hivatali nyelvben szerb hatásra újítanak fel régi latin szavakat. A mondatszerkesztési latinizmusok közül főleg azok maradtak fenn, amelyeket más nyelvű hivatalosság is támogat, a történelmi Magyarországon a német, a mai Vajdaságban pedig a szerb.

Kulcsszavak: latin nyelv, magyar nyelv, hivatali nyelvhasználat, latin eredetű lexika, latinos szerkezet

A latin nyelv a középkori Magyarországon

A latin nyelv fontos szerepet töltött be Magyarországon István király uralkodásától kezdve egészen a szabadságharcig, mintegy nyolcszáz évig hivatalos volt. Ezt a szerepét csupán 1844-ben vette át a magyar. A latin nyelv és kultúra előtt a kereszténység felvétele nyitotta meg a kaput. A magyarok térítése összhangban volt Rómának azzal a törekvésével, hogy az internacionalizmus jegyében egyesítse Európa népeit, a keresztény vallással nemzeti és nyelvi különbözőségeikre való tekintet nélkül összekapcsolja őket. Marczali Henrik szerint sokan elfogadták ezt az idegenül hangzó tant, mert fejedelmük, uruk ezt jónak látta, alávetették magukat a kereszténységnek, mert ajándékot kaptak, mert talán egy új, hatalmasabb istenség segítségét remélték; elmondták a hiszekegyet vagy a miatyánkot, mint ahogy annyi más varázsigét szoktak elrebegni. A kétféle vallás összeforrt az emberekben, valószínűleg csak kevesen jutottak tudatára annak, hogy az egyik kizárja a másikat. Rájuk nézve a keresztény pap újfajta, talán tudósabb táltosnak látszott, a szentek tisztelete nagyon összefért azzal a hagyományos kultusszal, amellyel

ők őseik emlékét ünnepelték. Mindennek azonban édeskevés hatása lehetett az erkölcsre, az életmódra, a szívnek és a léleknek a nemesítésére. Hogyan is hasson a prédikáció idegen nyelven, hogyan nemesedjék az erkölcs, mielőtt akár tanításon, akár példán épülhetne a lélek? A római birodalom vidéki népessége is sokáig megmaradt pogánynak, a városlakók körében viszont könnyebben elterjedt a kereszténység. Maga a *paganus* (azaz pogány) megnevezés is azt jelenti eredetileg, hogy 'falusi'. Ebben az értelemben pedig jó ideig még pogány volt majdnem az egész magyar nemzet.

Igen sok időnek el kellett múlnia ahhoz, hogy a kereszténység külső jeleinek elfogadásához valami tartalom is járuljon, és még sokkal több idő kellett ahhoz, hogy ez az új tartalom többé-kevésbé háttérbe szorítsa a régi pogány hiedelmeket. A népszokások szorgalmas gyűjtése többek között azt is láthatóvá tette, hogy mennyi pogány felfogás lappang még manapság is a közömbösnek látszó, vagy éppenséggel vallásos szertartások és mondások meze alatt.

Az új hazába való költözés utáni évtizedekben az európai élet és szellemiség megrendítette a magyarság ősi hitét, a magyarok megváltoztatták vallásukat, de nem belső lelki szükségből, hanem politikai célszerűségből, vezérük iránti hódolatból, engedelmességből. Ennek a politikai érzéknek, ennek a világi felfogásnak a megtestesülése a magyar történelemben Géza fejedelem, Taksony fia. Az új hit semmit sem változtatott lényén. Továbbra is áldozott a régi isteneknek, akiket elődei tiszteltek, és amikor papja emiatt kérdőre vonta, nagyúri egykedvűséggel válaszolta: elég gazdag és hatalmas vagyok ahhoz, hogy megtehessem.

Érdekes kérdés, hogy noha az első nevezetes térítéseket a görög egyház folytatta, végül miért csatlakozott Magyarország mégis a nyugati, római egyházhoz. Minthogy a kereszténység befogadása, terjedésének előmozdítása Géza szemében kizárólag politikai jelentőségű volt, érthető, hogy azoknak a térítőknak nyitotta meg az országot, akikhez leginkább közeledett, és akiknek a barátságától a legtöbbet remélte. Olyanforma a viszony, mint ahogyan mostanában a politikai szövetségben levő államok gazdasági, kereskedelmi, vámkonvenciók által is kifejezik és fenntartják a kölcsönös barátságot. Ehhez a tisztán külső okhoz járult még a nyugati egyháznak akkori lendülete, összehasonlíthatatlanul nagyobb expanzív ereje. Úgy látszik, hogy a görögök ebben az időben teljesen lemondtak a Teofilaktosz pátriárka idejében megkezdett magyar misszióról, és csak az oroszok megtérítésére összpontosították erőiket.

A középkori Magyarországon az ún. hungarus-tudat háttérbe szorította a nemzetiségi és anyanyelvi különbségeket. Az országban több különböző nemzetiségű és nyelvű nép élt abban az időben, de ez nem veszélyeztette az ország egységét. Franciaországban, Angliában, Németországban és Olaszországban is hasonló alapokon nyugodott a nyelvi egység, már akkor, amikor

Magyarországon még javában járta az etnikai elemek hullámozása. A magyar nyelvnek nagyobb elterjedésére sokáig azért sem lehetett gondolni, mert irodalmilag kevésbé ápolták, mint a germán vagy a szláv nyelveket. Emiatt a magyar nyelvnek el kellett tűrnie a latin nyelv uralmát. Az egészen sajtáságos nemzetiségi viszonyok alapján könnyen megérthető, hogy az értelmiség, illetve az úgynevezett honoratior miért érte be mindenkor a hungarus (magyar) jelzővel anélkül, hogy bármilyen tekintettel lett volna tulajdonképpeni anyanyelvére és Magyarországon kívül lakó rokonaival való viszonyaira. Akár szláv, akár német, akár román nyelvű is volt az értelmiséghez tartozó állampolgár, valamennyi büszke volt erre. Amennyire közömbösnek látszott számára szűkebb nemzeti hovatartozása, éppen olyan kevésbé ügyelt az etnikai hungarus a nyelvi magyarságára. A nemzeti érzés az akkori felfogás szerint nem a nyelven, hanem a politikai nézeten alapult.

A magyar nép azért nem törődött teljesen bele abba, hogy államiságát, kultúráját más nyelv által juttathatja kifejezésre. Időnként harcba szállt saját nyelvének érvényesüléséért. Az egyik ilyen fontos alkalom a reformáció megjelenése volt, amely többek között a vallás nemzeti nyelvűségéért szállt síkra, a másik pedig a felvilágosodás, amely a nemzeti nyelven való műveltséget hirdette. A nyelvújítás aztán alkalmassá is tette a magyar nyelvet a tudományos gondolatok kifejtésére, a reformkorban pedig hivatalossá is vált. Erre azonban már jóval korábban is sor kerülhetett volna. A XV. században Mátyás király felvilágosult fejedelemként sokkal többet tehetett volna a magyar nyelv felkarolásában, mint amennyit tett, és akkor a magyar nemzeti irányzat irodalmi törekvéseiben hathatósabban és erősebben nyilatkozott volna meg, mint ahogyan ez az abból a korból ránk maradt magyar írásos emlékekben kifejezésre jut. Attól az uralkodótól, akinek abban a korban a legszebb könyvtára volt Európában, akiben a festőművészet, az építészet, a klasszikus irodalmi emlékek iránt olyan rendkívüli érzék volt, bizonyára el lehetett volna várnivaló, hogy saját nemzetisége iránt legalább annyi érzéket mutasson, amennyit például annak a kornak francia és német fejedelmei hazájuk nemzeti irodalma iránt tanúsítottak.

A latin nyelv mint a középkori magyar állam hivatalos nyelve igen nagy hatást gyakorolt a magyarra, azon kívül, hogy a magyar írás alapjául a latin betűk szolgáltak. Magyarországon a középkortól kezdve fontos szerepet töltött be a latin mint a nagy és a helyi politika (kancellária, úriszék, vármegyei ítélkezés) nyelve, feltehetően magyarul is tudó, beszélő, tolmácsoló tisztviselők, jegyzők, ímokok közvetítettek a hatóság és a nép között. Ezt a jól mutatják a vármegyei iratok, az urbáriumok, a különféle perekről készült jegyzőkönyvek vegyes nyelvi állapotról tanúskodnak. A latin terminológia a magyar jogi nyelvet alapvetően meghatározta.

Régi magyar irodalmi művekben, hivatalos szövegekben latin szavak, szókapcsolatok, sőt egész mondatok is megjelentek. Íme két idézet Gyulaféhér-

vár városnak négy évszázaddal ezelőtti jegyzőkönyvéből: A. *respondit cum solita protestatione*: Az te *propositiód* nem elég magad *mentségére*, merth ahol forgatod az kapa *dolgát*, akárkié lött légyön az kapa, az én *mívesömnél* volt. Szép szóval szólítottalak róla, hogy el ne *vödd*, de the *akaratom* és *kedvem* ellen elvötte az *kapát*. Az én *házam* nemös ház *lévén*, magam is nemös *szömély* *lévén*, *mingyárt* itth esött az *potentia*, mellet the *magad* sem *tagacz*, hogy mikor el nem *hattam* volna *vinni*, hogy *velem* *viaskottál*. Sőt azt *montad*, hogy vagy olyan *nömös* *aszszony*, mint én, *ezközben* *arczul* is *chaptál*, kit mi *meghbizonítunk*. Mivelhogy *pedigh* ezt *chelekötted* *rajtam* és *házamon*, az *föül* *meghírth* *penát*[!] *meghvárom* *rajtad*, si *juris*, sőt *mindönöket* *szabad* *legyen* *doceálnom*. *Liceat*. – Chizár Mátvás *dicit contra* *relatoriam*: *Ím*, *látom*, hogy *relatoriáját* *exhibeállya* az *törvény*, az *mire* *kibocsátotta* volt *ötet*, hogy *telyességön* *meghneveztem* én, hogy *Kopaz Mártonth* *szittam*. *Ím*, *hallom*, hogy *eggik* *mongya*, hogy mikor az *aranyath* *mutattam*, hogy *neveztem* akkor *Kopaz Mártonth*, de az *szitokban* *eggik* sem *mongya*, azért az *föül* *meghírth* *poenát* *megh várom* *ítéltetni*. *Protestálok* is, hogy ha az *törvény* *futamnék*[?] *emlékőzik* *arra* *kegyel-metek*, hogy akkor is, in *prima*, *contendáltam* volt az *holt* *embör* *felől* *való* *keresetről*, az *appellatióban* *szabad* *legyön* *forगतnunk*. *Liceat* *plura*. Hasonló *példákat* *Torda* városnak *XVII.* *századi* *jegyzőkönyveiben* is *találhatunk*: Ha ki az *transmissioban* *part* *akar* *venni* *tempore* *appellationis*, az *szék* *előtt* *rólla* *protestallyon* és az *prothocolomban* *beírassa*, ő is *15* *nap* *alatt* *in* *paribus* *kivegye* *mert* *ha* *intra* *decimum* *quintum* *diem* *ante* *obsignationem*, ki *nem* *veszi*, *azután* *ki* *nem* *veheti*, *nisi* *per* *litteras* *praeceptorias* *Suae* *Maiestatis*. De ha *úgy* *történnék*, hogy az *notarius* az *írására* az *15* *nap* *alatt* *el* *nem* *érkezhetnék*, *ex* *gratia* *sedis* *8* *napigh* *írattassék* *megh*, de ha ki *maga* *negligentiaja* *miatt* *praetermittallya* és *parancsjo*lattal *kénszerítettik* *kivenni*, *tempore* *obsignationis* *prohibeallya* az *bepecsjéltéstől*, és *nyolcad* *napig* *be* *ne* *pecsjéttelyék*, ha az *nyolcad* *nap* *alatt* is *gondot* *nem* *visel* *reá*, *obsignalván* *annak* *módgya* *szerént*, *ad* *manus* *partis* *apellantis* *administraltassék* az *transmissio*. – Anno 1650 die 21 mensis Martii. In communi congregatione dominorum senatorum deliberatum. Ő *kegyelmek* *egész* *tanácsjul* *végezték*, hogy az *mostani* *drága* *üdőhöz* *képest* az *szőlőmieseknek* az *esztendőben* *ilyen* *renddel* *fizessenek*: Az *férfi* *embernek*, *karózónak*, *kapásnak* *adgyanak* *per* *diem* *den.* *10*, *kétczer* *enni*, *felestökömön* és *ebéden*. Az *asszony* *embernek* *per* *diem* *adnak* *den.* *8*. Ha *kik* *ezt* *általhágnák*, *szabadcsjágot* *attak* *ő* *kegyelmek* *ugyan* *imponallyák*, hogy *12* *forint* *kötelelesség* *alatt* *tartozzanak* az *szőlős* *dékányok*, *minden* *kegyelem* *nélkül*, *három* *forint* *ára* *zálagát* *elhozatni*, *meghbüntetni* *három* *forintigh*, ha *kik* *comperialtatnak*.

Magyar–latin lexikai párhuzamok

A latin szavak és szóelemek számos modern nyelv műveltségsvainak állományába beépültek, továbbá a mesterséges nyelvekben is fontos szerepet töltenek be. A latin kultúra és a latin nyelv ezernyi csatornán áramlott és áramlik továbbra is életünkbe. Sok latin alapú (elsősorban nemzetközi) szó található a mai nyelvekben, mint például az angolban, ahol a francia közvetítésével a latinból származó szavak aránya rendkívül nagy, az Oxford Dictionary szerint a ma használatos angol szókészletnek mintegy fele a latinra vezethető vissza (az elvont fogalmak jelölőinek zöme latin eredetű). A magyarban is sok lexéma és frazéma származik a latinból, de egyes szavak és kifejezések annyira beépültek a magyar nyelvbe, hogy latin eredetüket már észre sem vesszük. Ki gondolná, hogy a **persze** latin eredetű, a 'magától értetődik' jelentésű *per se intellegitur* kifejezésből rövidült le, Egy gyakran használt, ma is vulgárisnak és ezért nyomdafestéket kevésbé tűrőnek számító szavunk, a **kakál** is latin eredetű (pedig már teljesen magyarnak véljük), igen régi átvétel a *caco, cacare* igéből

Közismert dolog a magyar nyelvnek tömörítésre való hajlama. Számos más nyelvhez viszonyítva a mienk egy szóval nevez meg olyasmit, amit más nyelvek szókapcsolattal jelölnek. A magyar nyelv ezért inkább szintetizálónak tekinthető, az angol, a francia, a szerb pedig jobbra analizálónak. Ragozó jellege miatt a magyar szintetizálásra való hajlama érthetőbb, mint a flektáló latiné (mi előljárók, prepozíciók helyett ragokat illesztünk a szavakhoz). Vajon ebből az következik, hogy a magyar szintetizálóbb, mint a latin?

Ha egybevetjük a magyar és a latin nyelv szókészletét, úgy tűnik, hogy csakugyan így van. Bizonyos lexikai egységek esetében ugyan a latin mutatkozik tömörítőbbnek a magyarnál, de mégis az a gyakoribb jelenség, hogy a latinban találunk szókapcsolatot egy-egy magyar szó megfelelőjeként. Leginkább összetétel szerepel ezekben az összefüggésekben: pásztorlány – *puella pastoralis*, karvezető – *cantorum rector* v. *regens chori*, levélhordó – *tabellarius publicus* v. *litterarum baiulus*, alelnök – *praeses vicarius*, féltestvér – *frater germanus*, álnév – *sub alineo nomine*, őserdő – *silva letusta*, túlerő – *nimia potentia*, trónörökös – *successor regni*, túlérrett – *nimis maturus*, arcél – *imago obliqua*, anyanyelv – *sermo patricus*, aranypálca – *baculum aureum*, főpap – *pontifex maximus*, hazaáruló – *proditor patriae*, hadmentes – *immunis militia*, istenfélelem – *metus deorum*, családapa – *pater familias*, napkelet – *sol oriens*, gyászruha – *letis sordida*, közjólét – *salus publica* stb.

Érdekes, hogy a magyar **lélekjelenlét** szó éppen a latin *animi praesentia* tükörfordítása. A higgadtság, a nyugodtság és a józanság főnév is hozzá hasonló jelentést fejez ki. Szintén tükörszó a hátralék – *restantia* és a láttamoz – *vidomere*.

Számos magyar igekötős igének szókapcsolat a latin megfelelője: felbőszül – *in furorem verti* v. *in insaniam incidere*, megtizedel – *decemplicem*

facere, odaéget – *urendo penetrare*, szétharap – *morsu dividere*, átül – *sedem mutare*, áttelel – *per hiemen servare*, megfutamodik – *fugam capessere*, meglakol – *poenam pendere*, megnéz – *oculis collustrare* stb.

A latinul szókapcsolattal kifejezhető magyar szavak közt viszonylag kevés a tőszó, az ilyenek tehát inkább kivételnek számítanak. Pl. gáz – *spiritus naturalis*, áll – *mentum geminatum*, piskóta – *panis dulcis*. Zömmel képzett szavakat találunk: bűnhődik – *poenas dare*, hátrál – *pedem referre*, neheztel – *aegre ferre*, bíráskodik – *iudicium exercere*, találkozik – *obviam ire alicui*, származik – *originem ducere* v. *originem trahere*, trombitál – *tuba canere*, porol – *pulverem movere*; továbbá: fedélzet – *constratum navis*, tojásdad – *ex longo rotundus* v. *ovo similis*, fölény – *numerus superans*, gyermektelen – *orbis liberis* stb. A ragos, ill. jeles szóalakok közül megemlíthető a hajnalban (*prima luce*), az ellenségesen (*infestis armis*), a haragosan (*ira permotus*), a haragból (*ira incesus*), az idősebb (*maior natu*), a legöregebb (*natu maximus*) stb.

Némely esetben a magyar szóval nem vagy nemcsak két latin szó kapcsolata állítható párhuzamba (azzal, hogy az elöljárót nem tekintjük külön szerkezeti tagnak), hanem három vagy több szóé. Erről a következő példák tanúskodnak: helyesírás – *formula ratioque scribendi*, lázadó – *rerum novarum cupidus*, kalandor – *homo variis casibus* v. *homo variis actatus*, postás – *rei vehicularie minister*, áthidal – *pontem facere in re* (de *ponte coniunere* is lehet), ősember – *ille primus homo*, ősnyelv – *prima alla lingua*, haszonélvezet – *reditus ad mortem durantes*, benősül – *connubium alicuius familiae adapisci*, túlnépesedés – *nimis magna populi copia* stb.

Nem szabad szem elől téveszteni azt a tényt, hogy a latin holt nyelv, úgy-hogy az újabb kori fogalmak jelölésére használói olykor körülírást alkalmaznak, ez pedig nincs mindig összhangban a klasszikus latin nyelv tömörítő hajlamaival.

Latin elemek a magyar hivatalos nyelv szókészletében

A mai magyar hivatalos nyelv szókészletében a latin elemek különféle-képpen jutnak kifejezésre. Egy részük már többé-kevésbé átadta a helyét a megfelelő magyar szónak, így a *testamentum* helyett a végrendelet használatos, a *kontraktus* szót a szerződés váltotta fel, a *paragrafus* jelentését a cikkely vagy a szakasz hordozza, *fiskus* helyett ügyészt mondanak stb.

A **paragrafus** főnév azért még állja a sarat. Elsődleges jelentése 'törvényekben, szabályzatokban, tudományos vagy felsoroló művekben egy kisebb, önálló rendelkezést, mondanivalót magában foglaló rész; szakasz, cikkely' (Pl. Ez a törvény százhusz paragrafusból áll.) Előfordul továbbá (rendszerint többes számban) 'jogszabály, törvény, rendelet' értelemben (Pl. Szomszédom jártas a paragrafusokban.), gyakran rosszállóan a törvény betűjére, az írott törvényre, szabályra mondják. (Pl. A paragrafus mellette szól;

Csak a paragrafust látja.), olykor pedig jogcímre utalnak vele (Pl. Majd csak találunk rá paragrafust, hogy ott foghassák.). Ezenkívül a szakasz, cikkely élére tett és sorszámmal ellátott jelre, a paragrafusjelre (§) is utalhat a paragrafus főnév.

Az **akta** főnév már jórészt köznyelvi lett, olyan iratra; ügyiratra utalnak vele, amely bizonyos (főleg közigazgatási vagy igazságszolgáltatási) hivatalnak, hatóságnak a szempontjából eredetinek számít. Az *ad akta tesz valamit* egyrészt azt jelenti, hogy elintézés után ügyiratot irattárba tesz vagy tétet, másrészt pedig hogy a maga részéről lezártnak, befejezettnek tekint valamely ügyet, többet nem foglalkozik vele; a *félreteszi az aktát* érteleme, hogy az ügy elintézését halogatja, az ügyet leveszi a napirendről stb. Rosszallóan bürokratikus ügyintézés során készített iratra vonatkoztatják: Aktákat gyárt. Az **akták** megnevezés egyébként összetartozó ügyiratokat, bizonyos személyre, meghatározott ügyre vonatkozó iratok csomóját jelöli.

A tudományos szóhasználatban az akta tudományos akadémiának, egyetemnek vagy más tudományos intézménynek egy-egy tudományszakba tartozó értekezéseket, cikkeket világnyelveken közlő folyóirata vagy időszakos kiadványa, sorozata. Jogtudományi értelemben az akták diplomáciai, hatósági, bírósági tárgyalásokról készült feljegyzéseknek, jegyzőkönyveknek a gyűjteménye. A történettudomány számára a magyar országgyűlés iratait latin, majd latin és magyar nyelven közlő 1844 előtti időszakos kiadványok sorozatai az akták.

A **citál** ige egyrészt személyre vonatkozik 'beidéz, valahova rendel' jelentésben használatos, másrészt szövegre, szövegrészre, szóra, amelyet hivatkozással, igazolásul pontosan ismételnék idéznek. Régen tárgyatlanul is előfordult. (Pl. Horatiusból citál.)

A **fiskus** főnév teljesen elavult mind jogtudományi értelmében, mind hivatali jelentésében. Ma már nem utalnak vele az államra mint legfőbb vagyoni jogi, pénzügyi szervre, hatóságra; vagy az államkincstárra, és az államügyészt sem nevezzük fiskusnak

Más latin eredetű hivatali szavak is kirostálódtak ugyan a hivatali nyelvből, mégis fennmaradtak a magyarban, úgy, hogy népnyelvivé váltak, mint például az árenda, a passzus, a juss, a fiskális, a prókátor, az instancia stb.

Az **árenda** főnév manapság régiesnek, illetve népiesnek számít. Elsősorban a haszonbérletért fizetendő díjra vagy szolgáltatásra, magára a haszonbérre vonatkozik (pl. Az idei árenda még nincs kifizetve). Utalhat továbbá haszonbérletre (Pl. Árendába adta földcsékjét.). Az árenda főnévből igét is alkottak, ez az **árendál**, szintén népies, régies szó, jelentése 'földet, házat haszonbérbe vesz; bérel'. (Pl. Majd árendálunk hozzá valami jó földet). Az **árendás** szó főnévként haszonbérlet; bérlet jelöl. (Pl. A ház az árendás kezére került), melléknévként pedig olyan földbirtokra, házra, rétre stb. utal, amelyet valaki haszonbérbe vett. (Pl. Egy árendás rétjük is volt az árterületen.).

A közigazgatási vonatkozású **passzus** főnév 'marhalevél, járlatlevél, járlat' értelemben fordul elő a népnyelvben. (pl. Kiváltotta a passzust, hogy vásárra vihesse a tehenet.). A vajdasági magyarok szóhasználatában (nyilván szerb hatásra) felújították a passzust, de jobbára külföldre való utazáshoz szükséges útlevele utalnak vele.

A népies, régies **juss** főnév elsősorban 'valakit megillető örökség, öröksés' értelemben fordul elő különféle kifejezésekben (kikéri a jussát, követeli a jussát, megkapja a jussát; elherdálta a jussát.) Uthalhat továbbá valakit megillető, törvényes, törvény adta igényre. valakit megillető, neki járó, számára engedélyezett, biztosított jogra, lehetőségre, jogosultságra, követelésre, illetve. valamely örökséghez való jogra, jogos igényre (jussa van hozzá; megilleti a juss; ez az ő jussa; nem enged a jussából, ősi jusson követeli, nem hagyja a jussát; juszt formál hozzá stb.). A **juss** főnév származéka. a népies **jussol** ige tárgyasan is és tárgy nélkül is előfordul 'örökségen való osztozáskor örökségként kap valamit' jelentésben. (Pl. Nem sokat jussolt a szülei után.)

A **fiskális** főnév régies, bizalmas, gyakran rosszálló, jelentése 'ügyvéd' (Pl. Mit gondolsz, te kis fiskális?) Ugyanebben az értelemben a **prókátor** is megjelenik. Érdekesen jellemzi a fiskális megnevezést Jókai Mór: „A prókátornépnak többféle kategóriái vannak; az „ügyvéd” az csak csipeget, a „fiskális” az ellenben markol.” A vajdasági magyarok körében újabban melléknévként is használatos a **fiskális**, miután az adóhatóság Vajdaságban is kötelezővé tette a kereskedelemmel és a szolgáltatásokkal foglalkozók számára a számlaadást, mégpedig olyan digitális pénztárgépek segítségével, amelyek feltüntetik a vállalkozó adószámát, a vásárolt termék kódjelét, az elszámolt adót stb. Szerb nyelven *fiskalna kasa* a neve az ilyen hatóságilag ellenőrzött pénztárgépnek. A vajdasági magyar szóhasználatban ennek mintájára **fiskális kasszát** mondanak. Magyarországon már a kilencvenes években bevezették az ilyen kasszák használatát. Ott azonban nem fiskális kasszának nevezik őket, hanem csak **pénztárgépnek** vagy **kódjeles pénztárgépnek**. Az ellenőrizhető pénztárgép megkönnyíti az adóhivatal tevékenységét, és nagy lépést jelent a feketegazdaság elleni küzdelemben. A kódjeles pénztárgép a gazdálkodást segítő eszköznek is számít, kizárja az ármegállapítással kapcsolatos tévedés lehetőségét, az ilyen pénztárgép blokkja a vevőt érdeklő összes árinformációt tartalmazza.

A népies, régies **instancia** főnév eredetileg kérvényre, folyamodványra vonatkozik. (Pl. Instanciákat adott be a hatósághoz.), a népnyelvben hosszas kérést, faggatást is jelölnek vele. (Pl. Semmi instanciára nem volt hajlandó elmenni.). A jogtudomány a sorozatbeli helyzetet meghatározó jelzővel valamely fölé- és alárendeltség viszonyában levő hatóságra, főként bíróságra; fórumra vonatkoztatja. Ebben a jelentésében (szerb mintára) a vajdasági magyarok is használják. (Pl. Végigjárt már minden instanciát.)

Más nyelv közvetítésével is kerülnek latin szavak a magyarba, vagy legalábbis felélednek. Zimányi Árpád szerint az utóbbi évek fejleménye, hogy jó néhány latinizmus angol hatásra újul meg vagy válik mindennapossá. Tudvalevőleg az angol nyelv szókészletében számottevő latin elem található, és mostanában egyre több kerül át közülük a magyarba, egyrészt fordítások útján, másrészt az angolnyelv-tudás terjedése miatt. Valójában ezek az angol közvetítéssel érkező latin szavak nem újak nyelvünkben, megvan a múltjuk, ám újraéledésük több esetben értelmezési gondokat hoz magával. Főleg a politikai, közéleti nyelvben, illetőleg a sajtóban találkozhatunk újabban a formális és a formálisan használatával: a szenátus formálisan elfogadta Clinton javaslatát; formálisan támogatják a törvényjavaslatot; az ENSZ formálisan megszavazta a határozatot. A magyarban a formálisan jelentése: formailag, forma szerint, alakilag. Igen ám, de kimondatlanul is hozzáértődik bizonyos sajátos jelentéstartalom, amelyet az idegen szavak szótára már megnevez: a látszat kedvéért, látszatra. Más megközelítésben úgy is érthetjük a fenti mondatokat, hogy formailag ugyan elfogadták a javaslatot, ám komoly ellenvetések voltak vele szemben, és csak a rend kedvéért szavazták meg. Pedig a hírek megfogalmazói egyáltalán nem erre gondoltak. Mivel a legtöbbször hírügynökségi jelentések magyar fordításában találkozunk ezzel a szóval, valószínűleg angol tükörfordításról beszélhetünk. Ám az angol *formally* pontos megfelelője: hivatalosan. Ezt az utóbbi jelentést még nem tartalmazza az Idegen szavak és kifejezések kézi szótárának legújabb és legbővebb kiadása sem. A félreértések elkerülése végett tehát továbbra is célszerű különbséget tenni a formálisan és a hivatalosan szó között. Az utóbbival már egészen más megvilágításba kerülnek a fenti mondatok: a „hivatalosan elfogadták Clinton javaslatát” kijelentés azt feltételezi, hogy már korábban is támogatták az elnök indítványát, és számottevő ellenvetések nem is voltak vele szemben. Maradjunk továbbra is a témánál, pontosabban a formális ellentéténél. Az utóbbi években többször előfordult, hogy informális kormányülést tartottak, vagy informális, tehát kötetlen, nem hivatalos találkozókat bonyolítottak le. Ám sokan nincsenek tisztában az idegen szó jelentésével. Egy főiskolások közötti felmérésből kiderült, hogy közel felük vagy nem értette, vagy félreértette az informális melléknevet. Sokan és úgy gondolták: információs, informatív kormányülésről van szó, amelyen tájékoztatják egymást a kormánytagok. Ez a félreértés jelzi, hogy jobb megmaradni az egyértelmű magyar megfelelőnél, főleg a nagyközönségnek szánt anyagokban. A legfrissebb jelenségnek tarthatjuk, hogy a tiszai ciánszennyezés kapcsán sokszor nyilatkoztak az illetékesek a monitoring rendszer kiépítésének fontosságáról, a folyamatosan végzendő monitoring tevékenységről és a monitoring feladatokról, sőt – igesítve – monitorozásról is szóltak. Valójában megfigyelőrendszerrel, figyelőszolgálatról, ellenőrzésről van szó. Egyes intézményekben már régóta működnek monitoring osztályok, azaz figyelőszolgálatok. A **monitoring** szaknyelvi eredetű, a sajtóban a leg-

újabb jövevények közé tartozik: használata angol hatást tükröz. Előzménye a nálunk is ismert latin eredetű *monitor* (kis hadihajó, valamint ellenőrző vevővagy más készülék), és ennek az angolos származékával van dolgunk.

A vajdasági magyar hivatalos nyelvben szerb hatásra jelentkeznek bizonyos latin eredetű szavak, mint például a *statútum*, a *projektum*, a *referendum*, a *tranzíció*, a *rebalansz*, az *arondáció* stb.

A **projektum** főnév Magyarországon régiesnek számít, ezért terjedt el helyette néhány évvel ezelőtt az angol projekt (amelyet kezdetben angolosan *dzs-vel* mondtak, és csak később tértek át a *j-s* ejtésre). Jelentése 'terv, tervezet, elgondolás'. Nálunk közkeletű szó (mivel a szerb nyelv is él megfelelőjével, a *projekat* főnévvel). Például: A Vajdasági Fejlesztési Alapból eszközöket különítenek el a tartomány háztartásai gázosításának fejlesztési projektumaira. – Ezzel a projektummal befejeződött a nyugat-bácskai körzet mind a négy községének gázosítása. – A rendezvényeken interdiszciplináris (tudományos és művészeti) projektumok keretében különböző országokból való művészek szerepeltek.

A **statútum** szónak egyrészt 'alapszabály', illetve 'szabályrendelet' értelme van, másrészt szervezeti szabályzatot is jelent. Már a Werbőczy-féle *Tripartitum*ban is szerepel: „A statútum, a melyet közönségesen végzeménynek nevezünk, az országnak olyan valamely közös joga, a melynek törvényereje van. És statútumnak mondjuk, mert mintegy állandóképen; stabiliter; és erősen van elrendelve, vagy mivel mintegy a közállapotot határozza meg. Gyakran pedig a polgári jog elnevezése alá is esnek a statútumok.” (*Tripartitum*) A délvidéki magyar hivatali nyelvnek gyakori eleme. Éppen folyamatban van Vajdaság Autonóm Tartomány statútumának a vitája.

Angol mintára, szerb közvetítéssel került újfent hozzánk a **tranzíció** főnév. Ez azonban nincs közvetlen kapcsolatban az 'átmenés, átpártolás; átjáró' jelentésű latin *transitio* főnévvel, inkább az angol *transition* ('átmenet, átmenés', illetve 'változás, változtatás') magyar megfelelője. Esetünkben a tranzíció sajátos átmenetre utal, nevezetesen arra, amely a kelet-európai országokban lejátszódó rendszerváltással jár együtt, amikor a szocialista társadalmak tőkés társadalommá szerveződnek, többnyire a tervgazdaságból a piacgazdaságba való átalakulás útjára lépnek. A tranzíció, a piacgazdaságra való átmenet egyáltalán nem zökkenőmentes. Kiderült ugyanis, hogy a valódi piac mind képességeinket, mind anyagi javainkat a kereslet és a kínálat által szabott kíméletlen törvények alapján veszi számításba. Amiről az elmúlt negyven évben esetleg azt hittük, értékes, arról sokszor kiderült, hogy a piac szinte semmire sem tartja. Amit pedig olykor haszontalan kacatnak kiáltott ki a régi rendszer, arról gyakran bebizonyosodott, hogy a valódi piacon meglehetősen nagy értékű. Azok, akik olyan dolgok és képességek birtokában voltak, amelyek a piaci viszonyok között felértékelődnek, rövid idő alatt tetemes nyereségre tehettek szert. Ez az úgynevezett tranzíciós nyereség.

A latin nyelvvel tehát napjainkban is találkozunk, de nem közvetlenül, hanem olyan szavak révén, amelyek a latinból kerültek valamilyen módon a magyarba. A példák segítségével csupán szemléltetni szerettem volna latin eredetű hivatali szavaink sorsának változatosságát.

Latinosságok magyar hivatali nyelvben

A latinosság vagy latinizmus olyan kifejezésmódot jelent, amely a latin nyelvre jellemző. Nyilván, hogy magában a latinban erénynek számít, ha viszont más nyelvben alkalmazzák, akkor problematikusnak minősülhet. A régi magyar irodalomba számos latinosság került az egyházi, hivatali és tudományos latin nyelvhasználatból. A régi magyar nyelvemlékek többnyire latinból való szolgai fordítások, szóhasználatukban, kifejezésmódjukban, mondatszerkesztésükben számos latinosság található. Különösen az igergozásbeli utánzások vették be magukat a régi magyar irodalom nyelvébe. Például: Nem tudták, ki követte légyen el e tettet, A vonatkozó névmásnak mutató névmás helyett való latinos használata is sokáig kísértett, Pl. melyhez miután = miután ahhoz.

A latin mintára használt kifejezések, fordulatok különösen a kereszténység felvétele utáni századokban voltak gyakoriak. Az igaz, hogy sokat köszönhet a magyarság annak, hogy merőben más fogalomkincsű, eltérő gondolkodás módú lévén a nemzetközi jellegű latin nyelv közvetítésével bekapcsolódhatt az európai műveltség áramába, viszont ezáltal nem juttathatta kellőképpen kifejezésre saját nyelvét. A kódexek készítői nemegyszer szolgai módon fordították a latin szövegeket, a latin nyelv nagy tekintélye folytán a mohácsi vész után is hosszú századokon át szabadon kerültek a magyarba különféle latinos szerkezetek. A római katolikus egyháznak még napjainkban is a latin a hivatalos nyelve; az állami élet és a joggyakorlat egészen a XIX. századig jórészt latinul folyt. A tanult emberek a latint apanyelvnek (*lingua paterna*) minősítették a magyarral, az anyanyelvvel (*lingua materna*) szemben. Ha a két nyelv szerkezete eltért egymástól, a korabeli nyelvművelők nemegyszer a magyarban is a latinos kifejezést mondták követendőnek.

Többnyire csak a felvilágosodás korától igyekezett a magyar nép a maga nyelvét használni az állami és a tudományos élet különféle területein, és a főlöszleges vagy olykor zavaró latinosságok elleni társadalmi küzdelem is javarészt a XIX. században folyt le. Ma általában nem kerüljük a latin mintájú tükörszókat és tükörkifejezéseket. A latinból való szó szerinti fordítás ellenére ezek ugyanis jól szolgálják a magyar nyelvű kommunikációt. Pl. előítélet (*praeiudicium*), tulajdonnév (*nomen proprium*), mutató névmás (*pronomen demonstrativum*), gyökeres (*radicalis*) stb.

Ahol a magyar nyelvi rendszer eltér a latinétól, ott helytelen a szolgai utánzás. Így valaha a magyarban is követni akarták a latinos többes használatot az effajta mennyiségjelzős szerkezetekben: két úrfiak, három kirá-

lyok. A mondást, vélekedést jelentő igék mellett az írott nyelv régen gyakran élt tárgygal bővített főnévi igenévvel (*accusativus cum infinitivo*). Ehelyett is a magyarosabb mellékmondatot kell megtartanunk. Pl. Látom a vonatot közeledni. (Látom, hogy közeledik a vonat.) Latinos a célhatározónak beálló cselekvésű melléknévi igenévvel való kifejezése is. Pl. A veszekedést elkerülendő, elbeszélgettem velük. (Elbeszélgettem velük, hogy elkerüljük a veszekedést.)

„Sokkal kevésbé érzik mai nyelvünkön a latin, mint a német nyelv hatása, de annál nagyobb volt az a régi magyar irodalomban, amikor az emberek egész műveltsége, az egyháznak és tudománynak nyelve a latin volt” – mondja Szvorényi József. Szerinte a legfeltűnőbb latinosságok a következők: 1. A többes szám használata számnevek után: sokak, kevesek többek jelenlétében, némely tudósok, mindenekelőtt, mindenckfelett, mindenszentek, háromkirályok stb. 2. Latinos a tárgy némely ige mellett határozó helyett. Például: féli az Istent, a maga útját járja, „S nyögte Mátyás bús hadát Bécsnek büszke vára.” (Kölcsey: Himnusz.) 3. Az állítmányi jelző és értelmező latinos használata: Első lépett a terembe és utolsó távozott onnan (elsőnek vagy először). A vezér követeket küldött az ellenséghez, békét kérendő. „Szegény honvéd jövök, kérni egy falatot.” (Arany: Koldusének.) 4. A szenvedő igeragozás a magyarban szintén latin hatást mutat. Szvorényi korában már csak a hivatalos és az egyházi nyelv használta, a köznyelv csak néhány szóban, fordulatban él vele: megszületik, dicsértessék, méltóztassék, tisztelettel viseltetik, engedtessek meg nekem stb. 5. Az igemódok használatában is van latinosság. A régi magyar írók mindig föltételes módot használtak azokban a mellékmondatokban, ahol a latin *coniunctivus* (elsősorban időhatározói mellékmondatokban, de másfajtakban is: „Mikoron a farkas báránt ennék, az teteme (csontja) történet szerint (történetesen) az torkába akada.” (Pesti Gábor: Esopus fabulái); „Meggondolá, hogy nem volna rózsavirágnak ideje.” (Érdy kódex.) Ez a módhasználat még Vörösmartyra is jellemző, pl.: „És te, Isten, aki fölkenettél, Hogy viselném földön képedet.” (Vörösmarty: Salamon.)

Egy nagybecskereki tanár, Kemény István (családi nevén Stein) is foglalkozott a latin nyelv hatásával *Latinosságok a magyar irodalmi nyelvben* című művében (Nagy-Becskek. 1884.) Ez a kegyesrendi áldozópap és tanár 1856. augusztus 7-én született Veszprémben, Tanári működését 1881-ben kezdte meg a nagybecskereki gimnáziumban. 1884-ben bölcsletdoktori oklevelet szerzett. 1888. dec. 11-én hunyt el Nagybecskereken tüdővészben.

Simonyi Zsigmond megállapítja, hogy az élőbeszéddel szemben leginkább a tekintély szentesítette stílusfajok ragaszkodnak a hagyományhoz, mint az egyház nyelve (dicsértessék a Jézus Krisztus > dicsérjük Jézus Krisztust, mi atyánk, ki vagy mennyekben > mennyei atyánk) és a hivatalos nyelv (a törvények, a közigazgatás s az igazságszolgáltatás nyelve). Ezek elmaradnak

a nyelvnek természetes, eleven fejlődésétől, az utóbbi pedig tele van érthetetlen, szokatlan kifejezésekkel, latinos, németes fordulatokkal.

A hivatali nyelv egyik jellemzője a terjengősség, az általánosságra, személytelenségre törekvés. Kizárólagos használatuk fantáziátlanságra, gondolkodásbeli restségre utal, egyhangúvá teszi a stílust. A terjengős megfogalmazásokat egyszerűsíthetjük: büntetést kell alkalmazni - büntetni kell, módjában áll - megteheti, rendkívüli hatással bír - nagy hatású, rendkívüli, eredményt ér el - eredményes, elbírálás alá esik - elbírálják, felmerül az igénye - igénylik, intézkedést foganatosít - intézkedik, vitát folytat - vitázik, irányítást gyakorol - irányít, állásfoglalást hoz - állást foglal, érvényre jut - érvényesül, kivételt képez - kivételes, megvalósításra kerül - megvalósítják, erősödést mutat - erősödik, elismerésre talál - elismerik, igényt támaszt - igényel, bírálat tárgyává teszi - megbírálja, hivatkozás történik rá - hivatkoznak rá, fejlesztést végez - fejleszt, felügyelete alá von - felügyel stb.

A hivatali nyelvre jellemző terjengős kifejezéseknek egy része a latin nyelv hatásával magyarázható. jegyzőkönyvbe vesz - in tabulis consignere, szót ad valakinek - loquenta aures praebere, él valamivel (pl. jogorvoslattal) - uti aliqua re, minek folytán - que re, adandó alkalommal - data occasione.

Gyulafehérvár város régi jegyzőkönyvében többek között a *vallást tesz* ('vall'), a *hitet kér magának* ('higgyék el neki'), és a *testamentumot tesz* ('végrendelkezik') kifejezés szerepel: Mel jámbor személyök előtt **vallást is tött** ez fellyül megynevezett[!] Zabó Gergel, hogy soha ezt az Barbél Gáspárt, szem maradékitt örökké az háznak bírásában meg nem háboríttya, szem szemmi atyafia, szem örökese. - Mielőttünk, úgymint Baraniai Szabó István feiériári bíró előtt és Seütő István előtt **vallást tesz** Kopaz Pálné. - Pinárdi Pálné hite szerénth **vallást tön** az szék színén, hogy az mely házhelyet Deöbröczöni Zabó Gergely itth FeiérVárat lakó vött volt Rostás Orbánnétül fl. 12, mely házhely vagyon itth FeiérVárat az Teouis uczában, Margitai Zabó István és Eöt[v]ös István szomszédságában, annak az házhelynek az árrát, szömével látta, hogy megatta Zabó Gergely Rostás Orbánnének és felele is Rostás Orbánné mindönök felől, hogy soha Zabó Gergölt meg nem háboríttják az nekie adott házhelynek uraságában. - Sakmáry Sígártó János uram bíróságában. Nuro Jánosné asszonyom **tön illent[!] vallást.** - Ím értöm, micsodákat forgacz mégis, de ugyanchak azt mondom én az ellen, az ki tégödet elhítt, hítt-e vagy nem, the tudod, vess számot avval, merth tégödet kaptalak ott, az mi marhákat pedigh az the szánodon találtam, **hitöt kérök** magamnak, hogy enimek voltak. - Először penigh az ő közötték való compositiolevél így vagyon és így kezdetik, hogy Mártha asszony az ő fiával, vezetéknevén Zabó Istvánnal, más nevén Eöttuös Istvánnal úgy componáltak, hogy Zabó István az ő atya testamentomáth soha örökké fel nem bontya, melly **testamentomoth** Mártha asszonnyal éltekben **tettének**, sem azoknak semminemű czikkelében meg nem háborgattya, hanem, míg él

ez világon, mindeneketh békességessen bírhasson, minth az ő meghholt attya életében minden porpatvar nélkül.

Ezekhez hasonlók Torda város jegyzőkönyvében is előfordulnak: Az törvénytételben senkinek nem kedvezek, hanem minden én előttem törvénykezdőknek igaz **törvént teszek**. – Ha valaki propter non comparationem alterius partis **tisztaságot teszen**, 3 pénzzel éri megh. – Anno 1658 die 15 mensis Martii. Eskütt megh Deák Mihály az Rákospatakán levő egyház és ecclesia molnának molnárságul és mesterül való gondgya viselésére, hogy esztendeigh el nem hadgya, akkor is **hírré teszi** és az mi **héjasága** [!] **vagyon**, azt meghépti. – Én T.T. ez nemes thordai universitasnak minden tagjaitól libero et communi suffragio választatott főhadnagya és gondviselője, esküszöm az élő Istenre, ki Attya, Fiú, Szentlélek, tellyes Szentháromság, edgy bizony örök Isten, hogy az én reám bizattatott tisztemben tehetségem szerént igazán és hűségesen eljárók, az nemes vármegye főispánnjától **dependentiat tartok** és az nemes vármegyével edgyetértek minden nemesi szabadságunkat nem bántó, országh törvénye szerént való dolgokban, attól el sem szakadok, az nemes universitasban is **szakadást nem teszek**.

A terjengős kifejezések használata Werbőczy István Tripartitumának újabb kori, XIX. század végi fordításában is tetten érhető: Ez a királyi kegyelem azonban az ő nemzetsége kölcsönös örökösödésének, kivéve az elmarasztalás után nemzett fiait, a jószágok háramlására nézve, semmi hasznára sem leszen. És a királyi kegyelem a többi előbb született fiókat és nemzetségi atyafiakat az elmarasztalttal előbben fennállott öröklési állapotba vissza sem helyezi, hacsak a jószágok háramlása iránt egymásközt beválló levelekben újra kölcsönösen nem szerződnek s erre királyi **jóváhagyást nem nyernek**. – Mert ha kiténnék, hogy az osztályt azért követelte, mivel látta, hogy másik atyafia a vele vagy ösével történt osztály után a neki jutott földön szőlőkerteket és szőlőhegyeket állított be, vagy egyébként bokrokat és cserjéket irtott ki és hogy ezáltal annak része az övénel, melyet talán míveletlenül hagyott, hasznavehetőbb, akkor még hosszú perrel, azaz négy nyolczados törvényszakasz alatt **sem nyerheti meg** a javaknak új **megosztását** – Mivel most a javak háramlásáról van szó, azért kérdés az is: vajjon valamely hűtlenségben elmarasztaltnak fekvő jószágai és birtokjogai, miután fejére és jószágaira nézve **kegyelmet nyert**, arra szállanak-e, a kit javainak háramlása tekintetéből megelőzőleg testvérvé fogadott és vele szerződésre lépett, a mely szerződéshez királyi jóváhagyás is járult, vagy sem? – Már pedig bizonyos, hogy az ilyen hűtlenség vétkébe keveredett és süllyedt embernek javai sem előbb született fiaira, sem pedig apáról való, vagy osztályos testvércire nem szállanak, a miért az említett javak a testvérré fogadottra (még ha, mint előbb mondom, erre nézve királyi **jóváhagyást is nyert volna**) sem háramlanak. – Harmadszor és utoljára pedig, a **végso szükség kényszerúségéből**, mikor tudniillik valakit más ellenében a törvény rendje szerint főbenjáró íté-

lettel sújtanak és marasztalnak el és a hozott ítélet erejénél fogva talán **saját személyében is** letartóztatnak és a törvény szerint rendelt büntetés végrehajtása végett bírói kézbe adnak, vagy habár nincs is letartóztatva, de királyi **kegyelmet sem nyer**, avagy ha kegyelmet kap is, de ezt neki az ellenféllel való **kiegyezés feltétele alatt** adják, (mert különben is a királyi felség csak azért adhat kegyelmet), hogy az ellenféllel egyezkedjék, vagy továbbá ha török, szaraczen, tatár vagy bármely más ellenség tartja fogságban, a honnét máskép nem szabadulhat, hanem csak alku alapján. – Továbbá Lajos királynak, a Károly fiának két pecsétje volt, a melyek közül az első Uzura vidékén elveszett, mivel kancellárjától, főtisztelendő Miklós esztergomi érsektől ellopták, meg nem tartjuk, hacsak az első **pecsét alatt** kiadott leveleket az új másodikkal azután meg nem erősítették. A mely új **pecsét alatt**, úgy Lajos királynak első pecsétje, mint az ő apjának az előbb nevezett Károly király úrnak eltörött és megsemmisített két előbbeni **pecsétje alatt** kelt levelek, az új második pecsét reájuk függesztésével utóbb **megerősítést nyertek**. – Röviden szólva tehát Lajos király úrnak kiváltságlevelei, a melyek az Úr ezerháromszázhatvanegyedik évétől haláláig, tudniillik az üdvözülés ezerháromszáznolczvankettődik esztendejéig keletkeztek, teljes **erőben állanak**: de az előbbieknél erejük nincsen, hacsak azután az említett módon **megerősítést nem nyertek**. – És megfordítva, ha a közös tanúvallatás véghez vitelét az alperes mulasztotta el, avagy tán annak **véghez vitelét eszközölte** ugyan, de a maga részére semmi **tanúbizonyosságot sem nyerhetett**: akkor annak következtében a bírónak az alperes ellen a döntő ítéletet azonnal ki kell mondani – Vajjon **nyerhet-e perújítást** az, a ki perben el nem bukott? – Mindaddig, míg az, a ki a perben elbukott, a világon van és életben marad, rajta kívül senki más perújítási **kegyelmet nem nyerhet**, mert nem helyén való, hogy sarlóját valaki más ember búzájába vesse. – Ide járul, hogy az ember képességét és tehetségét fölülmúló dolgoknak látszik mindazt **emlékezetben tartani**, a mi akár a törvénykezési ügyekben fölmerül, akár a bírói eljárásra nézve **alkalmazást nyer**. – Ez a királyi kegyelem azonban az ő nemzetsége kölcsönös örökösödésének, kivéve az elmarasztalás után nemzett fiait, a jószágok háramlására nézve, semmi hasznára sem leszen. És a királyi kegyelem a többi előbb született fiókat és nemzetségi atyafiakat az elmarasztalással előbben fennállott öröklési állapotba vissza sem helyezi, hacsak a jószágok háramlása iránt egymásközt bevalló levelekben újra kölcsönösen nem szerződnek s erre királyi jóváhagyást nem nyernek. – Egyéb efféle levelek pedig, tudniillik: a bevezető és iktató vagy visszafoglaló, valamint a határjáró sőt a megintó levelek is, melyek „Dicitur nobis” bevezetéssel és „Ad terminum competentem” záradékkal keltek, a **végrehajtás foganatosítása** céljából csak a kibocsátásuk napjától számított hatvan napig maradnak erőben. – Ha azonban az efféle bevezető vagy visszafoglaló, határjáró vagy megintó levelekben nyolczados határidő volna megjelölve és kitéve, a mely-

re tudniillik (az illető levélben előadott okból) valakit perbe kell hívni, akkor **a végrehajtást** annak az ünnepnek, melynek nyolczadját tudniillik betették és iktatták, nyolczadnapjáig méltán és törvényesen **lehet foganatosítani**. – Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy ha a mondott egy esztendő leforgása alatt, **az iktatásnak foganatosítása megtörtént**, és akár az affelől kelt tudósító levélben, akár a foganatosítás folyamán, a királyi embernek és bizonyágnak vagy akár káptalannak avagy konventnek vétke vagy hanyagsága miatt valamely hiba fordult elő, akkor, ez esetben az adomány foganatos marad és az efféle foganatosítást az esethez képest meglehet és meg kell igazítani. – Ki ha megjelenik és magát a vád alól tisztázhatja, hát jó; különben, ha nem jelen meg vagy ha eljő, de magát nem tisztázhatja, a hütlenség vétkében és bűnében marasztalják el és azután neki a királyi felség sem szabad menedéklevelet, sem perújítást nem ad és következésképen az ilyen hűtelen, a fekvőjóságok iktatása és elfoglalása idején sem ellentmondó **betiltással, sem erőszakos visszaüzéssel nem élhet**, hanem a királyi **adományt** e részben föltétlenül **végrehajtással foganatosítják**. – „Sőt inkább a győztes félnek hatalmában és szabadságában álljon, hogy az illetén jtélőleveleket a kieszközölt perújító levél ellenére is, kellőképen végrehajtsa, azután meg a **perújítást nyerő félnek**, hogy a mondott **ítélet végrehajtásának megtörténte után ügyét** ama perújítás erejénél fogva, a mikor akarja, **foganatosítsa** és azt folytassa.” – De a többi peres ügyeket, a melyek teherrel vagy bírságfizetéssel nem járnak, hanem inkább csak kellő végrehajtásra várnak, a milyenek a hitbéreket, jegyajándékokat és zálogos jogokat és több efféléket tárgyzások, a királyi curiából bátran **végrehajtásra** bocsáthatják és **foganatba vehetik**. – A királyi új adományról általában és honnan **veszi az eredetet?** – Mindazáltal, ha eme peresfél ellen is, akár jóváhagyó és megerősítő, akár kiigazító vagy megerőtlenítő ítéletet hoznak; további perlekedésnek helye nem léssen, hanem az a peres ügy ennek a félnek részéről is örökös **hallgatás alá kerül** és perújítást többé egyik fél sem kérhet, sem azt az ügyet azontúl többé feljebb nem viheti. – Országos végzeménnyel elhatározták és megálapították, hogy nemcsak valamely magvaszakadtnak (amint előadtam) hanem azoknak birtokjogai is, (még életükben) Magyarország szent koronájára háramoljanak s következésképp **adományozás alá kerüljenek**, a kik konokul az ország alkotmánya ellen támadnak és ezáltal a királyi felség méltóságát megvetik, és másokat a törvényes igazságon kívül önkényből és vakmerően háborgatnak. – Hogy a közös **tanúvallatásnak két ízben való eszközlése** nincs megengedve. – Figyelembe kell pedig vennünk, hogyha egyszer a közös tanúvallatást mind a két fél véghez vitte, a nélkül, hogy annak nyilvánvaló megháborítása közbejött volna: akkor azt az ügyet a felek valamelyikének kérelmére másodszor nem kell közös **tanúvallatás alá bocsátani**, a mint némelyek különféle keresett ellenvetésekkel és színek alatt gyakran fáradoznak azon, hogy ez megtörténjék és az ügy közös **tanúvallatás alá kerüljön**.

– Második módon a felperes által történik a per lezárítása vagy letétele, hat kisebb, vagyis könnyű, girának, melyek tudniillik hat arany forintot tesznek, terhe mellett, melyeket két részben a bíró részére, a ki előtt a pert megindították, egy harmadrészben pedig az alperes részére kell fizetni: a midőn tudniillik a felperes látja, hogy keresete és követelése vagy saját hanyagságából vagy a bíró hibájából vagy akármely más tévedésből rosszul és helytelenül vagy előadva és kifejtve és azt gondolja, hogy inkább az ő ártalmára mint hasznára van: mielőtt ügye vitatás alá kerülne, azt maga vagy ügyvéde által az előbb említett teher és bírság mellett önként letéteti, elenyészteti és lezállíttatja.

Mondatszerkesztésében a magyar nyelv az egyszerűséget és világosságot kedveli. A hosszadalmas, bonyolult körmondat, valamint a mondatoknak egymásba való ékelése latin és német hatásra terjedt el. A mai hivatali stílus mindinkább eltávolodik a latinnak bonyolult, szónokias mondatszerkesztésétől. Más nyelvek a határozatlan vagy az általános alanyt nem cselekvő, hanem szenvedő mondatszerkesztéssel fejezik ki. Régen magyarul is mondtak olyanokat, hogy: a fa megszedetett, a tolvaj bezáratik. A mai magyar beszédben ez a kifejezésmód egészen divatját múlta, csupán egy pár szóalakban maradt fenn: megszületik, dicsértessék, méltóztassék, tisztelettel viseltetik, megkívántatik. Régi íróink és hivatalnokaink a latin nyelv hatása miatt használták oly gyakran a szenvedő igealakokat. Hivatalos nyelvünk, a törvényhozás, törvénykezés és közigazgatás nyelve az ilyen fordulatokat alkalmaztak: végeztetett, tudomásul vétetik, a jegyzőkönyv hitelesítettik. Élőbeszédben viszont már a régiek is inkább úgy mondták, hogy: végezték (vagy végezte), tudomásul vették (vagy tudomásul vette), a jegyzőkönyvet hitelesítették.

A latin szórend, indoeurópai rokonaitól eltérően, a magyarhoz hasonlóan szabad. Leggyakoribb a latinra nagyon jellemző ún. „drámai szórend”, melyben az alany legelől hangzik el, az állítmány pedig leghátul, lehetőleg az utolsó helyen, és minden egyéb „részlet” a kettő között. Ez a szerkesztés állandó feszültségkeltő és feloldó mintát alkot, megnevezi az alanyt, majd közli az összes részletet, és csak legvégül a csattanót, ezért hívják drámai szórendnek. A latin próza szélsőségesen hosszú körmondataiban nem ritka, hogy a főmondat állítmánya az összes mellékmondat után, az egész összetett mondatbokor legvégén hangzik csak el. A szabad szórendet elsősorban az teszi lehetővé, hogy a szavak végződése jelöli nyelvtani szerepüket.

A magyar nyelvben a vonatkozó mondatszerkezetnek nincs olyan szerzteágazó szerepe, mint az indoeurópai nyelvekben. Ezekben a nyelvekben nemcsak jelzői, helyhatározói, módhatározó, alanyi stb. szerepet tölt be, hanem mint a mellérendelt mondatok, további részleteket közöl, megjegyeztetűz az első tagmondathoz. Ezeket az utóbbiakat rendszerint nem vonatkozó mondattal fordítjuk magyarra. A vonatkozó névmást és a vonatkozó határo-

zószt azért nem célszerű mellérendelő tartalmú vagy tartalmilag különálló mondatok összekapcsolására használni, mert félreértést okozhatunk. Ilyen esetekben a vonatkozó névmási kötőszót helyettesíthetjük mellérendelő kötőszóval, mutató névmással, személyes névmással, mutató névmási határozószóval, személyragos határozószóval, személyragos névutóval, vagy pedig egyszerűen elhagyjuk a vonatkozó névmást. Íme néhány példa: A tűzoltó parancsnokot négy éves időtartamra nevezik ki, amelynek letelte után ismét kinevezhető erre a tisztségre. > A tűzoltó parancsnokot négy éves időtartamra nevezik ki, ennek letelte után (v. utána) ismét kinevezhető erre a tisztségre. (A második tagmondatból önálló mondatot is alkothatunk.); A község pecsétje kör alakú, melynek átmérője 40 mm. > A község pecsétje kör alakú, átmérője 40 mm.; A képviselő-testület szolgálata a képviselő-testületnek és szerveinek a szükségleteivel és feladataival összhangban létesült, amely a hatáskörébe eső feladatokat szervezésében és működésében egységes szolgálatként végzi. > A képviselő-testület szolgálata a képviselő-testületnek és szerveinek a szükségleteivel és feladataival összhangban létesült, és a hatáskörébe eső feladatokat szervezésében és működésében egységes szolgálatként végzi.; A munkahely betöltése pályázat útján történik, amelyet a választási és kinevezési bizottság ír ki és bonyolít le. > A munkahely betöltése pályázat útján történik, ezt a választási és kinevezési bizottság írja ki és bonyolítja le.

A nyelvi interferencia hatására néha megtörténik, hogy a vonatkozó szerkezettel alkotott mondat nem szándékolt időviszonyok képzetét kelti. Ezt a jelenséget főleg az okozza, hogy a magyar nyelv logikája szerint a vonatkozó névmás rendszerint időben előbb történt dologra utal, vagyis a főmondat tartalmát olyan mozzanattal, tulajdonsággal tesszük még határozottabbá, amely már előbb is létezett, megtörtént, ismert volt. Például: A közgyűlés meghozza az alap statútumát, melyet a községi képviselő-testület erősít meg. > A közgyűlés meghozza az alap statútumát, a községi képviselő-testület pedig megerősíti. (Természetes, hogy a községi képviselő-testület addig nem erősítheti meg, nem hagyhatja jóvá a statútumot, amíg a közgyűlés meg nem hozza, el nem fogadja.); Az elnök megnyitotta a gyűlést, amelyen a képviselők megvitatották a bizottság határozati javaslatát. > Miután az elnök megnyitotta a gyűlést, a képviselők megvitatották a bizottság határozati javaslatát.; A polgár beadvánnyal fordult az adóhivatalhoz, ahol azzal utasították el, hogy kérésének nincs megfelelő jogalapja. > A polgár beadvánnyal fordult az adóhivatalhoz, és ott azzal utasították el, hogy kérésének nincs megfelelő jogalapja. Azokban a mondatokban is indokolatlan a vonatkozó névmás használata, amelyeket egyszerűbben, jelzős szerkezettel is kifejezhetünk. Például: Új statútumot és ügyrendet kell meghozni az eddigiek helyett, melyek ideiglenesek. > Az eddigi ideiglenes statútum és ügyrend helyett újat kell meghozni.

Latinosan használt, a magyarban fölösleges mutató névmás már a kódexekben is felbukkan. Pl. malaszttal nem élni, és azt nem tartani (Bűnlajstrom, Nagyszombati-kódex, 1512-1513)

A mutató névmás idegenszerű használatára Werbőczy István Tripartitumának újabb kori, XIX. század cégi fordításában is bőséggel akad példa: Ha valamely bevallásban vagy kötelezésben az örökbecsű világos szavakkal kifejezve, vagy az ország közönséges törvényeiben kimondva nincsen, **annak** használata ritkán van megengedve. – Nagy halastavat, melynek rekeszei vannak és a melyet Gyalmostónak, vagy Morotovának is neveznek, nemkülönben a Dunán, Tiszán, Száván és Dráván levő egyéb halászatot, melyet Tanyának hívunk, ha bizonyos évi jövedelmet hoz, tízszer annyira becsüljük, mint a mennyi **annak** évi jövedelme. – Ha azonban a földesúr, valamely parasztot, vagy akár nemest, a kinek más földjén van szőlője, ebből a szőlőből ki akarna vetni és rekeszteni, **azt** kivetheti ugyan, de nem a szerint a közbecsű szerint, a melyet a cserjés és bokros helyekre nézve közvetlenül elmondanak, hanem köteles megtéríteni **annak** illő értékét vagy igaz becsét, a mint **azt** azon helységnek, a melyhez a szőlőhely tartozik, b0rája és esküdt polgárai igazságosan és helyesen megszabják és megbecsülik. – Ha a fejedelem vagy az országnak más rendes bírása a kiváltságnak erőtlen voltát biztos tudással látván, és felismervén, sokban **annak** ellenére ítél. – Ha valakit, a ki másnak fekvő jószágait és birtokjogait zálog czimen tartja, az, vagy csupán **annak** törvényes meghatalmazottja is, a ki azokat a fekvő jószágokat neki elzálogosította, vagy a ki ama fekvő jószágok és birtokjogok visszaváltása törvény szerint illet, valamely rendes bíró előtt talál: **azt** pénzének felvételére és ama fekvő jószágok és birtokjogok visszabocsátására mindenkor meginthati. – A zálogösszeg felvételét és a zálogos birtokrész visszabocsátását vagy a hitbérek és jegyajándékok, valamint a leánynegyedek és több **effélék** átvételét illető megintések, ha a felperes **azt** a férfit vagy nőt, a kit meg kell intenie, saját személyében megkaphatja, személyesen; különben pedig **annak** lakóházából vagy szokott lakhelyéből történhetnek. – Figyelembe kell pedig vennünk, hogyha egyszer a közös tanúvallatást mind a két fél véghez vitte, a nélkül, hogy **annak** nyilvánvaló megháborítása közbejött volna: akkor **azt** az ügyet a felek valamelyikének kérelmére másodsor nem kell közös tanúvallatás alá bocsátani, a mint némelyek különféle keresett ellenvetésekkel és színek alatt gyakran fáradoznak azon, hogy ez megtörténjék és az ügy közös tanúvallatás alá kerüljön. – Ha tehát valaki a nemesek közül **annak** jön tudására, hogy az ő nevében és személyében a fentírt módon valamely bevallás történt, **az** igyekezzék azonnal ellene mondani és tiltakozni, a mi mindenkor és bármelyik hiteles vagy bizonyosítvány helyen, a hol az ilyen hamisság értésére esik és jut, szabály szerint megtörténhetik.

A következő mondatban az idegenszerűen használt mutató névmásokon kívül fölöslegesen feltételes módba tett ígék is vannak: Ha valamely úrnak

vagy nemesnek esküt **ítélnének** és olyan kiváltságot **mutatnának föl**, hogy nem az alperes személyesen, hanem **annak** tisztje tartozzék **azt** letenni s több efféle; az ilyen kiváltságot, minthogy **az** az egész ország közönséges és régóta törvényerőre emelkedett szokásait sérti, sehol meg nem tartják.

Az alábbi mondat latinus névmás-használatával, főlélegesen többes számban levő főneveivel, módhasználatával és terjedelmes, nyakatekert megfogalmazásával egyaránt figyelmet érdemel: Királyi kegyelmünkkel most, **azoknak** hívséges hódolatukért és szolgálataikért némileg segedelmökre jönni akarván, az imént megnevezett N. vármegyéknek mondott A. falujában fekvő királyi birtokrészünket minden haszonvételével és tartozékaival, tudniillik megművelt és műveletlen szántóföldeivel, mezőivel, kaszálóival, erdőivel, berkeivel, vizeivel, halastavaival, malmaival, vízfolyásaival, hegyeivel, szőlőivel s általában e birtokrész mindennemű és bármi néven nevezendő teljes haszonvételeivel, ugyanazon igaz határaival és régi határjeleivel, a melyekkel **azt annak** birtokosai jogos uralmuk alatt és birtokukban tartották, a magunk biztos tudása, valamint főpapjaink és báróink tanácsa szerint királyi kezünkben, új adományozásunk czímén, a mások jogainak épségben tartásával, adtuk, ajándékoztuk és adományoztuk, sőt örökös és visszahívhatatlan birtokul adjuk, ajándékozzuk és adományozzuk az említett X. és X-nek és **ezek** minden **örököseinek** és **maradékainak** uralmába, mindazokkal a jogokkal együtt, a melyekkel a megnevezett faluban fekvő, mondott birtokrész, akár az előbbi, akár bárminő más okból, törvényesen a Mi adományozásunk alá tartozik: a mi nevünkben és utódaink, tudniillik Magyarország királyainak nevében, magunkra vállalván azt, hogy X. és X-et és **ezeknek** örökösait és akármely **utódait** a mondott birtokrész és minden haszonvételének és a felsorolt tartozékoknak békés és csendes uralmában, jelen levelünk erejénél és bizonyosságánál fogva, bármely **támadók, ügyvédek és perlekedők** ellenében, a törvény előtt, vagy **azon** kívül, mindenkor és mindenütt Magunk és utódaink közreműködésével és költségünkkel megtartjuk, kár és sérelem ellen védelmezzük, mentesítjük és megőrizzük; a melyet a maga valóságában mihelyt előnkbe **terjesztenének**, **azt** kiváltság alakjába foglaltatjuk.

A középkori Európában, így Magyarországon is a latin nyelvnek igen nagy volt a jelentősége, egységes nemzetközi nyelv, illetve hivatalos nyelv szerepét töltötte be. A kereszténység felvétele után a latin nyelv mintegy nyolcszáz évig hivatalos volt Magyarországon, és mind a magyar köznyelvre, mind a magyar hivatali nyelvre hatást gyakorolt. A magyar szókészletnek számos eleme tanúskodik erről. A mai magyar hivatali nyelvre már nem jellemzők a latin szavak, a köznyelv és a népnyelv viszont többet megőrzött közülük. A vajdasági magyar hivatali nyelvben szerb hatásra újítanak fel régi latin szavakat. A mondatszerkesztési latinizmusok közül főleg azok maradtak fenn, amelyeket más nyelvű hivatalosság is támogat, a történelmi Magyarországon a német, a mai Vajdaságban pedig a szerb- Ilyen sajátság többek

között a terjedős kifejezések, a bonyolult mondszerkezetek, vonatkozó mondatoknak mellérendelő értelemben való használata, a mutató névmásnak a magyar nyelvszokástól eltérően való fölösleges kitétele stb.

Irodalom

Bíró Ágnes, Grétsy László, Kemény Gábor: Hivatalos nyelvünk kézikönyve. Államigazgatási Szervezési Intézet, Budapest, 1976.

Borbély György és Borbély Sándor: Nyelvünk védelme. Első Váci Sajtó, Vác, 1910.

Communicare necesse est (Kommunikálni pedig muszáj). Dr. Vass Györgynek, az Önkormányzati és Területfejlesztési Minisztérium Önkormányzati Főosztály szakmai főtanácsadójának előadása. Siófok, XIV. Országos Jegyző-közigazgatási Konferencia, 2006. augusztus 30.–szeptember 1.

Gyulafehérvár város Törvénykezési Jegyzőkönyvei 1603–1616. Közzéteszi Kovács András. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 1998.

Marczali Henrik: A vezérek kora és a királyság megalapítása 4/II.: A térítés kezdetei = Szilágyi Sándor (szerk.): A magyar nemzet története I. Athenacum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1895.

Rábel László, Hivatalos nyelvünk. Sopron, 1914, a szerző kiadása

Romac, Ante: Rječnik latinskih pravni izraza. Informator, Zagreb, 1985.

Simonyi Zsigmond: A magyar igemódok alkalmazása. Magyar Nyelvőr, 1877. 148., 199., 243., 337., 529.

Simonyi Zsigmond: Helyes magyarság. A magyaros stílus kézikönyve. Singer és Wolfner, Budapest, 1914.

Szarvas Gábor: A hatóságok magyar nyelve. Nyr. VI. (1877), 72–75.

Szécsei Ferenc: Hivatalos és köznapi nyelvünk magyartalanságai. Budapest, 1942.

Szvorényi József: Magyar ékes szókötés. Magyar Tudós Társaság, Buda, 1846.

Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678. Közzéteszi Wolf Rudolf. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 1993.

Werbőczy István Hármaskönyve. Fordította Kolosvári S. és Óvári K. Magyar Törvénytár sorozat, Budapest, 1897. (Reprint kiadás: Budapest, 1989)

Zimányi Árpád: Megújuló latinizmusok a magyar nyelvben = Irodalmi és nyelvi interpretációk. Szerk. Alabán Ferenc. Bél Mátvás Tudományegyetem, Besztercebánya, 2002, 103–110.

LATIN MODELS IN THE LANGUAGE OF ADMINISTRATION

The Latin language was of great importance in the Middle Ages; it played the role of a single international language. The doors to the Latin language and culture for Hungary were opened by the adoption of Christianity. Latin became and remained the official language in Hungary for some eight hundred years, and it exerted an influence on both the standard and the official Hungarian language. A great number of items in the Hungarian vocabulary bear evidence to this. Latin words are no longer characteristic of the Hunga-

rian administrative language, but the vernacular language has retained a great number of them. In the administrative Hungarian language in Vojvodina old Latin words have been brought back into use under the influence of the Serbian language. Latinisms in sentence structures have mostly been retained in the cases when they were backed by other administrative languages, namely, by German in Historic Hungary and Serbian in present-day Vojvodina.

Keywords: Latin language, Hungarian language, administrative language use, lexis of Latin origin, Latinism in sentence structure

A tanulmány a Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma 148026D számú projektuma keretében készült.

RAJSLI ILONA

ETIMOLÓGIA ÉS IDENTITÁS ÖSSZEFÜGGÉSEI A VAJDASÁGI MAGYAROK UTÓNÉVADÁSÁBAN

Relation between Identity and Etymology in Giving First Names
among Hungarians in Vojvodina

A kutatás során egyrészt azt vizsgáltuk, hogy a jelen vajdasági névadási gyakorlatban milyen a választott nevek eredetének az eloszlása, mely névalkotási tendenciákat preferálják a névadók, és milyen a leggyakrabban előforduló utónevek szemantikai struktúrája. Mindezek ismeretében az utónevek eredete és a nyelvi identitástudat közötti lehetséges összefüggéseket kerestük.

Kulcsszavak: utónévodás, identitás, Vajdaság, etimológia, az utónév jelentése, névdivat

I. Bevezetés

1. Az utóbbi évtizedekben az utónévodást kutató tevékenység mind inkább a névválasztást befolyásoló társadalmi, szociológiai és pszichológiai tényezők felé irányul. Figyelem fordul a kisebbségi helyzetben élő magyar nyelvhasználók névodási és névhasználati sajátosságainak a vizsgálatára (pl. N. Császi 1997; 45), az egyes társadalmi rétegek jellemző névodói gyakorlatának a felderítésére; a kutatások nyomon követik a napjainkban igen jellemző különleges utónevek használatát is.

Ebben a kutatói periódusban a terepi gyűjtés eredményeként összegyűlt – főleg az utóbbi néhány esztendő felölelő – utónévanyagot az egyes nevek keletkezése és eredete (valamint az ehhez kapcsolódó jelentés) szerint tekintjük át.

A név eredete és a nyelvi identitástudat közötti összefüggéseket, érintkezési pontokat kerestük; azt, hogy a név felkutatott vagy vélt eredete, jelentése miként hat ki a névválasztásra, mennyire lehet ez tudatos tevékenység, illetve milyen mértékben hat ki minderre a divat.

Éppen ezért a gyűjtés egy részében szükséges volt olyan adatközlőket felkeresni (névodó szülők, az anyakönyvezést végző hivatali személy, kezesztelést végző pap stb.), akik részben a névodás szereplői, illetve közvetlen

betekintésük van a névválasztás körülményeibe. A kutatásnak erre a kikérdéses-interjúszerű módjára azért volt szükség, mert a névadási indítékokat, az újszülött nevének az eredetére, a névadók, névválasztók személyére vonatkozó adatokat más módon nehéz felkutatni.

2. A vizsgált korpuszról.

A napjainkban használatos utónevek etimológiai és jelentéstani vizsgálatához fel lehetett használni az elmúlt projektumi időszakban összegyűjtött névanyagot, mégpedig annak legfrissebb névadási periódusát, nagyobb településeken az elmúlt 2-3 év anyagát, a kisebbek esetében legfeljebb a 2000-es év után keletkezett névanyagot. Ennek megfelelően reprezentáns mintaként a következő helységek szinkron utónévanyagát vettük alapul: Oromhegyes (2000–2007.), Topolya (2005., 2006., 2007.), Csóka (2004), Óbecse (Újfaluru része) (2005., 2006., 2007.), Péterréve (2005), Ada (2006).

II. Etimológia és névtörténet

A. Az utónevek csoportosítása eredetük szerint

A mai magyar keresztnévészlet¹ eredet szerinti rétegződésének a felkutatása számos problémát vet fel. Elsőként meg kell említeni a névkészlet leírásakor adódó rendszerezési nehézségeket, hiszen a nevek nemcsak funkciójuk és jelentésük alapján, hanem nyelvi viselkedésükben is sok ponton eltérnek a közszavaktól. A névanyag rendszerének pontos leírása azonban még sok mindenben hiányos. "A nevek szerkezeti, morfológiai vonatkozásaival foglalkozó munkát alig találunk, valószínűleg vagy azért, mert a névtanósok általában úgy gondolják, hogy ez nem az onomasztika ügye, vagy azért, mert az alaktani kérdésekről azt hiszik, ezeket már a korábbi nyelvitanírók teljesen megoldották." (T. Somogyi 2003; 251)

A másik sajátos körülmény az utónévkinccs csoportosításakor a nyelvészeti és a művelődéstörténeti szempontok keveredése. (Vö. Fercsik 2003; 227)

A szakirodalmi áttekintések eltérő módon rendszerezik a magyar utóneveket. Fercsik Erzsébet három nagy csoportra osztja a magyar keresztnéveket.²

¹ Noha a jelen dolgozat szinkron kutatás adatait dolgozza fel, a téma teljes áttekintése érdekében szükséges a magyar utónévtörténet vázlatos áttekintése.

² Mivel a szerző következetesen a *keresztnév* terminust használja, a dolgozatban az *utónév* megnevezés mellett a *keresztnév* terminust is használjuk szinonimaként.

MAGYAR KERESZTNEVEK

Eredeti	Idegen eredetű	Belső keletkezésű nevek
– Régi magyar közszókból létrejött nevek	– jövevénynevek (török, latin, germán, szláv)	– névalakotás (képzés, összetétel; ritkább módok: rövidülés, csonkulás, mozaiknevek)
– Ismeretlen eredetű nevek	– régebbi és újabb keletű idegen nevek (vándorszótípusúak)	– névteremtés

Fercsik megjegyzi, hogy ez a rendszerezés öleli fel leginkább a magyar keresztnevek összességét, habár egy-egy név így is több csoportba beilleszthető. „Ennek oka részben a névanyag egy részének több évszázados vándorlása, részben az alap kutatások hiánya.” (Fercsik 2003; 227)

Napjainkban a Magyarországon használatos keresztnevek egyik legnagyobb gyűjteménye, a Ladó János – Bíró Ágnes szerkesztette *Magyar utónévkönyv* (a továbbiakban Utónévkönyv) 2606 nevet sorol fel. Közülük 1163 a férfi- és 1443 a női név. Ez a szám azonban korántsem tekinthető véglegesnek, hiszen a névhasználati divat gyorsan változik, az anyakönyvezési szabályok is folyamatosan hozzájárulnak ahhoz, hogy új elemek kerüljenek a névadási listára. Másrészt itt ismét szólni kell a kisebbségi helyzetben élő magyarok specifikus névhasználati gondjairól: a névbejegyzések során kialakult írásképi variánsokról, a környezet hatására bekerülő – az Utónévkönyvben nem szereplő – szláv és más eredetű nevek írásképi és kiejtési sajátosságairól.

1. Eredeti nevek a mai magyar keresztnévkincsben

Az eredeti nevek a magyar névkészlet legrégebbi elemei, amelyek keletkezése az egyelemű névrendszer kezdetéhez megy vissza. A névadásnak azt az ősi módját tapasztaljuk itt, amikor az általánosan használatos közszókat tulajdonnevekként is használták. Az elnevezés alapjául a megnevezett személynek valamely jellegzetessége szolgált, s az ilyen módon kialakult neveket *motivált* vagy *leíró* neveknek is nevezzük. A magyar szakirodalomban nagy a változatosság az illető névkategória megnevezését illetően: *régi magyar személynév* (Pais Dezső), *magyar közszói eredetű személynév* (Terestyéni Ferenc), *ősmagyar név* (Baán Kálmán). Az *eredeti nevek* terminust Berrár Jolán alkalmazta először mintegy összefoglaló megnevezésként, hiszen mind a nyelvi, mind pedig a művelődéstörténeti szempontokat magában hordozza. Utal arra, hogy ezek a nevek kialakulhattak úgy, hogy az egyén

testi tulajdonságait (testalkat, testrész, haj-, bőrszín, valamilyen fogyatékoság, életkor stb.), a rokoni viszonyokat, állat- és növényneveket, természeti tárgyakat, a személy jellemző cselekvését vagy személyiségjegyt jelentik, illetve a foglalkozása, munkája után kapta a nevét.

Ebből a csoportból ma már nagyon keveset találunk meg az utónevek között, a fenti kritérium alapján a később kialakult családnevek, valamint a ragadványnevek alakultak ki. Egy részüket később felújították, s a névteremtés típusban találkozunk velük.

1.1. Régi magyar közszoji jelentésű nevek

A férfinevek közül ma már kevés van használatban: *Előd* 'elszülött', *Károly* 'karvaly', *Bódog* 'gazdag', *Farkas*, *Regös* 'énekmondó', *Táltos* stb. Ezek egy része úgy alakult ki, hogy a finnugor eredetű szavak mellett korai idegen – főleg török – eredetű közszojt vettünk át, amelyhez valamilyen kicsinyítő képző kapcsolódott: *Árpád* < árpa, *Acsád* < *Acsa* 'rokon', *Szironka* < szirony 'díszítésre használatos bőrszalag' stb.

A kora középkori eredetmondából származó *Hunor* név a *hun* népnév -*r* kicsinyítő képzővel ellátott formája, amelyet igen ritka előfordulásának tart az Utónévkönyv, vidékünkön folyamatosan előfordul (pl. Óbecsén 2006-ban 2 alkalommal is).

A női nevek között még kevesebb eredeti nevet találunk manapság: *Bíbor* 'finom lenszövet', *Ajsa* 'ajak, szájacská', *Szinta* 'szép alakocská'.

A *Lehel* és a *Levente* nevek folyamatosan jelen vannak a vajdasági névadásban, a *Lehel* a régi magyar *Lél* személynév későbbi alakváltozata, jelentése 'lélek'; míg a *Levente* etimológiája a mai napig bizonytalan, nagy valószínűséggel a *lesz* létige származéka (vö. *Levédi*). Az ősi finnugor eredetű 'anyácska' jelentésű *Emese* minden kutatóponton előfordult, népszerű női név.

1.2. Ismeretlen eredetű és jelentésű nevek

Akárcsak a szókészlet más rétegeinél, az ebből a korai periódusból származó szavak jelentős részének bizonytalan vagy ismeretlen az eredete és a jelentése. A név alapjául szolgáló közszoj teljesen lehet akár ősi magyar szó is, de lehet szó-, illetve akár már névkölcsönzés is. Ilyenek pl. *Csenger*, *Csanád*, *Csoma*, *Huba* a férfineveknél, *Csenge*, *Cserne* a női neveknél. A *Csenge* etimológiája máig vitatott; talán a *cseng* szó -*e* kicsinyítő képzős változata. Az Utónévkönyv ritka előfordulású névnek tartja, vidékünkön azonban az utóbbi néhány évben az egész vizsgált területen adatható.

2. Idegen eredetű nevek a mai magyar keresztnévadásban

„Idegen eredetű névnek azokat a neveket tartjuk, amelyeket az átdó nyelvből nem közszojként, hanem tulajdonnévként veszünk át.” (Fercsik 2003; 230) Kialakul a magyar nyelvben egy olyan szócsoport, amelyet nem

a jelentése, hanem a használata jellemez; az adott szó közszoí jelentését nem ismerjük, csupán személyeket jelölő funkciójáról tudunk. Az idegen eredetű nevek – különösen a kereszténység felvétele után – háttérbe szorítják az ősi, motivált, leíró neveket. Nagyarányú beáramlásuk közben kiejtésben, majd fokozatosan írásban is igazodnak a magyar nyelv sajátosságaihoz. Ez a nyelvi beépülés néha jelentős eltérést eredményezett az eredeti névalakhoz képest: *Boldizsár* < *Baltazár*, *János* < *Johannes*. A nagy hangalaki változást megélt idegen eredetű neveket ezért *magyaros keresztneveknek* is szokták nevezni, noha Berrár Jolán *jövevénytér* terminusa pontosabban visszaadja a keresztnévtípus jellemzőit.

Az idegen származású nevek eredetét nem úgy határozzuk meg, mint azt a jövevénytér esetében a szakirodalom teszi: tehát a közvetlen áadó nyelv alapján soroljuk be; az utónevek esetében a végső eredetet határozzuk meg, azt a nyelvet, amelyben az illető név feltehetően keletkezett. Az utónévkönyvekben emellett még általában feltüntetik a műveltségi területet, s a név útját jelző közvetítő nyelveket is.

2. 1. Jövevénytér

Itt legnagyobb számban a **török eredetű** keresztnevek találhatók, amelyek Árpád-koriak, egy részük még a honfoglalás előtt bekerült nyelvünkbe.

A férfinévek közül még ma is több megtalálható; pl.: *Ákos* ‘fehér sólyom’, *Örkény* ‘szabad’, *Tas* ‘kő’. A török eredetű női nevek eleve kisebb számban lehettek, mert az Utónévkönyv is csak kettőt említ: *Sarolt* ‘fehér menyét’, *Karolt* ‘fekete menyét’.

A török nevek divatja a 13. századig tartott, később ritkábban használták, napjainkban felújított nevek formájában élnek tovább egyes keresztnevek. Pl. *Zolta*, *Solymár*, *Tarcsa*; *Fehéra*, *Szinta*, *Tegze* stb.

Manapság környezetünkben az *Ákos* rendkívül gyakori (minden kutatóponton előfordult, Oromhegyesen 4-szer), a *Koppány* név gyakori bejegyzését is tapasztaljuk, amelyet a névadó elsősorban a régi magyar névként ad a gyermeknek, eredete szerint viszont török szó, egyrészt ‘nagy, győzedelmes’ jelentésű, másrészt ótörök méltóságnév volt. Egy másik, terjedőben levő – úgyszintén régi magyar névnek számító – férfinév Vajdaságban (de Magyarországon szintén) a *Zétény*, amely feltehetően szláv eredetű, a *Zete* (‘vő’ jelentésű szó) kicsinyítő képzős változata. Ha nem is akkori gyakorisággal, mint pár évtizede, de előfordul az ‘uralkodó, fejedelem’ jelentésű *Szultán* szó ejtési variánsa: a *Zoltán* is.

Most van felfelé ívelőben a *Kolos* régi magyar férfinév (jelentése: ‘győzelem’ + ‘nép’) is, amelynek eredeti német *Klaus* < *Nikolaus* alakja nyelvünkben mára már elhomályosult.

A női neveknél napjainkban rendkívül népszerű a *Réka* (Topolyán csak 2007-ben 3 gyermek kapta, Bécén is minden vizsgált évben előfordult, az

omromhegyesi kis közösségben is 2-szer), etimológiája bizonytalan, vagy a germán eredetű ‘víz, patak’, vagy a ‘tisztá úrnő’ értelmű ótörök *Arikan* lehet a név kiinduló formája.

A **latin közvetítésű egyházi nevek** a 13. századtól általánossá váltak. Az 1297-es zsinat értelmében ugyanis nevet csak a keresztelő pap adhatott, s ezek a nevek főleg a latin nyelv közvetítésével kerültek be a magyar nyelvbe, míg a forrás leginkább a héber és a görög nyelv volt. Az egyházi neveket a martirológiumok tartalmazták, amelyek mindinkább bővültek az újonnan boldoggá vagy szentté avatott személyek nevével. Ebbe a csoportba tartoznak még a bibliai nevek is.

A mai magyar keresztnévek legnagyobb része ebbe a csoportba tartozik. A kezdetben latin nyelvű névalakok az évszázadok során sokat változtak, hozzáidomultak a magyar kiejtéshez, írásképük is ehhez alkalmazkodott.

Martirológiumi eredetű nevek pl.: *Adrián* (amely ma különösen gyakori vidékiünkön), *Antal*, *Balázs*, *László*; *Ágnes*, *Dorottya*, *Lúcia*, *Orsolya* stb. Az utóbbi három női név újabban igen gyakori, az *Orsolya* nevet Oromhegyesen 3 újszülött is kapta a vizsgált periódusban, de a többi helységben is előfordult.

A martirológiumi nevek között számos olyan van, amely germán, szláv vagy más forrásból ered, de a latin kultúrhatással került be a magyarba. Ilyenek pl. a germánból: *Bernát*, *Imre*; szláv eredetű a ma még mindig elég népszerű *László*.

A bibliai eredetű nevek közül ószövetségiek pl.: *Ádám*, *Dávid*, *József*; *Éva*, *Sára*, *Zsuzsanna* stb. Ezek zöme a héber nyelvben keletkezett, s a Biblia latin fordításával került be a magyarba. Közülük a *Dávid* igazi divatnévnek számít a vajdasági névadásban, Oromhegyesen 5-en is kapták, de másutt is évente 3-4 alkalommal bejegyzik. Úgyszintén népszerű a ‘Krisztushoz tartozó’ jelentésű *Krisztián*, (Oromhegyesen 5, minden kutatóponton 1-1 előfordulás), az ‘ember’ jelentésű *Ádám* férfinév, a *Dániel*, a *Noémi*.

Újszövetségi eredetű nevek: *András*, *István*; *Anna*, *Erzsébet*, *Mária* stb. Közülük a *Máté* – ‘Isten ajándéka’ jelentésű bibliai eredetű férfinév – igen gyakori, de az *András* (görög eredetű latin *Andreas*, jelentése: ‘férfias’) is mind többet hallható.

A női nevek között ebben a csoportban huzamos ideje a leggyakoribb az *Anna*, illetve változatai: a *Hanna*, *Anikó*, *Anni*, *Anita*, *Anett(a)*; illetve összetételként: *Annabella*, *Annamária*, *Bibianna* stb. Az *Anna* héber eredetű bibliai név, jelentése ‘kegyelem, könyörület’.

A **germán** eredetű nevek legtöbbje latin közvetítéssel, már latinos alakban került a magyarba. A régi germán névadási szokásokban gyakoriak voltak a kételemű, összetett nevek. Az összetételi tagok között laza volt a kapcsolat, így nehéz lefordítani a jelentésüket. Az alkotóelemek jelentése gyakran volt kapcsolatos harccal, fegyverekkel, dicsőséggel és vagyonnal; pl.: *Maht* + *hilt* ‘hatalmas’ + ‘háború’ > *Matild*.

E csoport nevei közül ma is számos előfordul: *Albert, Attila, Ervin, Imre, Norbert; Edina, Edit, Hedvig* stb. A 'nemes' jelentésű *Edina* – az *Éda* alakváltozata – minden kutatópontra előfordult. Különös jelenség a *Hedvig* és a *Hédi* használata, mindkettő a 'harc' jelentésű germán névből ered, a komorabb, ünnepélyesebb teljes forma (*Hedvig*) mellett a *Hédi* magyar becézőformaként alakult ki, így névadáskor ez a névhangulati szempont is közrejátszik.

A szláv eredetű jövevénynevek – részben a dinasztikus kapcsolatok következtében – a 12–13. században gyakoriak voltak. A szláv nevek többsége összetett szó; második tagjuk legtöbbször a 'dicsőség' jelentésű *slav* vagy a 'béke' jelentésű *mir* szó: pl. *László* < (*Vladislav*), *Tihamér* < (*Tihomir*).

A mai vajdasági magyar utónévadásban jelentős mértékben van jelen a szláv eredetű jövevénynevek újabb rétege. A egyes házasságokból eredő, illetve a környezet sokrétű hatására történő névadás gyakran szláv eredetű utónévvel él; ilyenek a *Szonja, Tamara, Tianna* ≈ *Tiana, Milos, Teodor, Igor* stb.

2. 2. Idegen nevek

A magyarság a történelme során – a már felsoroltakon kívül – sokféle néppel, népcsoporttal került kapcsolatba, aminek során a névkészlete is gyarapodott. Általában jellemző, hogy az idegen műveltséggel való érintkezés során először általában a felsőbb osztály tagjai viselnek idegen nevet, majd az ő közvetítésükkel terjednek el ezek a nevek az egész nyelvterületen.

Napjainkban a tömegkommunikációs eszközök minden műveltségi rétegre hatnak, s a televíziós sorozatokból, a népszerű médiaszíatók hatására terjedő idegen nevek a kevésbé iskolázott rétegek névválasztását is befolyásolják. Az utóbbi években a vajdasági magyarok névadását is elárasztották az idegen írásképű és ejtésű (s nem utolsósorban szellemiségű) keresztnevek; pl.: *Denis, Silvano, Kasszandra, Tiffany, Chiara* stb.

Az idegen nevek mind hangzásukkal, mind pedig írásképükkel eltérnek a magyar nyelv jellemzőitől. A vajdasági névadási gyakorlatban főleg a nevek bejegyzése tér el az anyaországi anyakönyvi szabályoktól; ott ugyanis törvény és helyesírási szabályozás rendelkezik arról, hogy az utónév csak magyar helyesírással, a kiejtésnek megfelelő formában jegyezhető be; pl. *Krisztofer, Zsanett, Dzsesszika* stb. A vajdasági anyakönyvi bejegyzések ebben a tekintetben igen tarka képet mutatnak, a fonetikus névbejegyzés mellett megtalálható az egyes idegen nevek variánsainak egész sora; pl. *Eddy, Edi, Edy*.

3. Belső keletkezésű nevek

A nyelv eredeti elemeiből létrehozott neveknek nagyon sok típusa van. Ide tartozik a képzés, az összetétel vagy olyan ritkább névalkotási mód, mint a rövidítés, a csonkulás vagy a mozaiknév-alkotás. Ugyancsak belső kelet-

kezésűek a névteremtés útján létrehozott nevek, amelyek keletkezhetnek régi magyar nevek felújításával, újabb közszavak tulajdonnevekként való használatával vagy írói névteremtéssel.

3. 1. A névalkotás

Napjainkban a képzéssel kialakított új nevek a gyakoribbak, az összetétel mint névalkotási mód ritkán fordul elő. Leginkább a becéző képzők alkotnak új neveket, megerősítve ezzel az ősi névalkotási mód továbbélését. A becézőnevek gyorsuló ütemben kerülnek be a hivatalos névadásba (Bíró 1993; 63). Főleg a női nevek körében gyakori a becézőformák kiválása és önálló utónévként való továbbélése; pl. *Borbála* > *Bora*, *Bori*, *Boriska*. Jól jellemzi ezt a típust az is, hogy a vizsgált anyagban *Katalin* nincsen, helyette viszont a *Kata*, *Kitti* (Oromhegyesen 4 előfordulással), *Katinka* található.

E névalkotási típusnál természetesen felmerül annak a kérdése, hogy mely alakváltozat kerül be az elfogadott, anyakönyvezhető listára, másrészt hogyan ítéljük meg az idegen képzőkkel alkotott névalakokat (alakváltozatoknak vagy új idegen névelemnek); pl. *Dorottya* > *Dóra*, *Dorisz*, *Dorka*, *Dorina*.

A *-ka*, *-ke* képző különösen gyakran kapcsolódik már létező teljes vagy csonkult tövű keresztnévhez: *Bársonyka*, *Gyöngyike*, *Orsika*, *Zorka*. Más kicsinyítő képzős formák is önállósultak; a férfineveknél szórványos ez a jelenség; itt főként a *Gergő* vált mára igen gyakorivá. Ugyanakkor terjedőben van az ellentétes törekvés is, amire a rövidülés névalkotási módszernél találunk példát. A becézőnevek közé gyakran kerülnek idegen nyelvekben önállósult formák. E nevek esetében a névadók sok esetben nem is ismerik a név eredetét – hogy az *Edy*, *Nick*, *Tommy* tkp. becenév –, s teljes névnek tartják őket. Ilyen módon kerülnek be férfi becenevek a névlistákra.

Külön csoportot alkotnak azok a névpárok, amelyek azonos tövű férfi-névből és női névből állnak. Főleg a latinból kerültek be nyelvünkbe ezek a nevek, hiszen köztudott, hogy a latinban szinte mindegyik férfinévből lehetett női nevet alkotni (vö. Kálmán 1969; 25). Pl. *Johannes* ≈ *Johanna*, *Franciscus* ≈ *Franciska*. Az Utónévkönyvben található 1443 női név közül 255 névnek van férfinévpárja, tehát majdnem minden ötödiknek. A vizsgált anyagban is gyakoriak az ilyen példák: *Andrea*, *Dominika*, *Emanuella*, *Emília*, *Júlia*, *Kamilla*, *Karolina*, *Kornélia*, *Krisztina*, *Loretta*, *Lúcia* ≈ *Luca*, *Petra*, *Petronella* (ez az utóbbi években gyakoribbá vált), *Valentina*, *Viktória* (meglepő módon minden vizsgált helységben előfordult),

Noha már nyelvünk legkorábbi időszakában jelen volt, az összetétel ma-napság elenyésző arányban szerepel a névalkotási módozatként. Az újabb keletűek inkább mellérendelő viszonyt tükröznek; főleg a női neveknél találjuk a gyakoribb *Annamária*, *Annabella* neveket, de előfordul szórványosan az *Annamari*, *Bibianna* is.

A ritkább névalkotási módok közé tartozik a rövidülés, a csonkulás, valamint a mozaiknevek alkotása.

A **rövidülés** a név végének valamilyen mértékű elhagyását jelenti, s ez a jelenség már az ősmagyar korszak óta jelen van a nyelvünkben: *Benediktus* > *Benedek*, *Paulus* > *Pál* stb. A mai utónévkincsben is kimutatható a rövidülés: *Beáta* > *Bea*, *Izabella* > *Izabel*, *Iza*, *Zsuzsanna* > *Zsuzsa*; a férfinévknél *Alexis* > *Alex*, *Bencenc* > *Bence*, ez utóbbi jelenleg az egyik leggyakoribb férfinév. A névkicsinyítéssel ellentétes irányú tendencia a *-ka*, *-ke* képzők elhagyása a már megszokott nevek végéről: *Bíbor*, *Hajnal*, *Boglár*, *Piros*, *Etel*.

A névrövidülés előfordulása férfinévknél: *Ágoston* > *Ágost*, *Móric* > *Mór*, *Sámuel* > *Samu*, *Alexander* > *Alex*.

Ugyancsak rövidebb névformák keletkeznek a névtest első részének az elhagyásával, amit **névcsonkításnak** nevezünk. Ez nem ősi sajátosága nyelvünknek – idegen, főleg német mintára terjedt el; pl.: *Karolina* > *Lina*. Ma is keletkeznek csonkulással becenevek, amelyek közül több önálló keresztnévvé vált; pl. a vizsgált anyagban is jelen levő: *Eleonóra* > *Nóra*; *Georgina* > *Gina*; *Terézia* > *Zia*; *Krisztina* > *Tina* stb.

Megfigyelhető, hogy ez a típus főleg a női neveknel gyakori, amit még gyarapítanak azok az utónevek, amelyek különböző nevek azonos alakú csonkult becézőjeként keletkeztek. Ilyenek pl. a *Linda*, amely a germán eredetű nevek becézője (pl. *Belinda*, *Adelinda*), az *Ella*, amely az *-ella* végű magyar női nevek becézője (pl. *Gabriella*, *Daniella*), a *Léna*, amely a *Heléna*, *Magdaléna* önállósult becézője. A csonkulásnak érdekes előfordulása a vajdasági névadásban a *Xander* (*Alexander*), *Ria* (*Mária*), *Tina* (amely több névnek is az utótagja: *Bettina*, *Krisztina*).

A **mozaiknevek** kialakulása főleg a germán névadásban jelentős. Előfordult, hogy a gyerek neve a szülők nevének elemeiből tevődött össze, pl. *Bernhart* és *Gertrud* egyik fia *Gerhart* lett (vö. Kálmán 1969; 26). Az orosz és az olasz névalkotásban is vannak hasonló példák, s kutatásaink során adatközlőink vidékünkön is felvetették hasonló típusú mozaiknevek ötletét, ahol a szülők nevének egy-egy darabjából került volna ki a gyerek neve, ám a környezet nemtetszése miatt elálltak az ötlettől. A Nyelvtudományi Intézet sem javasolja ezt a kissé „önkényes” névalakítást, noha második névként már 1973-ban elfogadta az *Evert* nevet *Éva* és *Artúr* elemeiből. (Fercsik 2003; 241)

3. 2. A névteremtés

A régi, kihalt nevek felelevenítése az egyik módja a névteremtésnek. A 19. század derekán különösen nagy divatja volt a kereszténység előtti időből származó nevek felújításának. Így vált ismét kedvelté az *Árpád*, *Csaba*, *Levente*; *Emese*, *Emőke*, *Ildikó* stb. Ez a névteremtési módszer nem mindig szabályos: a felújított forma esetenként téves olvasatból ered: pl. a *Géza* (*Gyécsa*, *Gyejcsa* helyett), *Zoltán* (*Szultán* helyett) stb. A napjainkban mind

gyakrabban előforduló *Zalán* uralkodó neve volt (*Salanus* ‘sós kő’ jelentéssel), eredeti olvasata: *Szalán*; a 19. században Vörösmarty *Zalán futása* népszerűsítette a nevet. Mindmáig ritkán adatolták.

A névteremtésnek külön csoportját képezi az az ősidőktől meglevő mód, hogy a közzavakat személynévként is használjuk. Itt a női nevek dominálnak; sok közöttük a növénynév; újabb keletűek a *Kála*, *Kamilla*, *Iringó*, *Imola*; vagy valamilyen értékes, pozitív dolgot jelentő közzzó átvétele: *Korall*, *Biborka*, *Stella* ≈ *Sztella* ‘csillag’, *Gyöngy*.

A növények, virágok nevei állandó jelleggel népszerűek, ilyen a *Flóra*, a latin eredetű ‘virág’ jelentésű mitológiai név; ennek magyar fordítása, a *Virág* régi magyar női nevünk, az utóbbi időben környezetünkben mind gyakoribb. De más régebben kialakult virágnevek is nagy számban előfordulnak: *Boglárka*, *Jázmin* (Oromhegyesen kettős utónév tagja: *Jázmin Julianna*, ahol a perzsa eredetű növénynév újszerűségét a hagyományos női név ellenpontozza), *Lili* (az angol *lily* szó ‘liliom’ jelentése), *Margaréta*, *Rózsa*, *Viola* stb.

Mindezeket a névteremtési módozatokat folyamatosan bővítik az írói névadás által keletkezett nevek, közülük anyagunkban előfordult a *Kincső*, *Tímea*, *Tünde*; *Olivér*, *Roland*.

Néha a kutatás során nem sikerül választ kapni a név eredetére, vagy pedig több lehetséges útja is adódik a név kialakulásának, történetének. Főleg a jövevénynevek esetében tapasztalható, hogy különböző, több oldalról érkező hatás érte a névnek a magyar nyelvterületen történő elterjedését, így alakváltozatok alakulhattak ki, amelyek terebélyes névcsaláddá alakultak.

Legősibb neveinknél is előfordul, hogy az eredetvizsgálatok két egyenlő mértékben lehetséges magyarázatot nyújtanak; pl. a *Szabolcs* esetében az Utónévkönyv szerint tudvalevő, hogy Árpád fejedelem onokaöccse volt a név viselője, neve vagy a *szab* alapnyelvi ige -*cs* morfémás továbbképzése, vagy pedig a szláv ‘coboly, nyest’ jelentésű alapszó átvétele. Más források, névgyűjtemények nem is próbálkoznak meg e név szófejtésének valamely irányával (vö. Fekete 1992; 88).

A vizsgált névanyagban fellelhető etimológiai tendenciák

A tetszőlegesen kiválasztott minta alapján a következő megállapítások vázolhatók:

– A hozzátétőleges számítások azt támasztják alá, hogy az anyakönyvezett nevek fele magyar eredetű (vö. Raátz 2003; 182).

– Növekvő tendenciát mutat az erdeti, régi (ősmagyar) közzavakból, méltóságnevekből kialakult, felújított nevek választása. Különösen érvényes ez a női nevekre, ahol számos növény- (virág)névből újonnan kialakult személynév van forgalomban.

– Az idegen – divat- és presztízisnevek – választása továbbra is erőteljes, a névválasztók társadalmi és szociális hovatartozásától függetlenül.

– Az eredeti névformához közelebb álló változat választása egyértelműen az idegen nyelvi (angol, német, francia stb.) hatást mutatja. Pl. *Gábrriel, Martin, Szebasztján, Valentin*. Természetesen fellelhető ennek a törekvésnek az ellentéte is, amikor a *Sebestyén, a Márton* formákat választják.

– A vajdasági anyakönyvi és egyházi keresztelési bejegyzésekben számos olyan férfi- és női név szerepel, amelyek nem találhatók az Utónévkönyvben. Pl. *Emina, Mirna, Tianna, Xander, Denis* stb.

– A szerb hatásra felvett nevek közül néhány megtalálható az Utónévkönyvben (pl. a *Milos, Natasa*), míg a *Szasa, Minya* típusúak nincsenek.

– Előfordulnak teljesen idegen, sokszor távoli országok nyelvhasználatából való nevek. Ilyen esetben a média valamilyen befolyására lehet gondolni: *Madox, Marley, Tommy*.

B. Az utónevek jelentése

Már a nevek eredetének vizsgálatánál is láttuk, hogy sok esetben homályban marad a bizonyítható eredet kérdése, esetleg több elképzelhető megoldás kínálkozik. Ugyanígy van ez a névjelentés kérdésének tisztázásakor is.

Pedig a névválasztók többsége számon tartja, sőt fontosnak itéli meg a név jelentésének az ismeretét, nemegyszer ez ki is hat a névválasztásra. Természetesen itt is szem előtt kell tartani a divatjelenségek erős befolyását, mert az idegen presztízisnevek esetében nem a név jelentése a döntő érv.

A vizsgált névanyag jelentésrétegeinek áttekintésekor néhány főbb csoport körvonalazódik:

– Isten és ember kapcsolatának egyes momentumai jelennek meg a nevekben; pl. *Gábrriel* ‘Isten ember’, *Teodóra* ‘Isten ajándéka’, *Dániel* ‘Isten a bírám’.

– Mint minden nyelv esetében, a magyar nyelvben is nagyszámú az ‘ős’ (*Előd*), az ‘ember’ (pl. *Ádám*, az ‘atya’ (*Attila*), illetve az ‘anya, anyácska’ (*Emese, Éva*) jelentés.

– A nevek döntő többségénél valamilyen értéket, pozitív emberi tulajdonságot kifejező szemantikai jegyeket találunk. Ezek jelentésrétegei természetesen nagyon sokrétűek.

– ‘Uralkodó’ vagy ‘úrnő’; pl. *Zoltán, Márta*.

– ‘Kiemelkedő emberi erény’; pl. *Aron* ‘tisztánlátó’, *Sebestyén* ‘magasztos’, *Adél* ‘nemes’, *Ágnes* ‘szűzies, tiszta’, *Amina* ‘hűség’.

– ‘Az emberi élet fontos körülményei’ pl.: *Bálint, Valentin* ‘erős, egészséges’, *Benedek* ‘áldott’, *Olga* ‘megszentelt, boldog’.

– ‘Küzdelem, harc, erő’; pl. *Viktor* ‘győzelem’, *Alex* ‘védő’, *Glória* ‘dicsőség’, *Róbert* ‘dicsőség + fényes’, *Miklós* ‘győzelem + nép’.

- A latin eredetű neveknel ‘valamely nemzetséghez tartozó, valamely városból való’; pl. *Adorján* ‘Hadria városából való’, *Júlia* (*Júliusz*) ‘Julius nemzetségéből való’.
- ‘Az ember környezetének fontos része’; pl. *Csaba* ‘ajándék’, *István* ‘koszorú’, *Noé* ‘nyugalom’.
- Valamilyen népnév; pl. *Hunor* ‘hun’, *Ferenc* ‘francia’, *Nándor* ‘dunai bolgár’.
- Természeti jelenségek; pl. fény, pl. *Blanka* ‘ragyogó’, *Csilla* ‘csillag’, *Heléna* ‘fényes’.
- ‘Kedves, kicsi állat’ jelentésű nevek; pl. *Orsolya* ‘kis medve’, *Debóra* ‘méh’.
- Nagytermetű, erős állat neve; pl. *Zsombor* ‘bölény’, *Leon* ‘oroszlán’.
- Madár neve; pl. *Ákos* ‘fehér sólyom’, *Arnold* ‘sas + uralkodó’, *Csongor* ‘sólyom’.
- Növények (virágok) nevei; pl. *Tamara* ‘datolya(pálma)’, *Loretta* ‘ba-bérfa’.
- Mitológiai nevek; pl. *Ámor* ‘szerelem istene’, *Márk* ‘Mars hadistenhez tartozó’, *Flóra* ‘a szerelem és a virágok istennője’.

III. Összegzés

A kutatópontok anyagának áttekintése, a nevek etimológiájának és jelentésének feltérképezése után némileg körvonalazódik az utónévadás két saroklatos pontjának: a névadás motiváltságának és a név etimológiai-szemantikai vonatkozásainak az összefüggése, egymás közötti viszonyrendszere. Az újszerű, ritka és divatos nevek választása mellett legalább annyira erőteljes, de az utóbbi években határozottan erősebbnek mondható a régi magyar nevek tudatos keresése, amelyek között sok a felújított, felelevenített ősi forma, de a hagyományos névanyag is továbbélni látszik.

A legfrissebb névanyagban mind kevesebb az angol vagy spanyol, portugál eredetű divatnév.

A névadók alapvető törekvése, hogy pozitív, kellemes jelentésű nevet adományozzanak a gyermeküknek, ezért elég nagyfokú tudatosság tapasztalható a névanyag eredetét, jelentését illetően. Ebben természetesen sokat segítenek az internetes névenciklopédiák és névtárak, amelyek részletes etimológiával és jelentéssel látják el a keresett nevet.

Hivatkozások

- Bíró 1993 = Bíró Ágnes: Anyakönyvezett becézőnevek. Névtani Értesítő 15., Budapest, 63–66.
- Fekete 1992 = Fekete Antal: Keresztneveink, védőszentjeink. Szent István Társulat, Budapest
- Fercsik 2003 = Fercsik Erzsébet: A mai magyar keresztnevkincs eredet szerinti rétegződése = A nevekről. Krónika Nova Kiadó, Budapest

- Hajdú 2003 = Hajdú Mihály: Általános és magyar névtan. Személynevek. Osiris, Budapest
 Kálmán 1969 = Kálmán Béla: A nevek világa. Gondolat Kiadó, Budapest
 Ladó-Bíró 1998 = Ladó János-Bíró Ágnes: Magyar utónévkönyv. Vince Kiadó, Budapest
 N. Császi 1997 = N. Császi Ildikó: Névválasztási és becenévhasználati sajátosságok egy szlovákiai vegyes iskola neveinek tükrében. Névtani Értesítő 19., Budapest, 45–50.
 Raácz 2003 = Raácz Judit: *Acél vagy Zserald?* Az újonnan anyakönyvezhető férfinameveinkről. Névtani Értesítő 25., Budapest, 181–184.
 T. Somogyi 2003 = T. Somogyi Magda: Névtan és alaktan. Névtani Értesítő 25., Budapest, 251–259.

RELATION BETWEEN IDENTITY AND ETYMOLOGY IN GIVING FIRST NAMES AMONG HUNGARIANS IN VOJVODINA

In our research we examined the distribution of the origin of first names in the practice of name-giving in Vojvodina, the tendencies of name-giving preferred by the name-giving parents, and the semantic structures of the most frequent first names. Once familiar with the answers to these questions, we tried to find the possible relations between the origin of the first names and language identity awareness.

Keywords: name-giving, identity, Vojvodina, etymology, the meaning of a first name, first name in fashion

A tanulmány a Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma 148026D számú projektuma keretében készült.

ANDRIĆ EDIT

AZ ÜRMÉNYHÁZI DIÁKOK KÉTNYELVŰSÉGE ÉS MAGYAR NYELVHASZNÁLATUK JELLEMZŐI

Bilingualism of Pupils at Ürményháza and Characteristic Features of Their Use of Hungarian

A tanulmány az ürményházi magyar diákok kétnyelvűségének szintjét és anyanyelvi nyelvhasználatuk jellemzőit vizsgálja. A kutatásban, amelyet egyrészt kérdőíves felmérés formájában bonyolítottam le, másfelől viszont a tanulók írásbeli dolgozatait vizsgálatom meg, összesen tizenkilenc ötödikes és hetedikes diák vett részt. A nyelvi jelenségeket a nyelvrendszer szintjei szerint csoportosítottam. Végezetül összevettem a szabadkai és az ürményházi tanulók kétnyelvűségével és nyelvhasználatával kapcsolatos megfigyeléseimet.

Kulcsszavak: kétnyelvűség, anyanyelv, környezeti nyelv, interferencia

Bevezetés

A vajdasági diákok magyar nyelvhasználatának és magyar-szerb kétnyelvűségének jelenlegi helyzetét vizsgálva, kutatópontunk egyikét Ürményháza képezte. Ezúttal az ürményházi gyerekek által kitöltött kérdőívek adatait dolgoztam fel, s egyben betekintést nyerhetünk a diákok magyar nyelvhasználatába is.

Ürményháza, szerb néven Jermenovci, Vajdaság dél-keleti részén, pontosabban Dél-Bánátban található. Itt is állandó tendenciát mutat a lakosság csökkenése, s így a magyar népesség számának apadása is jelentős.

népszámlálás éve	összlakosság	magyarok száma	magyarok aránya
1991	1 158	871	75,21
2002	1 033	714	69,12

A 2002-es népszámlálás adatai szerint a falunak összesen 1 033 lakosa volt, ebből 714 volt a magyar, tehát az össz lakosság 69,12 %-át képezték magyarok, s ez az arányszám 6 %-kal kevesebb az 1991-es adatokhoz viszonyítva. Az emberek túlnyomó többsége földműveléssel foglalkozik. A falu-

nak csak általános iskolája van, amelyben még a közelmúlban kizárólag négy osztályos oktatás folyt, a felsős diákoknak a közeli Plandištéba, Zichyfalvára kellett iskolába járniuk. Pillanatnyilag van annyi diák, hogy meg tudják szervezni a tanítást a felső osztályokban is. A magyar nyelvű tévéműsorok közül csak a Vajdasági Televízió adásait követhetik az ürményháziak.

A kutatásban összesen 19 diák vett részt, éspedig tizenhárom ötödikes és hat hetedikes tanuló töltötte ki a kérdőívet, s írt fogalmazást a vajdaságszerte feladott témáról.

V. osztály A kérdőív eredményei

Az ötödikes gyerekek közül négy vegyes házasságban született, éspedig az anyák azok, akik más nemzetiségűek (két diák édesanyja szlovák, kettő pedig szerb).

Az anyák közül öten általános iskolát fejeztek be, öten szakmunkásképzőt, hárman pedig szakközépiskolába is jártak. Közülük nyolc háziasszony, öten munkások. Kilenc anya csak magyarul beszél gyermekével, kettő csak szlovákul, egy csak szerbül, egy pedig magyarul is és szerbül is.

Az apáknál hasonló a helyzet, hat végezte el az általános iskolát, három szakmunkásképzőt, három pedig szakközépiskolát fejezett be, egy gimnáziumba járt. Öten földművesek, ketten munkások, van közöttük két napszámos, egy munkanélküli, két mészáros (hentes) és egy lakatos. Mindannyian csak magyarul beszélnek gyerekeikkel.

Kilenc tanuló előbb magyarul tanult meg, négy viszont egyszerre sajátította el a magyar és szerb nyelvet. Második nyelvként a szerbet négyen a családban tanulták meg, hatan az iskolában, hárman viszont az óvodában.

Mindannyian magyarnak tartják magukat. Arra a kérdésre hogy mitől érzik magukat magyaroknak a tanulók a felkínált válaszok közül csak kettőt választottak, éspedig¹:

- mert szüleim magyarok 11
- mert magyar az anyanyelvem 12

A továbbiakban a diákoknak önmaguknak kellett értékelniük a magyar, illetve szerb nyelvi kompetenciájukat. Az alábbi táblázat az eredményeket szemlélteti:

¹ Emlékeztetnünk kell, hogy a tanulók a felkínált válaszok közül kettőt is bekarikázhattak. A lehetséges feleletek a következők voltak:

- Mert magyar az anyanyelvem
- Mert szüleim magyarok
- Mert a közösséghez tartozónak érzem magam
- Mert beszélek magyarul
- Egyéb

nyelvtudás	2 és 3 között	3-as	4-es	4 és 5 között	5-ös
magyar	1	1	6	3	1
szerb	-	2	8	-	2

Négy diáknál a magyar nyelv erősebb, háromnál pedig a szerb. Mindkét nyelv egyaránt fejlett öt tanuló esetében. A gyerekek leginkább magyarul olvasnak és írnak, de sajnos csak házi feladatot és kötelező házi olvasmányokat.

Arra a kérdésre, hogy miben különbözik a vajdasági magyar a magyarországinál csaknem egyöntetű feleletet kapunk, amiből arra következtethetünk, hogy valaki sugallta nekik a választ:

- szebben beszélnek Magyarországon
- nyelvjárásban

A következő pont a kevertnyelvűséggel kapcsolatos, véleményt kellett nyilvánítaniuk erről a jelenségről, de ezúttal is sugalt válaszokra gyanakszunk, éspedig azért, mert csak négy fajta véleményt tüntettek fel:

- nem helyes 6
- érthető, ezért nem zavar 4
- nem érthető 2
- nem szép 1

Ezek után nem meglepő, hogy csak egy gyerek válaszolt igenlően, arra a kérdésre, hogy vele is megtörténik-e néha, hogy szerb szót iktat magyar beszédébe. Tizenegyen bizonygatták hogy nagyon ritkán vagy csak néha, egy viszont határozottan tagadta, hogy vele ilyesmi megtörténhet.

Arra a kérdésre, hogy vajon előny-e vagy hátrány a kétnyelvűség és miért, mindenki egyöntetű választ adott, s itt is valaki minden bizonnyal segített a megfogalmazásban:

- előny, mert sok emberrel tudok beszélni

A dolgozatok elemzése

Az írásbeli dolgozat témája, mint egyébként a többi kutatópont esetében is „Az én családom” volt. A dolgozatokból kijegyzetelt nyelvi jelenségeket, a nyelvrendszer szintjei szerint csoportosíthatjuk. Nyilvánvaló, hogy hangtani jelenségekre nem akadtunk bennük, mivel írott feljegyzések képezték a vizsgálat tárgyát, de a helyesírási hibák sokszor közvetve utalnak a hangtani hiányosságokra.

Helyesírás

Sokszor elmarad az ékezet a magánhangzóról, vagy rövid magánhangzót írnak hosszú helyett, leginkább a hosszú *ő* írása a gond. Elvértve megesik a hosszú *ú* is a rövid párja helyett.

- szöke haja van
- bornás szökés hajam van
- az önála nem nagy hátrány
- végződik
- negyen
- növérem
- ferjhez ment
- útána

A mássalhangzóhosszúság írásával is van gond, a diákok nem eléggé figyelmesek a hosszú mássalhangzók jelölésekor, egyszerűen lerövidítik őket. Nem tudjuk, hogy beszéd közben is röviden ejtik őket vagy sem, lehet hogy ez hangtani hiányosságot tükröz.

- hazajötünk
- anak örülök
- háziaszony
- munkát kapot
- akor van együt mikor vasárnap van
- előny mert töb embere tudok beszelni

A kis-, illetve nagybetűk írása nagyrészt helyes, de egy gyerek a szülőket jelölő közneveket nagy kezdőbetűvel írta:

- Anyukám, Apukám, testvéreim

Ugyanabban a dolgozatban két végletnek vagyunk szemtanúi. A diák ugyanis a hagyományos helyesírási elvnek megfelelően helyesen írja le a helységnevet: *Zichyfalva*, ugyanakkor a szerb személyneveket magyarosan, illetve kevert (szerb/magyar) helyesírással írja: *Drágán, Sása*.

A leggyakoribb helyesírási hiba talán mégis az egybe- és különírás, ugyanis az igekötőt ritkán írják egybe az igével, vagy pedig az összetett szavakat írják külön:

- öreg anyám
- minden nap
- csak hét végen jön haza
- segítek meg etetni a jószágot
- mikor haza érünk az iskolából
- én vagyok a leg fiatalabb

A központosítás hiánya is észrevehető, hiányoznak az írásjelek, és pedig leginkább a tagmondatok közötti vessző, de gyakran elmaradnak a mondatvégi írásjelek is. Előfordul az is, hogy olyankor teszik ki a vesszőt, amikor nincs rá szükség:

- anyukám az, ebédet az asztora teszi

Szótan és alaktan

A szótani hibák leginkább szemantikai jellegűek, ugyanis a kontextusnak nem megfelelő szavakat használnak, nyilván azért, mert nem ismerik a szó valódi jelentését, vagy pedig mert hasonló hangzása miatt összetévesztik azt egy másik kifejezéssel:

- apukám kel fel a *leghamarább* (a legkorábban)
- még mi felöltözünk (amíg)
- próbálnak a helyes útra *terelni* bennünket (téríteni)
- jó szórakozunk (jól v. jót)
- én szórakozok vele és *valamikor* vigyázok rá (néha)
- nekem ez a nap legszebb időtöltése

Gyakoriak a szóismétlések is, ami a diákok szegényes szókincsére és nehézkes fogalmazásmódjára enged következtetni. A családról lévén szó, a diákok szinte minden mondatukban megismételik családtagjuk megnevezését, továbbá nagyon gyakran ismételtetik az időhatározókat is, pl. a *mikor, amikor, utána* szavak majdnem minden mondatban jelen vannak.

- Apámat Nándornak hívják. Apám munkanélküli. Apámnak hosszú...
- Anyám Anna. Anyámnak...
- Mikor hat óra van... Mikor haza jöttünk, mikor/ akkor

Az alaktani jelenségek közül Ürményházában is a leggyakoribb eset az illativuszi viszonyrag használata az inesszívusz helyett, s ez a gyerekek dolgozatában is tapasztalható. De, előfordul pl. fölösleges szuperesszívuszi rag is a *vasárnap* esetében.

- az én családomba öt tag van.
- egész héten az iskolába van.
- a házi feladatomba is ő segít legtöbbet
- szombaton és vasárnapon

A nákolás is tapasztalható itt, de inkább csak elvétve:

- ennyit tudnák mondani...
- mert ha nem lennének, nem bírnák élni.

Gyakran hiányzik a határozott névelő a mondatokból:

- Öreg anyám szomszédban lakik.
- majdnem minden nap megyek nagymamámhoz

Vonzattévesztésnek is szemtanúi lehetünk. Hasonlításkor a középfokú melléknévi állítmány mellett adesszívusz helyett ablatívuszi esetet használnak a diákok.

– testvérem öregebb *tőlem*

Mondattan

A mondattani jelenségek közül a bonyolult mondatszerkesztéseket, a hiányos mondatokat, a felesleges alaki explicitálást, a számbeli egyeztetést, a szórendet kell mindenképpen megemlíteni. Gyakori a *bír* ige használata is.

Hiányos mondatok

A hiányos mondatok néha félreértést okozhatnak, mert nem mindig egyértelmű, hogy mivel lehet őket kiegészíteni:

- Mindig amikor elmegyünk Magyarországra, és szépek a napok, kimegyünk a hűvösre terítjük a pokrócot és ráfekszünk. (kimegyünk a szabadba)
- ha ott unalmas, elhívok valakit (játszani)
- közepes házban lakik (közepes nagyságú)
- szeretnék még egy kis testvért. Anyám nem akar többet. (Mit?)
- szeretném, hogy még egy lánytestvérem legyen, de anyukám nem (ezt nem szeretné)

Számbeli egyeztetetés

- testvéreim, neveik Vali...
- Így néz ki az én családom. Nagyon szeretem őket...

Szórend

Szórendi hibák is akadnak bőven, ami arra enged következtetni, hogy a fogalmazással van gondjuk:

- Apukám sokat a határban van.
- A kis húgommal, aki óvodás is egészen jól kijövök.
- Az óvodába nagyon szeret menni.
- Nekem jó hogy heten gyerekek vagyunk, mert birunk jobban dolgozni.
- Mi estefelé találkozunk, vacsorára, mert ebédre nem bir apukám jönni, mert reggel hat órakor elindul és csak öt órakor jön haza.

Fölösleges elemek

A szerb nyelv hatására kifejezett a fölösleges nyelvtani explicitálás, különösen érvényes ez a birtokos szerkezetekre:

- az *én* családban....
- a *mi* családbunkban négyen vagyunk
- nálunk mindenkinek megvan a *saját* feladata és kötelezettsége
- minden este a *mi* családbunk együt van

- levetem *neki* a pacsniját és a kabátkát
- néha anyukámnál estig *ott* szoktam lenni

Határozói igenév

A szerb nyelvre a passzív szerkezetek jellemzőek, nem úgy a magyarra, amikor tehát a határozói igenevek túlzott használatát észleljük, ezért a szerb nyelvet szoktuk felelőssé tenni.

- el vannak válva (a szülők)

Bonyolult mondszerkesztés

– sokat dolgoznak és nélkülöznek csakhogy nekünk, gyerekeknek meg tudják biztosítani mindent, amit egy növendő gyereknek a szülő meg kell biztosítson

– próbálnak a helyes útra terelni bennünket és igyekeznek arra tanítani bennünket hogy különbséget tudjunk tenni a jó és a rossz út közt az életben.

- a családom és én összesen hatan vagyunk (nem érzi magát családtagnak?)

– Szüleimet nem szeretném elcserelni másnak a szüleiért, mert nekem nincsen jobb szülő a világon.

- otthon szokta etetni az állatokat, és itatni is.

VII. osztály

A kérdőív eredményei

A hat hetedikes diák közül csak egy született vegyes házasságban, egy édesapa szlovák. Az anyák közül egy általános iskolát fejezett be, négy szakmunkásképzőt, egy pedig szakközépiskolába is járt. Közülük ketten háziasszonyok, egy anyakönyvvezető, két kereskedő és egy munkás. Öten csak magyarul beszélnek gyerekeikkel, egy pedig magyarul is, szerbül is.

Az apáknál egy általános iskolát, kettő szakmunkásképzőt, három pedig szakközépiskolát fejezett be. Van közöttük földműves, villanyszerelő, nap-számos, sofőr, rendőr és bádogos is. Négy apa csak magyarul beszél otthon, a szlovák nemzetiségű pedig az anyanyelvén értekezik gyerekével, egy viszont magyarul is, szerbül is beszélget.

Egy kivételével, a gyerekek előbb magyarul tanultak meg beszélni, a szerbet ketten a családban, négyen pedig az iskolában sajátították el. Nyelvtudásukat a diákok így értékelik:

nyelvtudás	2 -es	3-as	3 és 4 között	4-es	5-ös
magyar	1	2	1	1	1
szerb	1	3	-	2	-

A kutatónak olyan benyomása támadt, hogy némely diák túl szigorú önmagához amikor a nyelvtudását értékeli. A magyar és a szerb nyelv egy-egy tanuló esetében erősebb a másiknál. Négy tanuló úgy nyilatkozott, hogy egyformán beszél mindkét nyelvet. Csak egy tanuló olvas és ír egyaránt magyarul és szerbül, a többi csak magyarul, és pedig leginkább könyvet és sajtót olvasnak, egy naplót vezet, a többi csak a házi feladatot írja meg.

A továbbiakban a hetedikes diákok válaszát idézzük arra a kérdésre, hogy miben különbözik a vajdasági magyar nyelv a magyarországinál:

– keverjük a nyelvet

– Abban különbözik, hogy a magyarországi magyarok helyesebben beszélnek mint mi.

– A vajdasági magyarok keverik a magyar nyelvet a szerbel

– Mi keverjük a szerbet a magyarba és ők ezt nem értenék meg.

– a nyelvi beszédetől

– nem tudom

A kérdésre, hogy mi a véleményük arról a jelenségről, hogy sokan szerb szavakat kevernek a magyar beszédükbe, így válaszoltak:

– nem szépen hangzik

– helytelen

– hejtelen de megértik és nem zavar

– meg történik mindenkinek

– Én ezt helytelennek tartom, mert nem érti meg mindenki, de megtörténik bárkivel

– megtörténik mindenkinek

A fenti kérdéskörhöz kötődik szorosan a következő, amely segítségével azt szeretnénk volna megtudni, hogy vajon velük is meg szokott-e történni, hogy szerb szavakat is használnak amikor magyarul beszélnek. Érdekes hogy csak egy diák válaszolt nem-mel.

– ritkán, ha szerb érkezik közénk 1

– igen, megtörténik 1

– megtörténik ha szerb társaságban vagyok 1

– igen, megtörténik ha vegyes társaságban vagyok 1

– nem 1

A megkérdezettek közül mindannyian előnynek tartják a kétnyelvűséget, így indokolták meg véleményüket:

– Azért mert ha elmész valahova ahol szerbek vannak mindenki megért.

– Mert több emberrel tudok beszélni.

– Több mindenkit megértesz

– Mindnél több nyelvet tudok, anél jobbal feltalálom magam

– Több emberrel tudok beszélgetni és több nyelven tudok megszólalni.

A tanulók közül mindannyian magyaroknak érzik magukat, és pedig az alábbi indoklással:

- mert szüleim magyarok 6
- mert a közösséghez tartozónak érzem magam 4
- mert magyar az anyanyelvem 1
- mert beszélek magyarul 1

Egy tanuló külön kitűnik a többi közül, öt nyelvet beszél (magyarul, szerbül, angolul, spanyolul, németül), dolgozatának nagyon szép a külalakja és a legjobban fogalmaz.

A dolgozatok elemzése

Helyesírás

A helyesírási hibák, csakúgy mint az ötödikeseknél, leginkább a magánhangzó- és mássalhangzó-hosszúsággal kapcsolatosak, de elvétve hibáznak az *-ly* írásában is, valamint az egybeírás/különírás, a szótagolás, illetve elválasztás is gondot okoz néha.

Mássalhangzóhosszúság

- akkor is én vagyok a hibás
- mert ugye én vagyok az öregeb
- együtt van
- szüleim adig dolgoznak (a tanuló következetlenül téved, tehát tudja, csak nem figyel oda, vagy pedig bizonytalan)
- testvéremmel nem vagyunk anyira jóban
- nagyon szeretünk mindenn sportot, sporteredményekett (a szóvégi mássalhangzókat szokta meghosszabbítani)
- de kérdezék csak meg tőle... (a felszólító mód jelének hasonult formáját nem tünteti fel)
- mert töb emberel bírok beszélgetni
- mindnél több nyelvet tudok, anál jobban feltalálom magam.

Magánhangzóhosszúság

- sokat követelnek tőlem
- Délelőttöt mindketten a munkahelyükön töltik.
- Anyú
- ök
- az övei nyernek

Egybeírás/különírás

- némikor megszoktam „festeni”
- minden nap mikor haza érek az iskolából
- meg történik mindenkinek

-ly

- hejtelen
- az ijent rá szoktam hagyni

Elválasztás

- néha hallgat-om anyámat

Szótan, alaktan

A szótan és alaktan terén is vannak érdekes jelenségek, éspedig a téves szóhasználat, a szerb nyelv evidens hatásának írható be a téves vonzatok használata, a közvetett alaki tükrözés, de az igeragozásban is szoktak hibázni, valamint a szóismétlés szintén megtalálható.

Szóvegyüles

A magyar nyelvnek ez a történelminek mondható, ma már ritkán alkalmazott szóképzési módja néha még előfordul:

- némikor összeveszünk (néha és valamikor)

Szóismétlések

– akkor jön a két napos szünet és akkor jön haza a testvérem is. Mikor otthon van a testvérem, akkor...

Vonzattévesztés

- megtörténik mindenkinek
- keverjük a szerbet a magyarba
- a nyelvi beszédűtől (különbözik a vajdasági és magyarországi nyelv)

Alaki tükrözés

– szeretem a családom mert kicsi és szüper (a szerb nyelvben nagyon elterjedt jellemzés hatására)

Igeragozás

- különböző virágfajtákat termelnek és nagy szeretettel gondoznak a mi kertünkben
- persze azért elvárják, hogy mi is szófogadó, jó gyerekeik legyünk

Mondattan

A mondattan terén a már tipikus jelenségek tapasztalhatók. Talán nagyobb mértékben van jelen a tükörfordítás, a szerb nyelvre jellemző szerkezetek használata. Szerb hatásnak könyvelhető el a határozói igeneves szerkezetek és a nyelvtani explicitálás is.

Tükörfordítás

- Néha hallgatom anyámat amikor valamit akar mondani, hogy csináljam meg. (szótfogadok anyámnak)
- A családban ütemes az élet
- virágfajtákat termelnek (nevelnek)
- Apukám dolgozik a takarmánykeverőben, mint villanyszerelő (szórend is rossz, villanyszerelőként dolgozik)

Felesleges elemek

- Én az én családommal *nem épp a legjobban* vagyok megelégedve
- Szüleim és nagyszüleim különböző munkafeladatokat végeznek el kint a mezőn....

Határozói igenév

- Én az én családommal *nem épp a legjobban vagyok megelégedve*
- A csontjai nagyon *le vannak gyöngülve*

Egyeztetés

- Az én családom négy tagu és szeretem őket

Szórend

- Anyu siet az ebédet befejezni

A magyar nyelv szellemétől idegen mondatalkotás

- Szüleimet nagyon szeretem, de övelük is össze szoktam veszni azt is álandoan két valamié
- Az én családommal kicsit vagyunk összetartók.
- Vacsorára mindenki megvárja, hogy mindannyian az asztalnál legyünk.
- Testvéremmel jóban szeretnék lenni, de mindig ő kezdi el (mit?)
- mikor haza érek az iskolából megvárom édesanyámat mikor haza ér a munkából és édesapámat is.
- Vannak olyan esetek is, amikor anyukámmal nem egyezünk és akkor összeveszek vele.
- Apukámmal nem szoktam veszekedni, mert vele nem bírok.
- Ő ha megmondja egyszer a szót akkor az úgy kell, hogy legyen.

Összegezés

Az észak-bácskai, szabadkai diáknyelv után, a sok mindenben másmilyen körülmények között élő és tanuló dél-bánáti tanulók nyelvének és nyelvhasználati szokásainak elemzése azt mutatja, hogy egy sor azonos jelenséggel találkozunk, de vannak eltérő nyelvi jellemzők is. A helyesírási hibák közül mindkét kutatóponton leggyakoribb a hangok hosszúságának jelölésével kapcsolatos, ezenkívül az egybeírás/különírás a közös gond. Ürményházán a központosítás hiánya és a tulajdonnevek helyesírása is problémát jelent. Az alaktan terén érdekes módon a viszonyragok téves használata jelentkezik gyakrabban, ami regionális nyelvjárási sajátosságnak írható be. Ugyanakkor, a „-suk/sükölés” jelensége nem fordul elő, és a nákolás is ritkábban jelentkezik mint Szabadkán, ellenben Ürményházán a tárgyas ragozású igék esetében harmadik személyben sokszor a magas hangrendű ragváltozatot használják a mély hangrendű helyett (tanuli, csináli, olvasik, elvárík...). Szegényes szókincsükre enged következtetni a gyakori szóismétlés. Az alaki tükrözés nem kifejezett, de a tartalmi annál inkább nyilvánvaló, tehát a szerb nyelv törvényszerűségét tiszteletben tartó fogalmazásmód figyelhető meg, ami a bonyolult és nem magyaros szerkezetek meglétét eredményezi. A szerb nyelvre jellemző passzív szerkezetek hatására gyakori a határozói igenevek használata és a grammatikai explicitálás.

BILINGUALISM OF PUPILS AT ÜRMÉNYHÁZA AND CHARACTERISTIC FEATURES OF THEIR USE OF HUNGARIAN

The study set out to evaluate the pupils' level of bilingualism and characteristic features of their use of the mother tongue at Ürményháza (Jermenovci). My research involved fifth and seventh grade pupils, nineteen of them all together. I based my findings partly on questionnaires and partly on looking through their written school exercises. I grouped the linguistic phenomena according to the levels of the linguistic system. In conclusion I compared my findings of the bilingualism and language use of pupils at Szabadka (Subotica) and at Ürményháza.

Keywords: bilingualism, mother tongue, language of the environment, interference

A tanulmány a Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma 148026D számú projektuma keretében készült.

PÁSZTOR KICSI MÁRIA

A MONDATSZERKESZTÉS KVALITATÍV ÉS KVANTITATÍV ÖSSZEFÜGGÉSEI, VALAMINT AZOK KIHATÁSA A FUNKCIONÁLIS PERSPEKTÍVÁRA

Qualitative and Quantitative Coherence in Sentence Construction
and their Influence on the Functional Perspective

A cikk azzal foglalkozik, hogy milyen összefüggést mutatnak a mondat szerkesztés gyakorisági mutatói a konkrét mondatok megszerkesztettségével és perspektívájával, különös tekintettel a forrásnyelvi és célnyelvi szövegek csoportjára, melyek összehasonlítása révén teljesebb képet nyerhetünk a nyelvi kontrasztokról, s ezeken belül a mondatperspektíva megmaradásáról vagy eltorzulásairól a fordítás művelete során.

Kulcsszavak: médiaszövegek, mondat szerkesztés, aktuális tagolás, funkcionális mondatperspektíva, mondat egész, mondat egység, kommunikatív egység, téma, réma, komplex téma, komplex réma, átváltási műveletek, transzformáció, ekvivalencia, forrásnyelvi szöveg, célnyelvi szöveg

1. Előzetes megjegyzések

Az itt következő tanulmány a korábbi kutatások folytatása, melyekben azt vizsgáltam, hogy lehetséges-e kvantitatív úton olyan mutatókat találni, melyek a médiaszövegek esetében részint egy adott nyelv specifikumaira, részint a műfaji jegyekre, illetve az élő- vagy írott nyelvi sajátosságokra utalhatnak, s melyek segítségével érthetőbbé válnának e specifikumok kvalitatív jellemzői is.

Eközben négy szövegcsoporthat vizsgáltam, melyek közül az első szövegcsoporthat szerb nyelvű, nyers hírügynökségi (Beta) jelentésekből épült fel (29 forrásnyelvi szöveg). A második szövegcsoporthatban (29 célnyelvi szöveg) az előbbi hírszövegek fordításai találhatók, melyek nyomtatásban is megjelentek a sajtóban (Magyar Szó). A harmadik szövegcsoporthat (6 eredeti¹ szöveg),

¹ Nem sajtótájékoztatón elhangzott vagy hírügynökségi jelentésekből, más lapokból átvett és/vagy lefordított szöveg.

ugyancsak megjelent magyar nyelvű publicisztikai írásokból (riport, tudósítás, kommentár, tárcsa, karcolat, glossza stb.) állt össze, a negyedik csoport (29 átírt hangzó szöveg) viszont a rádió és televízió híradóiban felolvasott híryanagból jött létre. Ennek alapján pedig a négy szövegcsoporthoz a *forrásnyelvi, célnyelvi, eredeti és hangzó* jelölést adtam.² Ezek után viszont a korpusz szövegcsoportjainak mindegyikében mondatonként megállapítottam a mondategységek (me)³ és a kommunikatív egységek (ke) – ezen belül pedig aktuális tagolási (AT)⁴ típusok (TR, RT, KT, KR) – számát típusonként, végül pedig megszámláltam a mondategységek tartalmas szavait (tsz) és a tematikus pozícióban található tartalmas szavak (tszT) számát.

Az előző tanulmány⁵ konklúziója alapján elmondhatjuk, hogy a hipotézis, miszerint léteznek olyan mutatók, melyek részint egy adott nyelv mondat szerkesztési specifikumaira, részint a műfaji jegyekre, illetve az élő- vagy írott nyelvi sajátosságokra utalhatnak, a kommunikatív egységek AT típusai tekintetében a vizsgálat eredményeinek tükrében bebizonyosodni látszott. Ezek esetében ugyanis a TR és a KT típusú kommunikatív egységek inkább a magyar nyelvre, míg a KR típusúak a szerb nyelvre jellemzőek. Az RT típus

² A nyelvi anyag forrásai Vajdaság egyetlen magyar nyelvű közéleti napilapja, a Magyar Szó, valamint a VRT magyar nyelvű híradói. Ez utóbbiak szövegeit nem osztottam fel különálló kategóriákra, mivel a hangzó anyag, és nem a gesztus-kommunikáció képezi az elemzés tárgyát. Nem gyűjtöttem ellenben anyagot a hetilapokból és regionális lapokból, mivel az már meghaladta volna a dolgozat kereteit (a Magyar Szóban pedig különben is olvashatók a Vajdaság-szerte működő regionális szerkesztőségek oldalai), a helyi rádióállomások és tévéadók műsorait viszont műszaki okokból (a műsorszórás és -vétel korlátozott lehetőségei, valamint a kábeltévé korlátozott műsorszolgáltatási szelekciója miatt) nem állt módomban rögzíteni.

³ A *mondategész, mondategység, tartalmas szó* kifejezéseket Deme László nyomán alkalmazom (l.: Deme L.: *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1971.). Eszerint mondategésznek számít az egyszerű vagy összetett mondat a maga egészében; mondategység az egyszerű mondat, illetve az összetett mondat egy-egy tagmondata; tartalmas szónak számít pedig minden olyan lexikai egység, „amelyik alakilag önálló, funkciójában pedig glosszéma vagy glosszéma értékű” (Deme L.: *uo.*, 244.).

⁴ Klaudy Kinga szerint, mivel egy mondat több mondategységből állhat, melyek mindegyike saját aktuális tagolással és kommunikatív értékkel (funkcionális perspektívával) rendelkezhet, célszerűbb nem mondatokról (és mondategységekről), hanem *kommunikatív egységekről* beszélni, melyeknek határai azért nagyjából megegyeznek a mondategységek határai-val. Ezekben belül négy aktuális tagolási (AT) típus határozható meg:

– (1): téma → réma tagolású, azaz objektív szórendű kommunikatív egységek, melyekben az ismertől haladunk az ismeretlen felé (TR); (2): réma → téma tagolású, azaz szubjektív szórendű kommunikatív egységek, melyekben az ismeretlentől haladunk az ismert felé (RT); (3) tagolatlan kommunikatív egységek, melyekben csak új információ van – komplex rémák (KR); (4) tagolatlan kommunikatív egységek, melyek nem tartalmaznak új információt, csak a szövegkoherenciát biztosítják – komplex témák (KT) (Klaudy Kinga: *Fordítás és aktuális tagolás*. Nyelvtudományi Értekezések 123., 1987. 43.).

⁵ Pásztor Kicsi Mária: *Vajdasági magyar médiaszövegek mondat szerkesztésének összehasonlító kvantitatív elemzése*. Hungarológiai Közlemények, 2007. 2., 71–85.

ellenben nem nyelv-, hanem műfajspecifikus típus: a publicisztikai szövegek között inkább a kreatívabb, személyesebb hangú műfajokra, mintsem a hírszövegekre jellemző. De a mondategészek és a kommunikatív egységekben található tartalmas szavak száma is nyelvspecifikus tulajdonságokat mutat: a szerb nyelvű mondatok ugyanis nagyobb telítettséget bírnak el.

Nem túl sok fogódzót nyújtottak viszont önmagukban véve ezek a vizsgálatok a mondategészekre és mondategységekre vonatkozó gyakorisági adatok tekintetében. Ezért ebben a tanulmányban megkísérlem feltárni, milyen összefüggést mutatnak a mondatszerkesztés gyakorisági mutatói a konkrét mondatok megszerkesztettségével és perspektívájával, különös tekintettel a forrásnyelvi és célnyelvi szövegek csoportjára, melyek összehasonlítása révén teljesebb képet nyerhetünk a nyelvi kontrasztokról, s ezeken belül a mondatperspektíva eltorzulásairól a fordítás művelete során.

2. A mondategészek vizsgálata csoportonként

A kvantitatív vizsgálatok eredményeképpen a következő adatokról számolhatunk be: a forrásnyelvi csoport 29 szövegére 193 mondategész jut (átlagban 6,65 ME/szöv.); a célnyelvi csoport 29 szövegére 199 (átlagban 6,86 ME/szöv.); az eredeti szövegek csoportjában 6 szövegre 198 (átlagban 33 ME/szöv.); a hangzó szövegek csoportjában pedig 29 szövegre 206 mondategész (átlagban 7,1 ME/szöv.).

Ezek az adatok azonban az eredeti és a hangzó szövegek esetében nem árulnak el túl sokat. A forrás- és célnyelvi csoporttal ellentétben ugyanis, melyek mint a fordítás és eredetije, szoros kapcsolatban állnak egymással, és nyelvi kontrasztokra engednek következtetni, az eredeti szövegek – lévén, hogy műfaji szempontból is igen különbözőek, s a hírrel ellentétben szerzőjük személyes stílusjegyeit is többnyire magukon viselik – terjedelmüket és mondatszerkesztésüket tekintve is sokkal szélesebb skálán mozognak, így tipológiai áttekintésük külön kutatás tárgyát képezhetné. Innen ered a mondategészek számának is ekkora méretű megoszlása ebben a szövegcsoporthoz (17 és 70 ME/szöv között, átlagban 33 ME/szöv, az átlagtól való eltérés tehát -16 és +37 közötti egységnyi skálán mozog, ami erős statisztikai összeegyeztethetlenségre utal).

A mondategészek számának csoporton belüli átlagos értékétől való legkisebb eltérés a forrásnyelvi szövegeknél észlelhető (-4,66 és +8,34 között), ezt követi a célnyelvi szövegek csoportja (-4,86 és +9,14 között). A hangzó szövegek csoportja viszont a szövegenkénti mondategészek száma tekintetében közelebb áll a nyomtatott sajtóhírek adataihoz (-5,10 és +11,90 között), ami részben műfaji rokonságra utalhat (hír), de arra is, hogy ezek a szövegek is fordítás eredményei.

A forrás- és célnyelvi csoportok esetében azonban a mondategészek számában való eltérés a célnyelvi szövegek ekvivalenciájának kérdését is felve-

ti, de a funkcionális (kommunikatív) perspektíva szempontjából is jelentős lehet. Ha ugyanis a forrás- és célnyelvi szöveg mondategészeinek száma nem egyezik meg, ez arra enged következtetni, hogy a fordítók átváltási műveleteket (felbontást vagy összevonást) alkalmaztak, melyek során megváltoztatták a forrásnyelvi szövegek mondatait, tehát az is elképzelhető, hogy az eredeti mondatok perspektívája a transzformáció során megbomlott.

Így tehát, ha a forrás- és célnyelvi csoport adatait figyeljük, arra következtethetünk, hogy a fordítók a szerb nyelvű szövegek némely mondatát felbontották. S ha a szövegcsoportok mondategészeinek számát szövegenként is összehasonlítjuk, s egybevetjük a konkrét szövegek konkrét mondataival, láthatjuk, hogy ez az átváltási művelet⁶ több esetben is működött (összesen nyolcszor), ám két esetben a számadatok tükrében úgy tűnik, hogy a művelet ellenkezőjét, az összevonást is alkalmazták, mivel a célnyelvi szövegekben kevesebb mondategész található, mint a forrásnyelviekben.

A két adatsor közötti különbség nem szembeeszo: a szövegcsoportok 29-29 szövegéből 10-10 szövegben (35%) mutatkozik csupán egy-egy mondatnyi eltérés, melyek közül csak két szövegben található egy-egy mondatnál kevesebb a célnyelvi csoportban, mint a forrásnyelviiben.

Abból viszont, hogy a mondatfelbontás művelete négyszer gyakoribb, mint az összevonásé, arra következtethetünk, hogy a fordítók gyakrabban találták hosszúnak, terjengősnek a szerb mondatokat, mint rövidnek és összevonhatónak, s ez a tendencia gyakran érvényesülni is szokott a szerbről magyarra való fordítás folyamata során.

Ha azonban megvizsgáljuk a konkrét szövegeket és mondatokat is, láthatjuk, hogy a vizsgált szövegcsoportokban az összevonás művelete még a számadatok alapján következtetett előfordulásoknál is ritkább. Az egyik ilyen szövegben pl. a fordító nem összevonást végzett, hanem – mint ahogyan azt az alábbi példában az aláhúzott rész jelzi – kihagyott egy teljes mondatot:

(1/a) Vrhovni vojni sud odbacio je žalbu bivšeg načelnika Generalštaba Vojske Jugoslavije Nebojše Pavkovića protiv ukaza predsednika SRJ o prestanku službe Pavkoviću, rekao je predsednik tog suda pukovnik Milorad Vukosav.

Kako danas prenose beogradski mediji. pukovnik Vukosav je kazao da je presudom odbijena i Pavkovićeve tužba protiv odluke o razrešenju profesionalne voine službe.

Protiv tih presuda Pavković se može žaliti Saveznom sudu. (B 17. – 02. 08. 09.)

⁶ L., Klaudy Kinga: *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Bp., Scholastica, 2002. 189.

(1/b) *A Legfelsőbb Katonai Bíróság elvetette Nebojša Pavkovićnak, a Jugoszláv Katonaszág volt vezérkari főnökének fellebbezését, melyet a JSZK elnökének szolgálata megszüntetéséről szóló rendelete ellen nyújtott be, közölte Milorad Vukosav ezredes, a bíróság elnöke. Az ítélet ellen Pavković fellebbezhet a szövetségi bíróságnál. (MSZ 17. – 02. 08. 10. 4.).*

Ez viszont – ha nem szerkesztői utasításra történt – igen súlyos fordítói vétségnek tekinthető, nemcsak az információ eltüntetése miatt, hanem a forrásnyelvi és célnyelvi szövegek közötti ekvivalencia megbontásáért is, nem beszélve arról, hogy a szórendeltolódás és a birtokos alakok téves egyeztetése miatt a mondat értelme is eltorzul. A „... melyet a JSZK elnökének szolgálata megszüntetéséről szóló rendelete ellen nyújtott be...” mondategységben ugyanis csak többszöri olvasás után derül ki, hogy a *-nek* rag genitivusi vagy dativusi esetet jelöl-e, s így kérdésessé válik az is, hogy ki fellebbezett kinek a rendelete ellen, és kinek a szolgálatát szüntetik meg. Egy lehetséges módosítás (pontosítás) a melléknévi igenévi szerkezetnek mellékmondattá való transzformálásával, azaz a mondat szintjére való felemelésével történhet, pl. így: „...melyet a JSZK elnökének nyújtott be azon rendelete ellen, hogy szolgálatát megszüntessék...”.⁷ (A lexikai átváltási műveletek nem adekvát alkalmazásával itt nem foglalkozom, mivel ez nem tartozik a dolgozat témájához.)

A másik említett szövegben viszont a fordító tényleg végzett egy összevonást, bár a fordítás itt sem ekvivalens a forrásnyelvi mondattal (a szerb mondat aláhúzott részei elsikkadtak, vagy nem egyenértékű mondatelemekké alakultak át a fordítás során). A közölt idézetben ugyanis az első mondategységben a többes számú alanyra utaló igei személyrag (bejutottak), a második mondategységben (helytelenül) egyes számban fordított alany (Jovanovićék helyett *Jovanović*), valamint a harmadik mondategységben ismételten a többes szám harmadik személyű igei személyrag, melynek a *Jovanović* házaspárra kellene visszautalnia, azt az értelmezést is lehetővé teszik, miszerint nem Jovanovićék, hanem azok az idős személyek fosztogattak, akiknek altatót kevertek a kávéjukba. Bár ez nem az összevonás, hanem a helytelen alanyi egyeztetés következménye:

(2/a) *U vremenskom periodu maj–juli 2002. imenovani su koristeći se pogodnim izvorima ulazili u porodične kuće starijih lica sa teritorije opštine Kikinda. Da bi privremeno onespobili oštećene, Jovanovići su im u kafu sipali sredstvo za uspavlivanje i tada vršili premetačinu u kući. (B 21 – 02. 08. 08.)*

⁷ L.: Klaudy Kinga: *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Bp., Scholastica, 2002. 198.

(2/b)2002 májusától júliusig különféle ürüggyel bejutottak idősebb személyek családi házába, Jovanović altatót kevert a kávéjukba, s utána fosztogattak. (MSZ 21 – 02. 08. 10. 16. o.).

A forrásnyelvi mondatához valamelyest közelebb álló célnyelvi mondat körülbelül így festhetne:

(2/c)2002 májusától júliusáig a fent említett személyek megfelelő forrásokból szerzett értesüléseiket felhasználva idős emberek családi házába jártak be Kikinda község területén. Hogy ideiglenesen cselekvésképtelenné tegyék a károsultakat, Jovanovićék altatót keverték a kávéjukba, majd felforgatták (kirabolták) a házukat.

Klaudy Kinga szerint a mondatok felbontása és összevonása szinte sohasem kötelező átváltási művelet.⁸ A felbontás műveletéhez a fordítók leginkább olyankor folyamodnak, amikor az olvasó szempontját tartják szem előtt (a túl hosszú forrásnyelvi mondatokat a könnyebb befogadás érdekében két vagy több rövidebb célnyelvi mondatra bontják), az összevonás műveletét ezzel szemben ritkábban alkalmazzák, és nem az olvasó érdekében teszik. Klaudy Kinga szerint „a mondatok összevonása – akárcsak felbontása – a fordítás során szükségszerűen végbemenő *alanyváltásokkal*⁹ van összefüggésben”, de „gyakran megfigyelhető mondatösszevonás akkor is, ha a forrásnyelvben *rövid és hiányos* mondatok követik egymást”¹⁰ (kiemelések: K. K.).

Mindkét esetben azonban általában arról van szó, hogy a magyar nyelvben – az indoeurópai nyelvek egy részével ellentétben (pl. angol, német stb.) – nem kötelező minden mondat elején újra kitenni az alanyt, mert az igei személyragok és a birtokos személyjelek biztosítják a koherenciát, tehát leginkább a magyarról indoeurópai nyelvekre való fordítás alkalmával szokták a fordítók a szóismétlések elkerülése érdekében alkalmazni az összevonás műveletét. Fordított esetben pedig (pl. az orosz nyelv esetében) „az alanyok eltűnése a magyarra való fordításban értelmetlenné teheti a mondatot”¹¹, amiért ismét csak az összevonás műveletéhez folyamodnak a fordítók, bár – mint már említettük – ez az átváltási művelet fakultatív (nem kötelező), tehát a forrásnyelvi mondatok között is elképzelhető a célnyelvi szöveg tagolása.¹²

⁸ Klaudy Kinga: **Bevezetés a fordítás gyakorlatába.** Bp., Scholastica, 2002. 189., 205.

⁹ Klaudy Kinga az *alanyváltás* terminust összefoglaló elnevezésként használja mindazokra a grammatikai cserékre, melyek során „a forrásnyelvi mondat alanyából más mondatrész lesz a fordításban, vagy valamelyik más mondatrészből alany lesz a fordításban.” (Klaudy Kinga: *uo.*, 266.)

¹⁰ Klaudy Kinga: *i. m.*, 205–206.

¹¹ Klaudy Kinga: *i. m.*, 206–207.

¹² Klaudy Kinga: **Bevezetés a fordítás gyakorlatába.** Bp., Scholastica, 2002. 207.

Mint azt a fenti fordítási korrekcióból is láthatjuk, az idézett hírmondattal sincs az összevonás műveletére ténylegesen szükség, hisz az összevonás nélkül is tükrözheti forrásnyelvi megfelelőjét. Ami pedig az idézett célnyelvi mondat perspektívájának eltorzulását illeti, az alanyi egyeztetéssel hozható összefüggésbe. Az alany ugyanis sok esetben (de nem szabályszerűen) az alacsonyabb kommunikatív dinamizmus szintjén helyezkedik el. Az idézett példában viszont a forrásnyelvi mondatban a célhatározói mellékmondatot (*Da bi privremeno onesposobili oštećene...*), mely alacsonyabb kommunikatív dinamizmussal rendelkezik, mint az őt követő főmondat (*Jovanovići su im u kafu sipali sredstvo za uspavljivanje i tada vršili premetačinu u kući...*), a célnyelvi mondatból teljesen elhagyja a fordító, s így a forrásnyelvi mondat főmondatának ágens szerepű alanya (*Jovanović*) a célnyelvi mondatban veszít kommunikatív dinamizmusából, mivel nem az új információt hordozó szakaszban helyezkedik el a mondatégszen belül, a mellékmondatot követő főmondatban, mely hírérték szempontjából egészében véve hangsúlyos, hanem egy konjunkciós tagmondat tematikus szakaszában, a fókusz előtti pozícióban, mely informatív szempontból teljességgel közömbös.

Mint láthattuk tehát, a mondatégszék mennyiségi adatai utalhatnak a fordítás során bekövetkezett mondatszerkesztési transzformációkra, de a mondatégszék mutatói ennél többet is elárulhatnak, mivel azok nemcsak a forrásnyelvi és célnyelvi szövegek csoportjában, hanem a másik két szövegcsoportban is utalhatnak a mondatok szerkesztettségére.

3. A mondatégszék vizsgálata csoportonként

A mondatégszék számát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a forrásnyelvi szövegekben 575 mondatégszék található (átlagban 19,83 me/szöv), a célnyelviekben 553 (átlagban 19,07 me/szöv), az eredetiekben 504 (átlagban 84 me/szöv), a hangzó szövegekben pedig 433 (átlagban 14,93 me/szöv). Az egy szövegre eső mondatégszék legmagasabb átlaga tehát az eredeti szövegek csoportjában észlelhető, s – akárcsak a mondatégszék esetében – itt is a legnagyobb eltéréseket lehet kimutatni szövegenként (-56 és +35 közötti intervallumban), ami az egyes műfajok terjedelmi különbségeire enged következtetni, ti. a szűkebb értelemben vett publicisztikai szövegek műfajuktól és/vagy szerzőjüktől függően lehetnek hosszabbak is, de rövidebbek is, mint az informatív műfajcsaládba sorolt szövegek.

Ilyen szempontból az eredeti szövegek csoportja szemmel láthatóan kiválik a többi szövegcsoport közül, abszolút értékben több mondatégszék tartalmaz. Ez azonban még önmagában véve nem elegendő információ, mert a mondatégszék szerkesztettsége ennyiből nem derül ki. Ezért célszerű ezen kívül megvizsgálni a mondatégszék megoszlási arányát is tagmondataik száma szerint.

Ha pedig ezt vizsgáljuk a négy szövegcsoporthoz, azt tapasztalhatjuk, hogy a forrás- és célnyelvi szövegek mondatai legnagyobb arányban (f.ny.: 33%; c.ny.:31%) a két mondategységnyi csoportban gyülemlenek, az eredeti és a hangzó szövegek mondatai viszont 35–35%-nyi arányban az egy mondategységnyi csoportban. Ezen túl folyamatos lesodródás észlelhető a mondategységek tagmondatszám szerinti megoszlásában: az öt mondategységből álló mondatok csoportjáig még mind a négy szövegcsoporthoz találunk mondatokat, ezen túl azonban egyre kevesebb mondat található. A forrásnyelvi szövegek csoportjában az egy mondategységre jutó mondategységek legmagasabb értéke 9 me/ME, a célnyelvi csoportban 7 me/ME, az eredeti szövegek csoportjában 12 me/ME, a hangzó szövegek csoportjában pedig 6 me/ME. Ezeknek a mondatoknak a százalékaránya azonban a korpuszon belül elenyésző. Mindebből arra következtethetünk, hogy a publicisztikai műfajokban – csekély kivétellel – inkább a kevesebb mondategységből álló mondatokat részesítik előnyben, ami meg is felelne a Deme László által kiszámított 1,90-2,00 me/ME szerkesztettségi mutatónak, mely a közlő prózának jellemzője¹³, s mely az újságcikkek érthetősége szempontjából előnyös is volna.

Ha azonban megvizsgáljuk a szövegcsoporthoz átlagos szerkesztettségi mutatóját, láthatjuk, hogy mindegyik meghaladja a 2,00 me/ME értéket (f.ny.: 2,98 me/ME; c.ny.: 2,77 me/ME; e.: 2,54 me/ME; h.: 2,10 me/ME), s csupán a hangzó csoport átlagos szerkesztettségi mutatója közelíti meg a közlő próza átlagos mutatóját, a többi csoport pedig még a fejtegető próza¹⁴ 2,32 me/ME átlagos mutatóját is meghaladja. Eközben a közlő próza mutatójához viszonyított differencia intervalluma a célnyelvi csoportban a legmagasabb

(-0,33 és +2,45 között, tehát összesen 2,78 me-nyi eltérésben), ezt követi a forrásnyelvi csoport (0 és 2,5 között, tehát 2,5 me-nyi eltérésben), majd az eredeti szövegek csoportja (-0,35 és 1,87 között, tehát 2,22 me-nyi eltérésben), s végül a hangzó szövegek csoportja (-0,75 és 1 között, tehát 1,75 me-nyi eltérésben). Láthatjuk tehát, hogy a forrásnyelvi csoportban a szövegek száz százalékában az átlagos szerkesztettségi mutató vagy meg egyezik a 2,00 me/ME mutatóval, vagy meghaladja azt, a célnyelvi szövegek közül egyben az átlagos szerkesztettségi mutató csak 1,67 me/Me, a célnyelvi csoportban is csak egy szöveg átlagos mutatója 1,64 me/Me, míg a hangzó szövegcsoporthoz 10 szövegben (34,45%) alacsonyabb az átlagos szerkesztettségi mutató a 2,00 me/ME-nyi átlagnál, ami összhangban van a számítások során kapott eredményekkel, miszerint a mondategységek 35%-a

¹³ L. Deme L.: *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1971.

¹⁴ Deme L., *uo.*

egy tagmondatú, nyilván azzal a célzattal, hogy a hallgatóságot ne terheljék „túl hosszú” mondatokkal.

Ebből azonban még nem következtethetünk arra, hogy az ilyen „rövid” mondat szerkesztés mindenkor egyszerűen áttekinthető, mert ezek a számadatok a mondat egységek telítettségére, bonyolultsági fokára nem utalnak. Egy túl sok mondatrészt és bonyolult szintagmákat tartalmazó mondat egység ugyanis az információ befogadása szempontjából olykor elérhetetlenebb lehet, mint egy többszörösen összetett mondat, melynek mondat egységei áttekinthetők. Ez a gond pedig különösen a szerbről magyarra fordított szövegek esetében érhető tetten.

Az indoeurópai nyelvek, s így a szerb nyelv esetében is, a kommunikatív egységek sokkal nagyobb belső telítettséget bírnak el, mint magyar megfelelőik. Ez viszont abból következik, hogy – amint ezt már említettük – a szerb nyelvben a mondatok bővítési módja kétféle lehet: leginkább *progresszív*, amikor elöl áll az alapszó, utána a bővítvények (*regens ante rectum*), de lehet *regresszív* is, amikor a bővítvények állnak elöl, s az alapszó követi őket (*regens post rectum*).

A magyar nyelvre ezzel szemben szinte kizárólag (kevés kivétellel) a regresszív bővítési mód jellemző, ennek következtében pedig a bővítvényeknek a száma, melyek egy szerkezetben az alaptag elé behozhatók, igencsak korlátozott. Korlátozott pedig a koncentrációs képesség hanyatlása miatt, mely akkor lép fel, amikor a befogadónak az alaptag felbukkanása előtt túl sok bővítvényt kell észben tartania. Egy ilyen negatív példaként a következő forrásnyelvi mondat fordítását említhetjük meg:

(3/a)¹ „*Društvena atmosfera, opterećena ksenofobijom i netolerancijom, nije se promenila*”, ² *dodaje se u uvodu opširnog izveštaja*, ³ *koji razmatra pitanja reformi, ekonomskih i socijalnih prava, pravosudnog sistema, Vojske Jugoslavije, policije, zdravstva, univerziteta, manjina, Vojvodine, Sandžaka, izbeglica, medija, obnova konzervativne ideje i slobode veroispovesti*. (B 1. – 02. 04. 22.)

(3/b)¹ *A reformokat, a gazdasági és szociális jogokat, az igazságügyi rendszert, a Jugoszláv Katonáságot, a rendőrséget, az egészségügyet, az egyetemeket, a vajdasági és a sandžaki kisebbségeket, a menekülteket, a médiumokat, a konzervatív eszmék és az egyház megújíhadását, valamint a vallásgyakorlás szabadságát elemző részletes jelentés bevezetőjében* az áll, ² *hogy az idegengyűlölettel és az intoleranciával terhelt társadalmi légkör nem változott meg*. (MSZ 1. – 02. 04. 23. o.)

Mint az a célnyelvi mondat aláhúzott részéből kitűnik, a fordító olyan grammatikai áthelyezést¹⁵ végzett, melynek során a forrásnyelvi mondat halmazott genitivusi (birtokos) szerkezetekkel zsúfolt tárgyi szintagmája a mondat bevezető részébe (tematikus szakaszába) került, mégpedig a melléknévi igenévi (*elemző*) alaptagnak alárendelt accusativusi tárgyak soraként, míg a forrásnyelvi mondatban ez a szerkezet a mondat komplex rémájában kapott helyet, miután az olvasó már birtokába jutott annak az információnak, hogy a felsorolt tételek a Helsinki Bizottság Szerbiára vonatkozó jelentésében szerepelnek. A magyar fordítás tehát felborította az információ adagolásának sorrendjét, s ezzel együtt a mondat perspektíváját is.

A szerb mondatok fordítása gyakran csak szintváltással¹⁶ lehetséges, amikor a fordító a szerb mondatok (leginkább igeneves szerkezeteinek) implicit állításait önálló mondategységekké emeli fel, kihasználva ezzel az alárendelt mondat szerkesztés lehetőségét, mely nyelvünkben percepciós szempontból a bővítés kevésbé megterhelő módját képezi.

A (3/b) mondat esetében ugyan nehéz volna a terjedelmes felsorolást külön-külön mellékmondati szintre emelni, a melléknévi igenevet azonban mellőzhetjük, amennyiben a felsorolást tartalmazó mondatgységet áthelyezzük mondatkezdő pozíciójából a mondat végére, s főmondatból mellékmondattá transzformáljuk, miközben az accusativusi alakokat a *vonatkozik* ige vonzatának megfelelő sublativusi (-*ra/-re* ragos) alakokra változtatjuk. Ugyanakkor azonban célszerű a forrásnyelvi mondat két mondategészre való felbontása is, mivel vonatkozó mellékmondat alkalmazása esetén kérdésessé válna a következő kommunikatív egység voltaképpeni témája (ti. az, hogy a *jelentésről* vagy *bevezetőjéről* van-e szó):

(3/c) „*Az idegengyűlölettel és türelmetlenséggel terhelt társadalmi légkör nem változott meg*” – áll továbbá ennek a terjedelmes jelentésnek a bevezetőjében. *A jelentés számos kérdést vitat meg, melyek a reformokra, a gazdasági és társadalmi jogokra, az igazságszolgáltatási rendszerre, a Jugoszláv Katonaságra, a rendőrségre, az egészségügyre, az univerzitásra, Vajdaság és Sandžak kisebbségeire, a menekültekre, a médiára, az egyház és a konzervatív eszmék újraéledésére, valamint a vallásszabadságra vonatkoznak.*

Így viszont a forrásnyelvi mondat perspektívája is helyreáll, mivel a tárgyalat bizottsági jelentésből kiragadott, figyelemfelkeltő idézet mondatkezdő pozícióba kerül (akárcsak az eredeti szövegben), a mondategész szempontjából új információt hordozó rész (a jelentés tartalma) viszont a mondatzáró (rematikus) szakaszba jut.

¹⁵ L. Klaudy Kinga: *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Bp., Scholastica, 2002. 236.

¹⁶ L. Klaudy Kinga: *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Bp., Scholastica, 2002. 192.

A szintváltás (felemelés) művelete tehát sokban hozzájárulhat az ekvivalencia – és ezzel egyidejűleg a funkcionális, illetve kommunikatív perspektíva – megőrzéséhez is.

Mint ahogyan azonban kiderült, a vizsgált korpusz forrás- és célnyelvi csoportjában ez az elv nem igazán működött. A szövegek 48%-ában ugyanis a forrásnyelvi szöveg mondategységeinek száma a célnyelvi szöveg mondategységeinek számánál nagyobb, 24%-ában a célnyelvi szöveg mondategységeinek száma nagyobb, míg 28%-ában a két szám megegyezik. A szövegek egy részében tehát a fordítók – úgy tűnik, komolyabb fordításstratégiai érvek nélkül – a felemelés műveletének éppen ellenkezőjét, a lesüllyesztést¹⁷ alkalmazták, annak ellenére, hogy ez a művelet Klaudy Kinga szerint inkább a magyarról indoeurópai nyelvekre történő fordításra jellemző.

Egyik ilyen tetten ért művelet pl. a forrásnyelvi szövegek indirekt idézeteiben jelentkező tárgyi mellékmondatok lesüllyesztése, a forrásnyelvi mondatlelji idéző mondatok névutós szerkezetté való transzformálása révén:

(4/a)¹Biserko je ocenila²da je na početku reformi načinjen propust,³ jer nisu izvršene promene u policiji i vojsci,⁴ nije izvršena lustracija u pravosuđu i medijima,⁵ te su se,⁶ kako je rekla,⁵ „porazene snage” konsolidovale⁷ i sada su „prepreke promenama”. (B 1. – 02. 04. 22.)

(4/b)¹Biserko szerint a reformok kezdetén mulasztás történt,² mert a rendőrség és a katonaság változatlan maradt,³ nem tisztogatták meg az igazságügyet és a médiumokat,⁴ következésképpen,⁵ mint mondta,⁴ „a vereséget szenvedett erők” konszolidálódtak,⁶ és most „a változások akadályát képezik”. (MSZ 1. – 02. 04. 23. 1. o.)

(5/a)¹Pravni savetnik HOPS-a Nataša Novaković ocenila je²da je u pravosuđu bilo pozitivnih pomaka u 2001. godini,³ ali da se situacija nije bitno izmenila. (B 1. – 02. 04. 22.)

(5/b)¹Nataša Novaković. a Helsinki-bizottság jogi tanácsosának véleménye szerint tavaly az igazságügyben történt ugyan előrelépés,² de a helyzet nem változott lényegesebben. (MSZ 1. – 02. 04. 23. 1.)

Bizonyos esetekben viszont a célnyelvi szövegekben a fordítók (vagy lektorok) teljesen elhagyják a forrásnyelvi hátravetett idéző mondatot, ily módon csökkentve a mondategységek eredeti számát:

¹⁷ L. Klaudy Kinga: Bevezetés a fordítás gyakorlatába. Bp., Scholastica, 2002. 208.

(6/a)¹*Republička direkcija za robne rezerve isplatiće do 15. avgusta prvu ratu za otkup pšenice od individualnih proizvođača, preko zavoda za obračun i plaćanja (ZOP),² saopšteno je danas iz ministarstva trgovine, turizma i usluga Srbije.* (B 14. – 02. 08. 09.)

(6/b)*A köztársasági Árutartalékok Igazgatósága augusztus 15-éig kifizeti az egyéni termelőknek a felvásárolt búza után járó első részletét a Fizetésforgalmi Intézet közvetítésével.* (MSZ 14. – 02. 08. 10. 1.)

(7/a)¹„Tražim od policije i Centra za socijalni rad² da javno pročitaju pisma³ koja je moja čerka uputila u julu i oktobru prošle godine⁴ i u kojima im je iznela svoj život sa Čedom (Dragan Čedić), svoje strahove i strepnje”,⁵ rekla je Gordana Kulašević. (B 16. – 02. 08. 09.)

(7/b)¹*Felszólította a rendőrséget és a szociális gondozót,² hogy hozzák nyilvánosságra azt a levelet,³ amelyet a lánya tavaly júniusban és októberben írt,⁴ amelyben hangot adott halálfélelmének Dragan Čedić fenyegetése miatt.* (MSZ 16. – 02. 08. 10. 4. o.)

Olyan esetben, amikor a forrásnyelvi mondatban két *da* kötőszós, egymásnak alárendelt tárgyi mellékmondat található, a fordítók általában a le-süllyesztés műveletéhez folyamodnak, s ez nem is csoda, hisz a szerb anyanyelvűek is többnyire kerülnek a kétszeres, egymás utáni *da* kötőszós szerkezetet – akárcsak a magyar anyanyelvűek a kétszeres *hogy* kötőszósat – s ehelyett inkább az első *da*-s szerkezet után infinitívusi (mondatszint alatti) szerkezetet alkalmaznak.

A következő két példában, ahol a forrásnyelvi mondatokban kétszeres *da*-s szerkezettel találkozunk, a fordítók mindkét esetben igyekeznek elkerülni az ismétlődő kötőszót a célnyelvi mondatban.

Így az alábbi esetben a második tárgyi mellékmondat a fordítás során mondat szint alá süllyesztett főnévi igeneves szerkezetté transzformálódik, s ezáltal az eredetivel többé-kevésbé ekvivalens szerkezetet alkot:

(8/a)¹*Dijema je rekao i² da je Vlada Poljske spremna³ da odobri još jednu kreditnu liniju namenjenu elektroprivredi,⁴ piše u saopštenju iz kabineta Jozefa Kase.* (B 11. – 02. 04. 24.)

(8/b)¹*Amint ezt Diema közölte,² a lengyel kormány hajlandó még egy hitelt jóváhagyni a villanygazdaság számára –³ áll a kabinet közleményében.*
(MSZ 11. – 02. 04. 25. 16. o.)

A fordítók azonban nem mindig találják meg a kézenfekvő átváltási műveletet az efféle szerkezetek sűrítésére, s a lesüllyesztés műveletéről is elmondhatjuk, hogy a mondat szint alá süllyesztett mondat egységek sokszor alacsonyabb kommunikatív dinamizmussal rendelkeznek, mint azok, amelyek a mondat szintjén helyezkednek el, különösen, ha ezt még a mondat szórendje is megerősíti.

Így a következő példában megfigyelhetjük, hogy a kétszeres *da* kötőszós szerkezetet, melyek közül a második egy passzív igealakot tartalmaz, a fordító grammatikai csere útján egyszerű (aktív) felszólító módú igealakká transzformálta (miközben a 4/a,b és 5/a,b példákban megfigyelt – ezúttal személyraggal ellátott – *szertint* névutós szerkezet segítségével történő lesüllyesztés műveletét is elvégezte, s így a forrásnyelvi mondat három mondat egységét egyetlen mondat egységbe sűrítette)¹⁸:

(9/a)¹*Ona je agenciji Beta rekla*² *da Marija treba*³ *da bude poverena na staranje majci i ocu Dragana Čedića...* (B 16. – 02. 08. 09.)

(9/b)*Szerinte a Marijáról való gondoskodással bízzák meg Dragan Čedić anyját és apját.* (MSZ 16. – 02. 08. 10. 4.o.)

A fordító által elvégzett átváltási műveletek eredményeképpen az eredeti mondattal nem azonos perspektívájú mondat keletkezett. A *treba da bude poverena* szó szerkezet magyar megfelelője ugyanis nem igazán az egyszerű felszólító módú *bízzák meg* igealak, mivel az inkább a direkt idézet grammatikai eszköztárába illene bele, itt viszont indirekt idézéssel állunk szemben. Ezen kívül a *Marijáról való gondoskodással* deszemantizálódott melléknévi igeneves szerkezet ige előtti pozíciója félreértésre is okot adhat, mivel a felszólító módban kötelező igekötő-hátravetés arra is utalhat, hogy az ige megelőző szerkezet fókusz pozícióban helyezkedik el. A forrásnyelvi mondat perspektívája viszont, ezzel szemben, a hangsúlyt a nevelőszülők megnevezésére helyezi, s ez a szerb nyelvnek megfelelő mondatvégi fókuszpozícióval összhangban is van. A fordító tehát, ahelyett, hogy az ekvivalencia érdekében a grammatikai áthelyezés műveletéhez folyamodott volna, s a voltaképpeni fókusz ige előtti pozícióba hozta volna, a forrásnyelvi mondat szórendjét követte, s így a mondat eredeti perspektíváját eltorzította.

A (9/c) és (9/d) mondat a perspektíva visszaállításának egy-egy lehetőségét mutatja be:

¹⁸ Ezen kívül az ágens egyértelművé tétele érdekében egy mondatfelbontást is végzett, minek következtében a négy mondat egységből álló forrásnyelvi mondat egész a célnyelvi szövegben két mondat egészre bomlott fel, egy-egy mondat egységnyi terjedelemmel, mivel azonban itt nem a mondat egészek felbontásáról van szó, a zavaró elemek elkerülése érdekében ennek illusztrálásától itt eltekintek.

(9/c)¹*Szerinte Dragan Ćedić apját és anyját kell(ene) megbízni (avval),² hogy Marijáról gondoskodjanak.*

(9/d)*Szerinte Dragan Ćedić apjának és anyjának kellene Marijáról gondoskodnia.*

A (9/c) mondat két mondategységet tartalmaz, melyek közül az elsőben található a főnévi igeneves szerkezet, a második viszont az első tagmondathoz *hogy* kötőszós (állandó határozói) mellékmondata. A (9/d) mondat pedig egy mondategységből áll, melyben ugyancsak főnévi igeneves szerkezet található. Mindkét mondatról megállapítható azonban, hogy perspektívájuk megfelel a forrásnyelvi mondat perspektívájának.

A vizsgált szövegekben azonban a mondategységek főnévi igeneves szerkezetté való lesüllyesztésén kívül megfigyelhető a melléknévi igeneves szerkezetté való lesüllyesztés művelete is:

(10/a)¹*Kako je agenciji Beta potvrđeno u NIS-u,² razbojnici maskirani fantomkama presreli su blagajnice ispred ulaza u sediste kompanije u Novom Sadu,³ zapretili im oružjem⁴ i oteli torbe⁵ u kojima je bilo oko milion dinara. (B 12. – 02. 04. 24.)*

(10/b)¹*Amint azt a Naftagas megerősítette,² az álarcos rablók a cég új-vidéki székhelyének bejáratánál támadták meg a pénztárosnőket,³ fegyvert fogtak rájuk⁴ és elvették tőlük a megközelítőleg 1 milliárd dinárt tartalmazó táskákat. (MSZ 12. – 02. 04. 25.16. o.)*

A példamondatban tehát a fordító a forrásnyelvi mondat jelzői mellékmondatát süllyesztette le melléknévi igeneves szerkezetté.

A megfigyelt példák ezek szerint alátámasztják a feltevést, miszerint a fordítók a szerbről magyarra való fordítás során is alkalmazzák a lesüllyesztés műveletét, annak ellenére, hogy ez a transzformáció Klaudy Kinga szerint inkább a magyarról indoeurópai nyelvekre való fordítás esetében jellemző.

Ez viszont két lehetőségre enged következtetni:

1. a lesüllyesztés műveletének alkalmazása nem jellemző az indoeurópai nyelvekről magyarra való fordításra, tehát a fordítók idegen mondat szerkesztési mintát követtek (nyelvi interferencia);

2. a művelet – ha nem is általános érvényűen – mindkét irányban alkalmazható, mivel az igeneves szerkezetek bizonyos esetekben a magyar nyelvtől nem idegen mondatot hoztak létre.

Az elemzett példák viszont, mint megfigyelhettük, nem zárják ki a második feltevés helytállóságát. Ennek biztos leszögezéséhez azonban további nyelvi anyag vizsgálatára van szükség.

4. Konklúzió

A vizsgált nyelvi anyag – mint a korábbiakban is – bizonyosságot ad arról, hogy a gyakorisági adatok nem nyújthatnak abszolút fogódzót a szöveg kvalitatív jellemzőinek kikövetkeztetéséhez. Ennek ellenére a többi számadattól való eltérések révén rámutathatnak azokra a szövegen belüli helyekre, melyeket érdemes analitikus módon is megvizsgálni.

Jelen dolgozatban ez a megfigyelés forrás- és célnyelvi szövegek mondategységeinek és mondategységeinek kvantitatív, illetve kvalitatív elemeire irányult, minek során kiderült, hogy a számbeli különbségek ezen a téren nem mindig jelölnek valamilyen szabályos átváltási műveletet, sőt vannak olyan esetek is, melyekben a fordítók a szerbről magyarra való fordítás esetében olyan átváltási műveletet alkalmaztak, melyeknek valójában fordított irányban kellene működniük (lesüllyesztés).

Irodalom

- Dr. Babić, Stjepan: Jezik. Zg., Privreda, 1963.
- Baugrand de, Robert – Dressler, Wolfgang: Bevezetés a szövegnyelvészetbe. Bp., Corvina Kiadó, 2000.
- Bencédy József (szerk.): A hatékony rádiózásért. A rádió nyelvi bizottságának elemzéseiből (1976–1991). Bp., Magyar Rádió nyelvi bizottsága, 1993.
- Deme László: Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Bp., Akadémiai Kiadó, 1971.
- Dezső László–Szépe György: Adalékok a topic-comment problémához. Nyelvtudományi Közlemények, 1967. 2., 365–388.
- Dezső László: Szórend és mondathangsúly. Általános Nyelvészeti Tanulmányok V., 1967, 79–121.
- Dezső László: Tipológiai vizsgálatok. Szerbhorvát–magyar kontrasztív nyelvtan I. Újvidék, Hungarológiai Intézet, 1972.
- Dezső László: A mondatok aktuális tagolásának és szórendjének kérdésköre = Telegdi Zsigmond (szerk.): Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet. Bp., Tankönyvkiadó, 1972, 85–104.
- Dezső László: A mondatban tipológiai megközelítése. Általános Nyelvészeti Tanulmányok IX., 1973, 85–104.
- É. Kiss Katalin: A magyar mondat szerkezet generatív leírása. Nyelvtudományi Értekezések 116., Bp., Akadémiai Kiadó, 1983.
- É. Kiss Katalin: Mondattan = É. Kiss–Kiefer–Siptár (szerk.): Új magyar nyelvtan. Bp., Osiris Kiadó, 1998.
- Elekfi László: Az aktuális mondat tagolás egyik alapformája a magyarban. Nyelvtudományi Közlemények, 1964. 2., 331–370.
- Elekfi László: Közlésemélet, grammatika, aktuális mondat tagolás. Általános Nyelvészeti Tanulmányok IX., 1973, 65–68.
- Elekfi László: Petőfi verseinek mondatnani és formai felépítése (különös tekintettel az aktuális mondat tagolásra). Bp., Akadémiai Kiadó, 1986.
- Gergely György: Az aktuális mondat tagolás szerepe a mondatmegértésben. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVIII., 1995, 43–61.

- Huszár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. Nyelvtudományi Értekezések 101., Bp., Akadémiai Kiadó, 1979.
- Huszár Ágnes: A mondat aktuális tagolása és annak tanítása. Magyar Nyelvőr, 1983. 1., 87–100.
- Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan. Mondattan. Bp., Akadémiai Kiadó, 1992.
- Klaudy Kinga: Fordítás és aktuális tagolás. Nyelvtudományi Értekezések 123., Bp., Akadémiai Kiadó, 1987.
- Klaudy Kinga: Bevezetés a fordítás elméletébe. Bevezetés a fordítás gyakorlatába. Bp., Scholastica, 2002.
- Klaudy Kinga: Languages in Translation. Bp., Scholastica, 2003.
- Láncz Irén: A nyelvhasználat kutatásának új szempontjai = Láncz Irén: A nyelvi rendszerterméts útjain. Becse, Rubicon, 1997, 91–114.
- Pásztor Kicsi Mária: A beszélt nyelv mondatainak (megnyilatkozásainak) néhány szintaktikai sajátossága. Tanulmányok, 1995, 147–156.
- Pásztor Kicsi Mária: Téma – réma. Vajdasági magyar publicisztikai szövegek aktuális tagolási problémái. Hungarológiai Közlemények, 2002. 3., 109–121.
- Pásztor Kicsi Mária: Sajtószövegek hírtéke nyelvi formájuk függvényében. Hungarológiai Közlemények, 2002. 4., 70–75.
- Pásztor Kicsi Mária: Aktuális tagolás – intonáció. (A bemondói szövegolvás informatív jellemzői). Hungarológiai Közlemények, 2003. 2., 121–129.
- Pásztor Kicsi Mária: A médiaszövegek aktuális tagolásának kvantitatív vizsgálata. Tanulmányok, 2005, 133–143.
- Pásztor Kicsi Mária: Vajdasági magyar médiaszövegek mondatszerkesztésének összehasonlító kvantitatív elemzése. Hungarológiai Közlemények, 2007. 2., 71–85.
- Tošović, Branko: Komunikativna perspektiva rečenice = Ivić, Milka (szerk.): Sintaksa savremenog srpskog jezika. Prosta rečenica. Bg., Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga, Matica srpska, 2005, 1061–1110.
- Varga László: A hanglejtés = Kiefer Ferenc (szerk.) Strukturális magyar nyelvtan. Fonológia. Bp., Akadémiai Kiadó, 1994.
- Wacha Imre: Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálati szempontjaihoz (A gazdagréti kábeltelevízió élő nyelvi felvételei alapján). = Beszélt nyelvi tanulmányok. Szerk. Kontra Miklós. Bp., A MTA Nyelvtudományi Intézete, 1988.
- Wacha Imre: Gondolatok a rádióhírek nyelvéről és kommunikativitásáról = Wacha Imre: A Szöveg és hangzása. Cikk, tanulmányok a beszédről. Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola, 1999.

QUALITATIVE AND QUANTITATIVE COHERENCE IN SENTENCE CONSTRUCTION AND THEIR INFLUENCE ON THE FUNCTIONAL PERSPECTIVE

The article deals with the relations between the frequency indices of sentence constructions, and the constructions and perspectives of actual sentences with special regard to groups of source and target language texts, whose comparison offers a more complete picture of language contrasts, and within

it the continuance or distortion of sentence perspective during the operation of translation.

Keywords: media texts, sentence construction, actual division, functional sentence perspective, sentence, clause, communicative unit, topic (theme), comment, (rheme) complex theme, complex rheme, transformational operations, transformation, equivalence, source-language text, target-language text

A tanulmány a Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma 148026D számú projektuma keretében készült.

KOVÁCS RÁCZ ELEONÓRA

AZ ANYANYELV ÉS NYELVVÁLTOZATAI

Mother Tongue and its Language Variants

A dolgozat a magyar nyelvváltozatok tagolásának történeti áttekintését tartalmazza. A nyelvváltozatok közül hangsúlyt fektetünk az irodalmi nyelvre, a köznyelvre, a nyelvjárásra, az argóra és a szlengre. Jelen nyelvállapot egymás mellett élő nyelvi normákat tartalmaz, így a nyelvjárásoknak is megvan a maguk normája. Az argó és a szleng esetében kevés szó esik nyelvtani szabályrendszerük felderítéséről.

Kulcsszavak: irodalmi nyelv, köznyelv, nyelvjárás, argó és szleng

1. Irodalmi nyelv és nyelvjárás

A nyelvváltozatokat tagláló szakirodalom (WACHA 1991) kezdetben a nemzeti nyelv két változatát különítette el; az irodalmi nyelvet és a nyelvjárásokat. Később e közé a két nyelvváltozat közé beékelődött a köznyelv. Az irodalmi nyelvet főként egységesült, írott nyelvváltozatnak tekintették. A köznyelvet és a regionális köznyelvet pedig az írott irodalmi nyelv beszélt változataként tartották számon. Később egyesek arra a megállapításra jutottak, hogy a köznyelvnek írott változata is van. Ezzel szemben a nyelvjárást kizárólag beszélt nyelvváltozatként jellemezték. Más nyelvváltozatokat a stílus kategóriák rendszerébe helyezték el, valamint az igény szint szerinti rangsoroltak. Az igény szint szerinti rangsorolás felső szintjére az irodalmi nyelv került, melyet a köznyelv, majd a familiáris nyelvhasználat követett. Ebben a felosztásban nem szerepel a nyelvjárások besorolása. Az ilyen kategorizálásra utal Bárczi Géza elmélete.

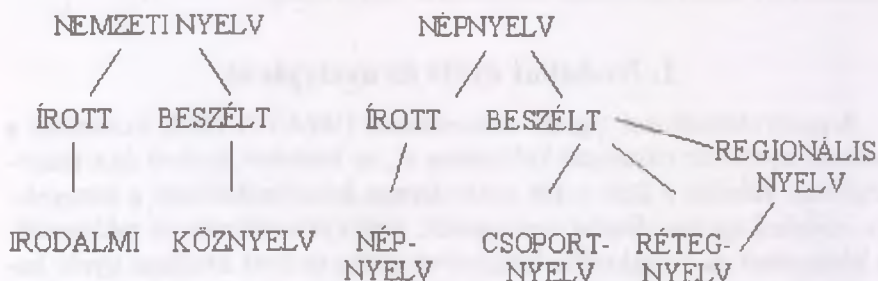
Bárczi Géza a nyelvi rétegeket egy vízszintes és egy függőleges tengelyen helyezi el, melyek a társadalmi megoszlás szerint tesznek különbséget az egyes nyelvváltozatok között. A vízszintes tengely a nyelv területi változataira utal, azaz a nyelvjárásokra, tehát ez a tengely a nyelv földrajzi különbségeit mutatja. A függőleges tengely ezzel szemben az ún. rétegnyelvek és az ún. csoportnyelvek elkülönülését interpretálja. Bárczi nem hívja fel a figyelmet a függőleges és a vízszintes tengely összefüggéseire (pl. a regionális köznyelv), de figyelmeztet arra, hogy a rétegnyelvek csoportnyelvként is

értelmezhető, amennyiben a használók köre aspektusból közelítünk feléjük. A függőleges tengelyt a nyelvi rétegek műveltség szerinti elkülönüléseként is értelmezik, a nyelvjárásokat pedig rendszerint alsóbbrendű nyelvi szintnek tekintik (pl. Bárczi, Benkő stb.).

2. Nemzeti nyelv és nyelvi egység

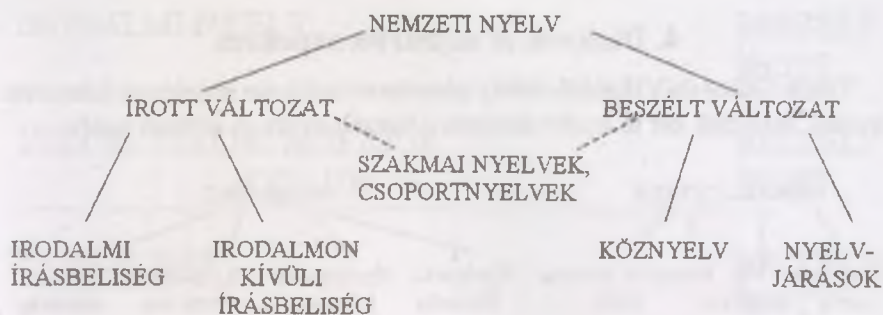
Az előzőekhez hasonlóan Benkő Loránd is két fő nyelvváltozatot különít el, melyek között átmenetekkel is számol. A nemzeti nyelvet Benkő szerint az egységesség jellemzi, tehát a beszélők ugyanazon rendszerként ismerik fel.

A népnyelv ezzel szemben differenciált voltánál fogva a beszélők különböző csoportjai számára sem tartalmaz teljesen egységes rendszert. Benkő azzal egészíti ki leginkább Bárczi megállapításait, hogy véleménye szerint a csoport- és rétegnyelvek olyannyira összefüggnek más nyelvváltozatokkal, hogy számos átmenet állapítható meg közöttük (pl. regionális irodalmi nyelv, regionális köznyelv). A csoport- és rétegnyelvek egyébként Benkő szerint a népnyelven belüli függőleges tagolódás reprezentációi:

A nemzeti nyelv dominanciája

Papp László (NYIRKOS 1988) elméletében a nemzeti nyelv válik dominánssá. Különbséget tesz a nemzeti nyelv írott és beszélt változata között. Az írott változaton belül elkülöníti az irodalmi, valamint a nem irodalmi írásbeliséget. A nemzeti nyelv beszélt változatában megkülönbözteti továbbá a köznyelvet és a nyelvjárásokat. A szakmai nyelveket és a csoportnyelveket a nemzeti nyelv írott és beszélt változata közötti metszéspontban helyezi el, ám ez a kategória nem nyer pontos meghatározást.

Láthatjuk, hogy a csoportnyelvek elhelyezése mind Benkőnél, mind Pappnál tetszőleges és bizonytalan. Míg Benkő a nyelvi rendszer egysége felől közelít a nyelvváltozatokhoz, addig Papp egy domináns kategóriát jelöl ki, melyet az írásbeliség és a verbális megnyilatkozás aspektusából elemez.

A stílusváltozatok szerinti felosztás (pl. tudományos-, publicisztikai-, szónoki-, társalgási stílus, hivatalos nyelvhasználat stb.) kategóriái valamely csoportnyelv vagy rétegnyelv elemei (pl. a társalgási stílus lehet diáknyelv is), ezért ez a kategorizáció véleményem szerint nem megfelelő felosztásmód.

Wacha Imre (WACHA 1991) szerint a nyelvváltozatok kategorizálásában a különböző osztályozási szempontok keveredését a diakrón és a szinkrón megközelítés nem megfelelő elkülönítése eredményezi.

3. A mai magyar nyelvváltozatok és a századforduló

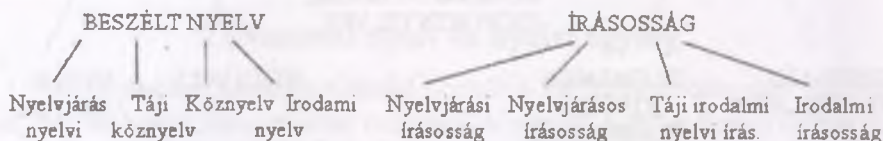
Kezdetben a különféle nyelvváltozatok írásos formáit vizsgálták. Az írott szövegek hangosítása nyomán a beszélt nyelv vizsgálata csak a századforduló táján kezdődött el a fonetika és a nyelvjáráskutatás terén, a hangállomány, az alaktan és a szókincs vonatkozásában. Ebből a megközelítésből ered az a következtetés, mely a köznyelvre az írott irodalmi nyelv beszélt változataként tekint. Wacha Imre kifejti, hogy egységes beszélt köznyelv még az ötvenes években sem létezett, csupán az írott változat volt egységes.

Véleményünk szerint egységes beszélt köznyelvről ma sem beszélhetünk, ugyanis a táji jelleg a beszélt köznyelv állandó jellemzője (pl. a hangállományban). A nyelvi normához régiók szerint társulnak helyi nyelvi jellemzők.

Mivel a szakirodalomban az egységesült, írott irodalmi nyelv az igényes jelzőt is hordozta, a köznyelvhez a nem igényes, a közönséges jelentéstartalom társult, a nyelvjáráásokat pedig egyre inkább degradálták. „Így az irodalmi nyelv – köznyelv – népnyelv, nyelvjáráások vízszintes irányú leíró kategorizálás értékelővé vált: Megbomlott a történelmi fejlődést és a területi tagolódást mutató irodalmi nyelv–nyelvjárás párhuzam, az irodalmi nyelv terminusnak hármas jelentéstartalma (egységesült, írott, igényes) mellé a nyelvjárás terminusnak is kialakult hármas (nem egységesült, beszélt, igénytelen-műveletlen) jelentésköre” (WACHA 1991; 138).

4. Diakrón és szinkrón aspektus

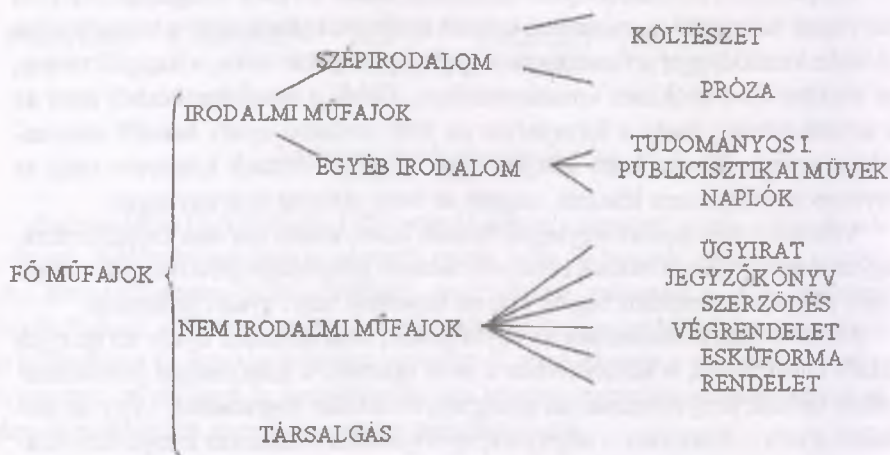
Török Gábor (NYIRKOS 1988) diakrón és szinkrón aspektusú felosztást javasol, melynek két fő nyelvváltozata a beszélt nyelv és az írott nyelv.

Új kategóriaként jelenik meg a táji köznyelv (a későbbiekben regionális köznyelv), az irodalmi nyelv beszélt nyelvként történő jellemzése, a nyelvjárási és nyelvjárási írásosság, valamint a táji irodalmi nyelvi írásosság. A köznyelvi írásosság az eddigiekben az irodalmon kívüli írásbeliség kategória keretében jelentkezett, bár véleményem szerint árnyalatnyi különbségek mégiscsak észlelhetők a két kategória között. Úgy vélem, a Papp-féle irodalmon kívüli írásbeliség tágabb fogalom, mivel az a nyelvjárási jellegű írásbeliséget is magába foglalja, míg a Török Gábor-féle köznyelvi írásosság csupán a köznyelv írott változatára utal. Mint látjuk, ebbe a csoportosításba nem yernek elhelyezést a csoportnyelvek.

5. Műfajok és nyelvtípusok

Károly Sándor műfaji szempontok alapján osztályoz a következő módon:

Károly Sándor továbbá „a műfajok síkján helyezi el (egyfelől) a nyelvtípusokat, (egységes nyelvtípus, nyelvjárási, regionális köznyelv) és a közlésmód (beszélt nyelv – írott nyelv) kategóriáit” (NYIRKOS 1988; 228).

IRODALMI NYELV	BESZÉLT ÍROTT
NEM IRODALMI MŰFAJOK NYELVE	BESZÉLT ÍROTT
TÁRSALGÁS	BESZÉLT ÍROTT

A harmadik műfaji egység, a társalgás, amely negatív műfajként is felfogható, a nem irodalmi műfajok pedig gyakorlati célú írások vagy pedig elmondott szövegek. Károly Sándor rendszerében a leginkább szembeeső az irodalmi, s ezen belül a szépirodalmi nyelv beszélt jellege.

A mai magyar nyelv rendszere (szerk. Tompa József, 1961) a rétegnyelvek (irodalmi nyelv, köznyelv, nyelvjárások) mellett ráirányítja a figyelmet a csoportnyelvekre is, melyek a kisebb-nagyobb közösségek nyelvét alkotják. A csoportnyelvek többek között abban különböznek a nyelvjárásoktól, hogy nyelvezetükben nem a terület a meghatározó, hanem az azonos életmód, foglalkozás és életkor függvényében alakulnak ki.

6. Nyelvváltozatok és szociolingvisztikai szempontok

Nyirkos István a nyelvváltozatok rendszerét nyelvrendszer-tani, strukturális, valamint szociolingvisztikai szempontok alapján állítja fel, vagyis aszerint, hogy a nyelvi elemek hogyan helyezkednek el a nyelvi rendszerben, valamint a társadalmi nyelvváltozatoknak a különböző szituációknak megfelelő kiválasztása szerint:

MAGYAR NEMZETI NYELV

IRODALMI NYELV

BESZÉLT

- SZÓNOKI BESZÉD
- NÉPKÖLTÉSZET NYELVE, stb.

ÍROTT

- LÍRAI NYELV
- PRÓZA NYELVE
- DRÁMA NYELVE

KÖZNYELV

BESZÉLT

- NYILVÁNOS SZEREPLÉS
- TUDOMÁNY
- TANÍTÁS
- (VÁROSI) TÁRSALGÁS NYELVE
- HIVATALI NYELV
- SZAKNYELVEK
- TOLVAJNYELV
- DAJKANYELV, stb.

ÍROTT

- TUDOMÁNYOS ISMERET-TERJESZTÉS
- SAJTÓTERMÉKEK NYELVE
- HIVATALI NYELV
- SZAKNYELVEK, stb.

BESZÉLT

- NYELVJÁRÁS TÍPUSOK

NÉPNYELV

ÍROTT

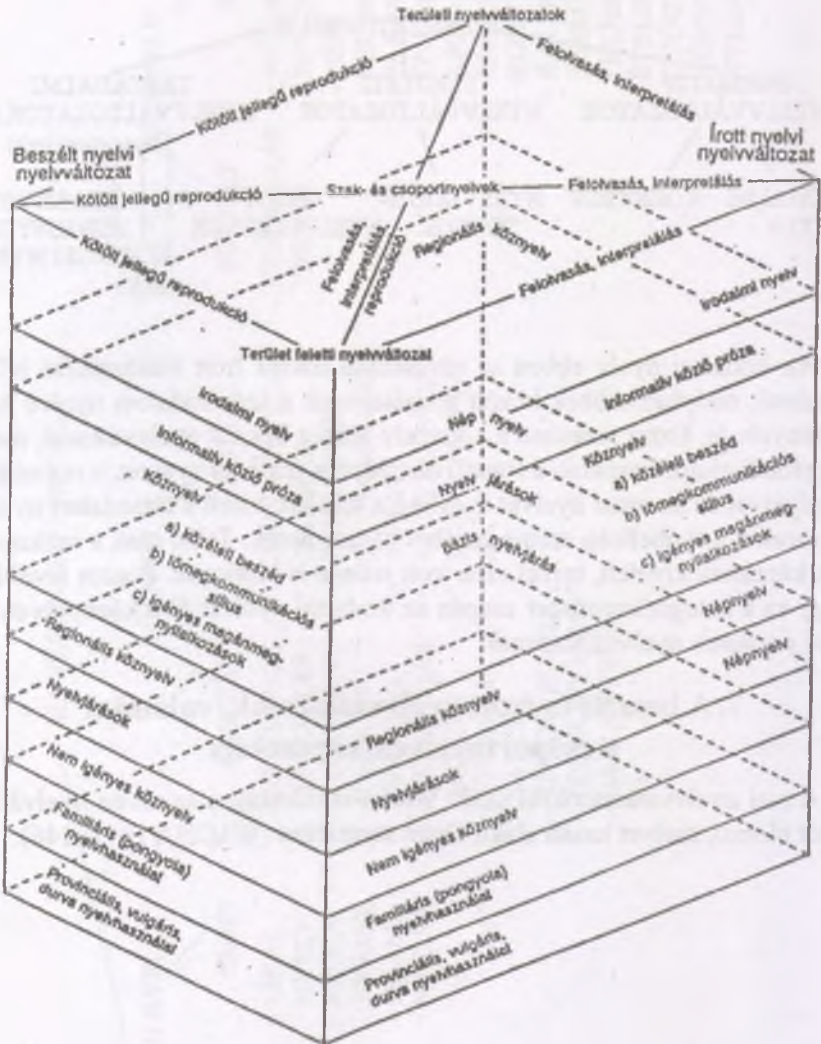
- NYELVJÁRÁSBAN ÍRT LEVELEK
- NÉPI FELJEGYZÉSEK
- PARASZTI ÖNELETRAJZOK
- KÉZIRATOS ÉNEKES KÖNYVEK
- KALENDÁRIUM-SZERŰ FELJEGYZÉSEK
- ÉTELRECEPTEK
- GYÓGYÍTÓ KÖNYVEK NYELVE

Beszélt beszéd

Írott beszéd

Spontán élőszó

Írásosság

A hasáb a nyelvhasználat írott és beszélt nyelvváltozataiból épül fel. Horizontálisan a négy csúcsát a beszélt és az írott nyelvváltozatok, valamint a területi és terület feletti (irodalmi nyelv) nyelvváltozatok alkotják. A beszélt és írott nyelvváltozatok között számos átmenet található, mint pl. a spontán, a félkötött, az interpretált beszéd, a felolvasott szöveg stb. Az irodalmi nyelv és a nyelvjárássok között helyezkedik el a köznyelv és a regi-

onális köznyelv. Mind az irodalmi nyelvnek, mind a nyelvjárásoknak egyaránt van beszélt és írott változata is, ezért a négyeszőg szomszédos csúcsai között is átmenetekkel számolhatunk. A szak- és csoportnyelvek az említett négyeszőg átlóinak metszéspontjában helyezkednek el. E szerint a felosztás szerint a szaknyelvek inkább írott változatok.

Mint már említettem, a függőleges tagolás az igényszintek szerinti csoportosítás, mely keveredik az imént ismertetett vízszintes tagolás nyelvváltozat-kategóriáival. „A horizontális és vertikális rétegződésnek egymáshoz való viszonya kb. olyan, mint egy toronyházban az azonos területű és elrendezésű szinteké” (WACHA 1991; 139).

Az ábrán látható horizontálisan elhelyezkedő nyelvváltozatok jellemzői a következők:

1. Az *irodalmi nyelv* főként írott szöveg, mely interpretációt nyerve, valamint az igényes nyelvhasználat által válik beszélt nyelvvé.

a) Az informatív közlőpróza „az előbbinek inkább a szakmai nyelvhasználatban fellelhető, többségében írott változata” (WACHA 1991; 140).

2. Köznyelv.

a) A *közéleti beszéd* a nyilvánosság számára írott alapról megszólaltatott beszéd (pl. szónoklat, publicisztika).

b) A tömegkommunikációs stílus az írott alappal rendelkező tömegtájékoztatás beszélt nyelve.

c) Az igényes kisközéleti vagy magánmegnyilatkozások az írott és a beszélt, valamint az egységesült és a regionális nyelvváltozatok összessége.

3. A *regionális köznyelv* főként beszélt nyelvváltozat, mely a köznyelv és kisebb mértékben a nyelvjárás igényes nyelvhasználatot tükröző keveréke. Írott formája a nyelvjárás tájszavait tartalmazza. Ilyen a nemzeti kisebbségek és a szórványok főként beszélt nyelvváltozata.

4. A *nyelvjárások* főként beszélt nyelvváltozatok, melyek írott formájukban a népi lírában és prózában jelentkeznek.

5. A *nem igényes köznyelv* az otthoni vagy a munkahelyi nyelvhasználatban érhető tetten, írott változata pedig a hivatalos iratokban szerepel.

6. A *familiáris vagy pongyola nyelvhasználat* otthoni meghitt, beszélt nyelvváltozat, mely nyelvjárási elemeket is tartalmaz (pl. hangállomány, szókészlet, frazeológia). Írott változata irodalmi alkotásokban fordul elő. Wacha Imre ebbe a kategóriába sorolja a bázisnyelvjárásokat is.

7. „*Provinciális, vulgáris nyelvhasználat*: A műveletlen, iskolázatlan vagy lelkileg durva, igénytelen beszélőkre jellemző. Gyakran indulatos megnyilatkozások kifejező eszköze” (WACHA 1991; 140). Érdekes, hogy Wacha, bár föltételelesen, de ebbe a csoportba sorolja az ifjúság nyelvét is.

Láthatjuk, hogy ez a felosztás nem helyez kellő hangsúlyt a csoportnyelvekre, s ha utal is rájuk, szubstandardként jellemzi azokat. Ugyanakkor sokszor nem egészen világos a különböző kategóriák közötti különbségtéves

sem (pl. közéleti beszéd, tömegkommunikációs stílus). Az elmondottak folytatásaként mind Sípos Pál, mind Nyirkos István a csoportnyelveket a köznyelvi nyelvváltozathoz sorolják, mivel a két nyelvváltozats csoport csupán szókincsében tér el egymástól.

8. Nyelvállapot, nyelvváltozatok és nyelvi egység

Az A. Jászó Anna szerkesztette A magyar nyelv könyve című nyelvtan hangsúlyozza, hogy a mindenkori nyelvállapoton belül több nyelvváltozat él egymás mellett, tehát a nyelvállapot nem egységes. A nemzeti nyelv e nyelvállapotok összessége. A nyelvváltozatokat az említett szakirodalom standardizáltságuk (szabályozottságuk) szempontjából osztályozza, miközben az alábbi nyelvváltozats csoportokat állítja fel: 1. köznyelvi (standard) nyelvváltozatok (köznyelv és irodalmi nyelv), 2. területi nyelvváltozatok (nyelvjárások és regionális köznyelvek), 3. társadalmi nyelvváltozatok (szaknyelvek, rétegnyelvek és csoportnyelvek). A számunkra fontos nyelvváltozatok a továbbiakban az alábbi meghatározást nyerik: „A köznyelv tulajdonképpen a közös nyelv, a nyelvközösség egésze számára közös nyelvváltozat. Az iskolában ezt tanítják, a médiumokban ezt használják, a szabályos, igényes nyelvhasználat mintája. Az irodalmi nyelv sajátos nyelvváltozat, hiszen egy irodalmi műbe bármelyik nyelvváltozatot be lehet emelni, alapja azonban az igényes köznyelv. A nyelvjárások nyelvek a nyelven belül, mivel megvan minden, a nyelvre jellemző tulajdonságuk: sajátos hangrendszerük, szókincsük és nyelvtani rendszerük van” (A. JÁSZÓ 2004; 54). Mivel a csoportnyelveknél és a szaknyelveknél csupán a szókészlet sajátos (nyelvtani szabályaik és hangtanuk nem), ezért ezek nem tekinthetők külön nyelvnek. Régebben csupán az irodalmi nyelvet és a köznyelvet tekintették normatív változatnak, mára azonban kiderült, hogy minden nyelvváltozatnak van normája. Mind az irodalmi nyelvnek, mind pedig a köznyelvnek van írott és beszélt változata. A pódiumnyelv és a szónoklatok nyelve beszélt irodalmi nyelv, a levelek nyelve pedig írott köznyelv. A nyelvjárások főként beszélt nyelvváltozatok (a kötetlen társalgás nyelvei), eltekintve a költők nyelvjárásában írt költeményeitől. A nyelvjárások elhalását nagymértékben befolyásolja a köznyelv, egyre többen beszélnek a regionális köznyelvet. Az anyaországon kívüli kisebbségi regionális nyelvre hatással van az említettek mellett a többségi nyelv is, ezért azok kontaktusváltozatoknak tekinthetők.

9. Zsargon és argó

A zsargon és a tolvajnyelv (argó) egymással rokon fogalmak, mivel a fentebb idézett szakirodalom szerint a tolvajnyelv is zsargonnak tekinthető abban az értelemben, hogy a bűnözők is próbálnak elszigetelődni, ezért újabb és újabb szavakat találnak ki, hogy mások ne értsék mondandójukat. Ebben a felosztásban a tolvajnyelv ugyanakkor ugyanúgy a csoportnyelvek közé

sorolódik, mint ahogyan a sportnyelv, az ifjúsági nyelv, a politikai nyelv vagy a katonai szleng. A szaknyelvekkel szemben a csoportnyelvek inkább a magánszférában használatosak. Az argó és a szleng között ugyanúgy fellelhetünk érintkezési pontokat, mint az argó és a szleng között, mivel a szleng is tartalmaz argóból eredő szavakat („pl. balhé, beköp, kégli” (A. JÁSZÓ 2004; 189) stb.). Megtalálhatók továbbá a szlengen belül a szak- és csoportnyelvi szókészlet egyes elemei, de durva, trágár kifejezéseket is fellelhetünk. „Az utóbbi évtizedek alacsonyabb szintű, bizalmasabb, fesztelenebb társalgási nyelve a szleng, amely az élet, a nyelvhasználat minden területén előfordul. Az argónak egy szelídebb változata, amelynek szavai, kifejezései már nemcsak a városi köznyelvben terjedtek el, hanem polgárjogot nyertek a rádióban, tévében, sőt a film és a színház nyelvében is” (A. JÁSZÓ 2004; 189). A szleng beszélt köznyelvre való hatása az igénytelenebb társalgás következménye.

10. A nyelvjárásokról mai szemmel

A mai szakirodalom (KIEFER 2006) a magyar nyelvjárásokat úgy mutatja be, hogy a köznyelvhez viszonyítja őket. A köznyelv és a nyelvjárások közötti különbség háttérbe szorul, mivel egyre kisebb a közöttük lévő különbségek száma (szavak, elemek, szabályok, szerkezetek), s ezt bizonyítja, hogy a magyar nyelvjárások könnyen érthetőek a hallgató számára. A köznyelv és a nyelvjárás leginkább szókészletében és frazeológiájában különbözik egymástól. A szókészlet a nyelvjárásokban tájszavakat tartalmaz, de az egyes tájegységekhez kötődő hangállomány is tetten érhető.

A nyelvjárás „az általános meghatározás szerint egy adott nyelv azon változata, amely a nyelvterületnek egy részén használatos. (Szemben a társadalmi nyelvváltozatokkal, amelyek nem területi, hanem társadalmi – réteg- és csoportnyelvi – kötöttségűek)” (KIEFER 2006; 518-519). A nyelvjárások specifikus jellemzőit az idézett szerző több szempont figyelembevételével tisztázza, miközben a nyelvjárásokat párhuzamba állítja a köznyelvvél. Ezt a következő táblázat szemlélteti:

1. A nyelvészeti státus

Önálló, teljes rendszer mindkettő, ezért mindkettő leírható azonos módszerekkel.

2. A nyelvrendszer

A köznyelvi és a területi nyelvváltozatok elvi lehetőségeiket (kifejező erő, szabályszerűség, logikusság, árnyaltság, komplexitás stb.) tekintve összességükben nem különböznek, mert nyelvrendszeri, s ebből következően nyelvi kifejezési lehetőségeik alapvetően azonosak.

3. A felhasználási terület

familiáris, intim helyben, munkahelyen beszélt nyelv	nyilvános, iskola, hivatal, tudomány, beszélt és írott nyelv
--	--

4. A használói kör

elsősorban alsó társadalmi réteg	elsősorban közép- és felső rétegek
----------------------------------	------------------------------------

5. A kronológiai sorrend

elsődleges előzmény (a köznyelv forrása)	másodlagos következmény (nyelvjárásból v. nyelvjárásokból indulva alakult ki)
---	---

6. A területi elterjedtség

kötött szűk(ebb)	kötetlen elvileg teljes
---------------------	----------------------------

7. A kommunikációs hatókör

csekély korlátozott kisebb, ill. kicsi megértési hatósugár	optimális korlátlan nagy, ill. maximális megértési hatósugár
--	---

(KIEFER 2006; 519).

A nyelvjárások aszerint is csoportosíthatók, hogy mely területhez köthetők. Minél kisebb a terület, melyen egy nyelvjárást beszélnek, annál egységesebb a nyelvjárás. Eszerint kis, közepes és nagy területű nyelvjárásokat különböztethetünk meg. A kis területű nyelvjárások, azaz az ún. helyi nyelvjárások egy faluhoz vagy kisvároshoz köthetők. A földrajzilag egymás-

hoz közel álló területek nyelvjárásai, melyek helyi nyelvjárások ugyan, de szókészletüket és nyelvtani rendszerüket tekintve majdhogynem azonosak, nyelvjárás csoportot alkotnak. Ide sorolható pl. az észak-bánáti, a közép-bánáti és a dél-bánáti nyelvjárás csoport. A bánáti és a bácskai nyelvjárás csoportok viszont a délvidéki nyelvjárás régió részterületei.

A nyelvjárások visszaszorulását az iskolázottsággal, a vidék elhalásával, a nyilvános beszédhelyzetekkel, a nyelvjárásban szocializált gyermekek számarányának csökkenésével indokolja a szakirodalom.

Irodalom

- A. Jászó Anna (főszerk.) (2004): A nyelv belső sokrétűsége és egységessége = A magyar nyelv könyve. Trezor Kiadó, Bp., 54–57.
- A. Jászó Anna (főszerk.) (2004): A szókészlet mai rétegződése, tagolódása egységessége = A magyar nyelv könyve. Trezor Kiadó, Bp., 186–195.
- Hajdú Mihály (1992): A magyar nyelv rétegződése, táji tagolódása I–II. Tankönyvkiadó, Bp.
- Kálmán Béla (1977): Nyelvjárásaink. Tankönyvkiadó, Bp.
- Kiss Jenő (1996): Nyelvjárás és köznyelv: általános iskolások nyelvi tudatosságának vizsgálata nyelvjárás környezetben. Magyar Nyelv, 1996. 4., 403–415.
- Kiss Jenő (2006): Nyelvjárások, regionális nyelvváltozatok = Kiefer Ferenc (szerk. 2006): Magyar nyelv. Akadémiai Kiadó, Bp., 517–549.
- Kontra Miklós (2006): A határon túli magyar nyelvváltozatok = Kiefer Ferenc (szerk. 2006): Magyar nyelv. Akadémiai Kiadó, Bp., 549–577.
- Nyirkos István (1988.): Irodalmi nyelv – köznyelv – nyelvjárás = Hajdú Mihály: A magyar nyelv rétegződése, táji tagolódása I. Tankönyvkiadó, Bp., 225–237.
- Temesi Mihály (1961): A jelentésváltozás = A mai magyar nyelv rendszere (szerk. Tompa József). Akadémiai Kiadó, Bp., 176–182
- Tolcsvai Nagy Gábor (1998): Társadalmi rétegződés és nyelvi norma = A magyar nyelv rétegződése I–II. (szerk. Szűts László–Kiss Jenő). Akadémiai Kiadó, Bp., 969–975.
- Tompa József (szerk.) (1961): A mai magyar nyelv rétegei, nyelvjárásai, csoportnyelvei. Akadémiai Kiadó, 1961.
- Wacha Imre (1987): A beszélt nyelv kategóriái. Hungarológiai Közlemények, 1987. 4., 255–306.
- Wacha Imre (1991): A nyelvi rétegződés kérdéseire. ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 38. (szerk. Balázs Géza). ELTE, Bp., 135–144.

MOTHER TONGUE AND ITS LANGUAGE VARIANTS

The paper gives a historical review of the division of Hungarian language variants. Particular interest was shown in literary language, standard language, argot and slang. The current state of the language contains co-existing parallel language norms, and thus dialects also have their norm. In the cases of argot and slang not much has been done to reveal their system grammar rules.

Keywords: literary language, standard language, dialect, argot, slang

HARKAI VASS ÉVA

A VERSCIKLUS MINT GYŰJTŐLENCSE*Tolnai Ottó Ómama egy rotterdami gengszterfilmben című versciklusának és kötetkompozíciójának életműbeli motivikus és intertextuális kötődései*

The Cyclic Poem as a Fire Glass

Motivic and intertextual bonds between Ottó Tolnai's oeuvre and his cyclic title poem and the composition of the volume Ómama egy rotterdami gengszterfilmben / Granny in a Gangster Film from Rotterdam

A dolgozat Tolnai Ottó *Ómama egy rotterdami gengszterfilmben* című kötetének címadó versciklusával s a kötet e versciklust övező többi szövegével foglalkozik. Ugyanakkor e kontextus motívumainak s Tolnai magánmitológiájának nyomvonalán haladva olvassa újra a Tolnai-líra előbbi időbeli szakaszait, rámutatva az intertextualitás kiemelkedő szerepére.

Kulcsszavak: Tolnai Ottó, Ómama egy rotterdami gengszterfilmben, versciklus, hosszúvers, motívumok, magánmitológia, intertextualitás

Tolnai Ottó mind kiterjedtebb és több műnem (líra, epika, dráma) kerekeit érintő, legyezőszerűen nyíló, szétterülő életművén belül évtizedeket átfogóan motívumok keringenek s képeznek kohéziós erőt a szövegek között. Szándékosan említek szövegeket, hiszen nemcsak arról van szó, hogy a motívumok kilépnek egy-egy (vers vagy próza)mű textuális keretéből és megbontják a szöveghatárokat, hanem arról is, hogy a folytonos szövegáttűnések különféle műnemek között (is) zajlanak, lírából epikába, onnan a drámaszövegekbe vándorolnak és vissza. Ily módon nemcsak a Tolnai-életmű egy-egy műnembe tartozó szövegeinek határai relativizálódnak és nyílnak fel, hanem a műnemek zárványa is felenged, s a művek motívumvilágának közös pontjaiban, metszeteiben már-már érvényét veszíti a műnemi különbségtétel, elkülönböződés. A hol a Tolnai-lírában, hol a -prózában, hol a -drámában újra és újra felmerülő, ismétlődő motívumok a műnemi határokat feloldva

szabad és átjárható szellemi határövezeteket hoznak létre. Ez nem azt jelenti, hogy Tolnai életművén belül egybemosható lenne líra, epika és dráma, de azt igen, hogy a különféle műnemi kategóriába tartozó szövegek közös motivikus vonatkozásai, mikrotematikus felületeik révén a műnemi határok ellenére is szabadon áramlanak, olvassák egymást, s hogy ennek következtében szinte lehetetlenné válik az életmű lírai, epikai és drámai vonulatainak, de az ezeken belüli szövegek differenciált és izolált megközelítése (olvasása, megértése, interpretálása) is. Mindezt fokozva pedig, minél tovább íródik az életmű, annál szerteágazóbb és bonyolultabb lesz a szövegből szövegbe át-kerülő, átúszó, átvezető motívumok kombinatorikája. A régebbi motívumokhoz ugyanis mindig hozzátapad valami új, valami más, ami az elkövetkező szövegekben szintén tovább ismétlődik, variálódik, gyűrűzik.

Az *Ómama egy rotterdami gengszterfilmben* című kötet szövegeiben ilyen például az az eset, amikor a Tolnai-szövegekből ismert, gyakori képzőművészeti allúziókhöz (itt: a németalföldi festészethez, Rembrandt-hoz) a megírás jelenében zajló történések kötődnek motivikusan. A képzettársítás alapját alkotó analógia (l. Hollandia, hollandiai tartózkodás, Hága) révén konkrétan: a hágai börtön fala, beltere, Milošević cellája, Milošević a „boncasztalon” Rembrandt-tal egybejátszó képzete. Tolnai szövegei kapcsán épp az élénk egybejátszások, a motívumok sűrű, bonyolult és átláthatatlan, kibogozhatatlan hálózata eredményeképpen lehet magánmitológiáról beszélni. Ennek a magánmitológiának a legjellemzőbb vonásai közé tartozik, hogy a szinte állandó képzőművészeti vonatkozásokon kívül (képtárak, művészeti esszék, művészalakok és műveik), velük párhuzamosan, azonos értéket képviselve, ott vannak a semmis kis tárgyak, az otthoni talajhoz kötődő vagy épp az egzotikum erejével ható élőlények, a mindennapok létkeretébe tartozó (s itt is: velük szemben szintén az ettől való elrugaszkodást jelző) anyagok: a szódásszifon, a csipkerongyika, a rézszita, a ciklámenceruza, a tiszavirág és a flamingó, a gipsz, a nullás liszt, a (szik)só és a tengeri sópároló, az azúr... Az a fotó, amely Thomka Beáta Tolnai-monográfiájának 204. oldalán¹ látható, s a Virág utcai dolgozószoba íróasztalának rekvizitumait örökíti meg, szinte emblematikusan képezi le a Tolnai-szövegek ismétlődő motívumait – a szerző magánmitológiájának gyakran szövegekbe foglalt tárgyait (Lea balettcipője, a bosnyák holló, az azúr szifon, a Tolnai Lexikon kötetei). A fotót az a szintén kanizsai származású Nagy József készítette, aki méltó ismerője e magánmitológiának, s aki maga is részben otthoni (azaz ugyanazon régió, helyszín) motívumaiból építi fel mozgásművészeti produkcióit.

A Tolnaival nagyjából egyidős és szintén a neoavantgárd kereteiben (is) mozgó Tandori Dezső életműve említhető meg analóg példaként, hiszen Tandori szövegeiben is hasonló (műnemeken: líráján, prózáján egyaránt át-

¹ Thomka Beáta: Tolnai Ottó. Kalligram, Pozsony, 1994.

ívelő) magánmítosz artikulálódik (l.: verebek, közöttük is néhány kiemelkedő jelentőségű, mint pl. Totyi és Szpéró, továbbá játékmackók „minden mennyiségben”, gombfíciójátszmák és -bajnokságok, lóversenyek és fogadások, utazások stb.). Tandori líra- és prózaszövegei is hasonló módon olvasák egymást, szöveg- és műnemhatárokat átlépve/légiesítve, épp ezen, az egész életművet át- és egybefogó motivikus háló révén.

Merész és sokfelé ágazó vállalkozás lenne sorra venni a Tolnai-féle magánmitológia motivikus elemeit, szerteindázó szárait. Talán elegendő a már említettekén kívül még néhány csomópontját felfedni: a motivikusan ismétlődő festőneveken kívül az életművet átjáró emblematikus író- és költőnevekből szőtt háló egyes csomópontjait (Csáth, Pilinszky, Kosztolányi, Danilo Kiš, Tomaž Šalamun s a festőnevekhez hasonlóan más író- és költőnevek a tágabb értelemben vett Jugoszláviából, az annak széthullása előtti idők szellemi közegének emblémáiként), a magánmitológia hangsúlyos helyszíneire utaló toponimákat (az újvidéki Virág utca 3. a Telepen, az Adria, Ókanizsa a Járással, újabban Palicsfürdő) – s nem utolsósorban e magánmítosz visszavisszatérő emblematikus alakjait, hőseit (a Vitézeket, a Kracsunokat, a szűkebb és tágabb család tagjait, újabban a „helybéli infaustusok” nyilvánvalóan egy vagy több alakból összerakott fiktív alakjait: Elemér, Jonathán, Tihamér, Regény Misu, T. Olivér, Kafka Feri alakját stb.).

Az életmű lírai vonulatában azután ennek a magánmitológiának két végpontja jelölhető ki – a két végpont közötti átmenetek sokféle változatával. Egyik végpontot a versek különféle tematikát képviselő, különféle narratívát létesítő és különféle formát felmutató változatai között szabadon, szinte ösztönösen felbukkanó, keringő narratívumok, gesztusok, alakok, toponimák, sőt jelzők jelenléte, spontán (automatikus?) összjátéka, a másikat pedig az ezeket tematikus blokkokba, tervszerűen létrehozott lírai koncepciókba foglaló költői gesztus képezi. Míg az előbbi szövegalkotó eljárás eredménye az életművet (s ezen belül a Tolnai-lírát) spontánul átszövő motívumok bonyolult hálózata, az utóbbié néhány tematikus keretbe foglalt kötetkompozíció, mint pl. a *Wilhelm-dalok*, az *árvacsáth* s ez az *Ómama*-kötet. A kettő között ott vannak az olyan, körülhatároltabb vagy lazább versciklusok, mint pl. az egészen korai Enikő-versek, a *Sirálymellcsontban* induló, majd az *Agyonvert csipkében* folytatódó *gerilladalok*, a *Gyökérrágó* első (*aperszűk zanzák képaláírások táviratok*), s különösen második, *bukolikákat* felvonultató ciklusa.

Az *Ómama*-kötet a címbe emelt alak köré hol szorosabban, hol lazábban kötődő költemények, versciklusok hasonló, „tematikus” gyűjteménye. Tolnai magánmítoszának a talaján vagyunk hát, hiszen a szövegek főalakja magával hozza, a szövegbe vonja saját időbeli és térbeli meghatározottságait és létkoordinátáit, még akkor is, ha Tolnai ómama motivikus-emblematikus alakját szabadon mozgatja, áramoltatja különféle – fiktív és valós – terek (Ókanizsa, Rotterdam és Szibéria) és idők (a lírai én gyermek- és felnőttko-

ra, múlt és közelmúlt) között. Legfőképpen pedig azt a világot mutatja fel újra, bár más, „civilizáltabb” részleteiben, amelynek talajáról a *gerilladalok* származnak. Azaz a gyermekkor szabad portyázásainak időszakát, itt most hangsúlyosabban ütköztetve, egybeszöve a megírás jelenidejével, s az előbbiből is a szabad portyázásokból, a gerilla-életmódból otthonába, családtagjai közé hazatérő gyermekhősre koncentrálna, hozzászámítva ehhez a minderre reflektáló „felnőtt” lírai ént. A kettősség már a címbe bele van foglalva: ómama, a lírai én gyermekkorába tartozó alak, (évtizedekkel halála utáni) újbóli megjelenésének ürügye pedig a Poetry International Rotterdam (PIR) elnevezésű nemzetközi költészeti fesztivál, ahol az *Ómama*-vers felolvasása s az ehhez kötődő asszociációk során kirajzolódik a vers utóélete. Maga a cím hangsúlyosan utal e kontradikcióra – akár nyelvi dimenzióiban is –: a népies-familiáris megnevezést (ómama) ütközteti a távolság-idegenség hármásával (rotterdami, gengszter, film). Ezt a főalakkal szembeállított fogalmi hármast akár konkrét részleteire bontva lehetne elemezni: az egy zarándokút során csupán Rómát megjárt ómama Rotterdamba „helyezésével”, az ókanizsai-bácskai-Tisza menti „egyszerű”, szorgos életképlet gengsztervilággal való ütköztetésével, valamint a tájunkon a múlt század közepe táján még (a csak a hatvanas évek körül beköszöntő televíziózás tényét ismerve) elképzelhetetlennek tartott film, filmezés, filmforgatás idegenségének és ismeretlenségének a főalakkal való kapcsolatba hozásával Tolnai szinte a nonszenszt célozza meg. Vagy – ami ettől nem esik távol, mert a művészetben, a művilágban indokolt – merész fikcióhoz folyamodik. Mint Mikola Gyöngyi írja a kötet utószavában: „Az a hinta, amely Tolnai korai Delta-esszéjében kezdett ingani Abszolút és Semmi között, itt, az Ómamában is éppúgy állandóan kileng a végső pólusok felé (...) A művészet ebben az értelemben olyan tükör, amely épp a látszatot, az illúziót, a hamisságot kettőzi meg, »veri vissza«, hogy ezáltal létrehozza az illúziók elfedte igazságokat mint az élet új lehetőségeit.”²

Mint egy fordított weöresi szituáció. Weöres Sándor ugyanis sajátos szerepjátéka során egy fiktív, kitalált költőné élettrajzához és (fiktív) költészetéhez társít valóságos személyeket és epizódokat az irodalom világából, Tolnai pedig az egykor létező, élő ómama életének narratíváját röpteti kitalált, fiktív időzónákba és illuzórikus terekbe. Azaz itt, ezekben az időkben és terekben bonyolítja az egykori dédszülő alakjához rendelt, szintén kitalált, illuzórikus narratívákat. (Weöres Sándor neve nem véletlenül merül fel: az ízig-vérig költő, mester, épp egy adriai tartózkodása alkalmával saját verseskötetét küldi Tolnainak³, azt a verseskötetét, amelyben épp az ő versére ír változatot.⁴

² Mikola Gyöngyi: Utószó = Tolnai Ottó: Ómama egy rotterdami gengszterfilmben. Regényversekből. Zetna, Zenta, 2006, 232.

³ L. Tolnai az *öböl* című költeményének mottóját: „most kaptam meg weöres sándor merülő / saturnusát herceg-noviból”. Tolnai Ottó: Agyonvert csipke. Forum, Újvidék, 1969, 22.

⁴ L.: Weöres Sándor: Stewardessek a repülőgépen. Változat Tolnai Ottó versére = W. S.: Egybegyűjtött írások. Magvető, Bp., 1970. II., 515—516.

Az eddig publikált (verseskötetekbe foglalt) Tolnai-költészet kontextusában szemlélődve felvetődik a kérdés, honnan eredeztethető, hová, meddig vezethető vissza ómama, valamint a szűkebb-tágabb család tagjainak alakja, ezek felmerülése Tolnai lírájában. Még mielőtt vég nélküli keresgélésbe kezdenénk, elfogadjuk a már fellelt tényeket: Mikola Gyöngyi az *Ómama...* utószavában ugyanis jegyzi a tényt, miszerint a kötet kulcsverse, az ebben a kötetben fényes fekete lapra szedett *Ómama egy rotterdami gengszterfilmben* első kötetközlésben az 1992-es *Versék könyvében* jelent meg.⁵ Itt, a későbbi *Ómama*-kötetben egy tizenháromrészes versciklus első, bár számozatlan darabjává lesz, e központi (címadó) versciklus alapszövegévé, összövegévé, de az egész kötet többi szövege, lazább ciklusai (*Mert ha annyit könyvezhetnék is mint a tenger, Lyukak, A két ételhordó, Barnabás*) és egyetlen hosszúverse (*Az argentin arca*) is e címadó versciklus köré íródik, mintegy ennek holdudvarává lesz, amelynek körgyűrűjén, körpályáján a családi breviárium több(i) alakja is ott kering kísérő bolygóként ómama alakja körül.

A Tolnai-líra újraolvasása e tekintetben újabb tényeket is felszínre hoz: az egészen a kötői pálya kezdetéig vezető úton ugyanis megmutatkoznak e magánmitológia családi legendáriumot formázó korai szöveghelyei, visszamenőleg ismerősnek tűnő alakjai.

Már Tolnai első, *Homorú versek* (1963) című verseskötetében felmerül a nagyanya (Vitéz Júlia) alakja. Az 1963-ban Bányai Jánosnak ajánlott, *Benes József festménye* című, csillaggal elválasztott részekből építkező hosszúvers az alábbi narratív keretben láttatja őt:

(...) sürgősen hazahívatott
nagymama orvosa –
(...)
mert halálosan beteg értem
annyira várt újévre
hogy amikor az utolsó vonattal
sem érkeztem lehozott
a padlásról egy rozsdás kapát
és egész éjszaka kapált
a hóban de az orvosa megmondta
nem tudni ha meglát
örömeiben meghal-e
vagy fölgyógyul még (...)
(...)

⁵ Mikola Gyöngyi: I. h., 232—233.

Vitéz Júliának hívják
1890-ben született
én hasonlítok rá legjobban
biztosan azért szeret ilyen borzasztóan (...)⁶

Majd e családi legendáriumba tartozó motívum tovább gyűrűzik a *Legyek karfiol* című, 1973-as verseskötetben, továbbá az 1980-as *Világpor Karton & karfiol* című versciklusában is. Sőt, az előbb említett verseskötet, a *Legyek karfiol* külön ciklust alkotó kétrészes költeménye épp a *Vitéz nagyanyám* címet viseli, amelynek I. része egyes szám második személyben, te-formában szólítja meg a megidézett hőst, II. része pedig egy közös gyermekkori bánati út emlékét megidézve a nagyanya halálának tényénél köt ki.⁷ A *Világpor* 41 versből szőtt, említett ciklusában először a gyermekkori emlék merül fel a hídőrző „öreg bácsi” meséjéből, hogy végül a múltbéli nagyanya alakja a halott nagyanya alakjába tűnjön át:

egy mauseres öreg bácsi
őrizte felavatás előtt éjszaka
az új tiszta-hidat
kanizsa és törökkanizsa között
ő mesélte
pontosan éjfélkor
vitéz nagyanyámmal karonfogva
felsétáltunk a frissen festett hídra
s az lévén függőhíd
veszélyesen hintázni kezdett
hajnalban távozásunk után
kisrókák menyétkék vízipockok
szaladtak a szép hídra
és farkukkal felsöpörték
milyen súlyosak nagyanyám bambuszcsontjai
mondottam a himbálódzó hidat nézve az öregnek
igen akár le is szakadhatott volna
a halottak csontjaiban
nagy ólom van mondta
nagy ólom⁸

⁶ Tolnai Ottó: Homorú versek. Forum, Újvidék, 1963, 44–45.

⁷ Uő: Vitéz nagyanyám = T. O.: Legyek karfiol. Forum, Újvidék, 1973, 175–180.

⁸ Uő: Karbon & karfiol = T. O.: Világpor. Forum, Újvidék, 1980, 126.

Még érdekesebb azonban azoknak a vándorló, ismétlődő motívumoknak a felmerülése Tolnai régebbi versesköteteiben, amelyek magánmitológiájának (s gyermekkormítoszáinak) helyszínrajzát teljesítik ki, s amelyek majd sűrítve, szinte szintézist alkotva sorjáznak az *Ómama*-kötet versanyagában. A *Gerilladalok*, Tolnai „medáliáinak” XCIV. versében például a név nélkül megemlített nagyanya alakjához rendelődik két, az *Ómama*-kötetben is hangsúlyos motivikus funkciót betöltő, jellegzetes tevékenysége, foglalatossága: a kamillafésülés és a szikso söprése:

(...)

Buddhából aszalt szilvává lett nagyanyám
végtelen kerek kosár közepén
nem fésül már kamillát
nem söpör sziksót
hiába foltozott foltot páncéllá⁹

A *Legyek karfiolban* induló „karfioltanulmányok”-tól kezdődően azután, a *Világpor* című kötetten át tovább gyűrűzve ott látjuk a karfiol agyformába áttűnő motívumát, majd a *Világpor* több versciklusában is a Tolnai-lexikon, a *Gerilladalok* helyszínét jelölő folyó (a Tisza), a szik(só), továbbá a több alkalommal is felmerülő indigó, hattyú stb., Tolnai egész eddigi költészetében „megterhelt” motívumokat. A *Világpor* ilyen értelemben két figyelemre méltó szöveghelye a *Változatok a gipszre* című egybefogottabb, illetve a *Nullás liszt* című, lazább versciklus. A finom fehér porok (a szalicil, a gipsz, a nullás liszt), a fehér márvány szobrászat felé is nyitható motívuma, a szik sója s a tengeri só anyagai által konstituálódik Tolnai Ottó versvilágának egyik legjellemzőbb materiális univerzuma. Ennek a motivikus vonulatnak a legsűrűbb szöveghelye a *Változatok a gipszre* című, g-vel jelzett számozott versekből álló versciklus. Részben tervszerű felépítése, alapkoncepciója révén, midőn a gipsz kapcsán Tolnai Rilke-, Kosztolányi- és Brancuse-mottókkal indítja versét, részben a gipsszel folytatott szóalkotás- és képzettársítás-kísérletek révén (l.: gipszteknő, gipszhegedű, gipszsivatag, gipsztű, gipszcérna, ébengipsz, gipszrózsafa-vonó, gipszkarfiol stb.), részben pedig annak kapcsán, hogy a versciklus szövege végül, újabb motivikus sort létrehozva, egybevegyíti a gipsz – hó – liszt képzeteit.

A felsorolt példák arra utalnak, hogy különösen Tolnai *Világpor* című kötete bővelkedik a későbbiek során, s különös hangsúllyal az *Ómama*-kötetben lényeges funkciót betöltő motívumok felsorakoztatásában – sőt: egybejátszásában, egybeúsztatásában, bonyolításában (Tolnai így nevezné: alkímiájában).

⁹ Uő: *Gerilladalok* XCIV. = T. O.: Agyonvert csipke. Forum, Újvidék, 1969, 126.

A további kötetek is e magánmítoszba sorolható motívumegyüttest vonatlatnak fel. Példaként most csak az 1986-os, *Gyökérrágó* című verseskötetet említem, amelynek versanyagában újra felmerül az indigó, az azúr, az Adria, a karszt, a hattyú(koponya), Kanizsa, a Telep, a színek (az azúr után most az okker, az orange, a hupikék) – s külön motívumkörként az irodalmi-képzőművészeti allúziókból összeállítható, -olvasható, ismerős motívumsor Sinkóval, Koncz Istvánnal, Kosztolányival, Pilinszkyvel, Chagall-lal stb. Mindez pedig arra utal, hogy mire a *Versek könyvében* 1992-ben megjelenik az *Ómama egy rotterdami gengszterfilmben* címadó ciklusának s a kötet egészének fókuszát alkotó, *Ómama* című vers, már készen áll a Tolnai-líra magánmítoszt alkotó kulcsmotívumainak sűrű szövedéke.

Az *Ómama*-kötet verseinek indítása mindennek ellenére mégis meglepésszerűen hat: a családi legendáriumba tartozó alakok szinte követhetetlenül széttartó vonalvezetésű rajzával, inkább az alakokat egybezsúfoló, mint differenciáló szcenírozással. Vitéz ómama, Vitéz nagyanya, Vitéz Mária, Magdaléna, Margaréta... Vitéz Mihály, Károly és Pali – egy már-már követhetetlen múltbeli galéria néhány vonásból, motívumból felvázolt portréi. Azután lassan, de annál érdekesebb módon „tisztul” a kép. Nem is a differenciálódás, az elkülönböződés, hanem a sorsszerűsége utaló szintézis nyomvonalán. A családi legendárium múltbeli, már nem élő alakjainak elősorolása („enumerációja”) során ugyanis a motívumok között megképződnek bizonyos csomópontok. Közöttük a(z ismétlések által is) leghangsúlyosabb Vitéz ómama sámlija, amelyről a családtagok sorra buknak a földnek – „mint valami / magas trambulinról a halálba”.¹⁰

Egy másik póluson – hol az egybejátszások, hol a szétírás gesztusaként – ott a só sokféle ágazó motívuma: a sziksóval főzött szarszappan, az erdélyi sóbányák – adriai sópárolók motívumpárhuzama (tovább variálódva: sziksót söpörni Ókanizsán – sót párolni az Adrián) stb. A tenger és a tengeri egybehangzason alapuló (de más-más régiót megcélzó) kettőse szintén az Adria és a Pannon tenger párhuzamát viszi tovább. Külön motívumegyüttest alkotnak a használati eszközök, a mindennapi élethez szorosan hozzá tartozó tárgyak (rézszita, tüpárna, szabókréta, rézdrótkefe, sámlí, lavór, szifonbél) s az ehhez a természeti-emberi világhoz (s a kettő egymásrautaltságához) kötődő motívumok (bíbictojás, rókalyuk, a tyúk szemének bevarrása, malacmiskárolás), különféle más műveletek (kamillafésülés, a sziksó söprése, szappanfőzés, misling szecskázása), a (gyakran egzotikumként ható) színek s e színek által megérezkített tárgyak, anyagok, fogalmak (a máriakék festék, a parasztrózsaszín, a mindenség zöld tónusa, a szabókréta halvány kékje, a semmike indigó pruszlik, a manila lila és kék szálai)...

¹⁰ Uő: Mint lovukkal vitézket = T. O.: *Ómama egy rotterdami gengszterfilmben*, 9.

Mindez az *Ómama*-versciklust megelőző, *Mert ha annyit könyvezhetnék is mint a tenger*, valamint a *Lyukak* című versciklusban körvonalazódik.

A kötetben való elhelyezését és az itt betöltött funkcióját tekintve is centrálisnak tekinthető *Ómama*-versciklust olyan szövegek veszik körül, amelyek „kicsiben” reprezentálják, képezik le Tolnai költészetének formáit. A két említett versciklus az ebből a költészetből ismerős, lazább ciklusok példáját képviseli, amelyen belül a címmel is ellátott költemények „szabad gyökökként” egzisztálnak. Egy-egy vers egy-egy szöveg univerzum, ám a motivikus ismétlések (beleértve a szereplők többszöri előfordulását, feltűnését is) átjárhatóvá teszik a szöveg határokat. E két versciklust követi *Az argentin arca* című, egyből szabott hosszúvers. Ez is jellegzetes formaváltozata a Tolnai-lírának – olyan formaváltozat, amely, bár egységes szerkezete révén kötöttebb, behatároltabb, a szabadvers adta lehetőségek kiaknázásával szabad utat enged az asszociációknak. Itt is kettős szerkezeti-retorikai eljárással szembesülünk: míg a refrénszerűen ismétlődő sorok („ki tudna elmenni”, „ki tudna elmenni életünkön”) tagolják a verstestet, a motívum-egybejátszások és -egybevonások a költemény szövegének egységét, kohézióját erősítik. A lisztesládában „a nullás liszt emlékporába temetve” ott a címbeli argentin s a kékszemű orosz, miközben ángyó a sógort várja vissza, akit az oroszok állítólag a hóba fojtottak a tajgán. A hosszúversben megjelenik ómama is, immár nemcsak a családi legendárium egyik (meghatározó jelentőségű) portréjaként, hanem részben az emlékezés, a múltból való tudás révén (ómama még ismerte az argentin apját s a Vér családot, amelyről a Vér-tó a nevét kapta), részben pedig a majd a központi versciklusban részletesebben szcenírozásra kerülő fantasztikum, nonszensz révén (időnként kiszól az almáriumfiókból). Közben megképződik a nullás liszt emlékporát rejtő lisztesláda – almáriumfiók emlékezet táplálta tematikus-motivikus párhuzama is.

A szűkebb értelemben az ómama köré íródott versciklus kezdőverse a *Versék könyvéből* átvett szöveg, a versciklus ezt követő tizenkét költeménye pedig részben az alapszituáció (a zöld almáriumfiók ómama illatát/emlékét rejtő) részletes kibontása (és szétírása), részben pedig a kezdővers utóéletének részletezése. Ez utóbbinak is megvan az alapszituációja: Tolnai a fekete lakkozott alapra írt *Ómama*-versét olvassa fel a rotterdami Nemzetközi Költészeti Fesztivál honlapjára egy raktár előtt.

és jó volt ott
az óriás orange vasajtó előtt ómamával
az igazság az már nem is emlékszem mikor voltunk
ilyen meghitt kettesben ómamával
talán még kisgyerekkoromban amikor hajnalonta
kamillát indultunk fészülni némán szedelőzködve a szikre¹¹

¹¹ Uő: Ómama..., 95.

– áll a versben, s immár újra együtt láthatjuk e költészet jó néhány ismerős motívumát (orange, kamillafésülés, szik). A szöveg során váltogatják egymást a ómamára vonatkozó emlékek, kiszólása az almáriumfiókból és a vers felolvasására vonatkozó szituáció (a felolvasás helyszínének – a rotterdami dokkok – háttérrel). S mindezek felett: az ezekből a szituációkból eredő s a szituációk ürügyén felvetődő motívumok egybejátszása és a belőlük megképződött asszociációk. A fő- és az ezt követő tizenkét vers ebből kinövő hangsúlyos vonulatai részben a Tolnai-lexikon – Homokvár – Virág utca 3. nyomvonalán helyezhetőek el, amelyek a magánmitológia további részleteivel bővülnek. Különösen a maguk is mitikussá váló, múltra asszociáló berendezési tárgyak, bútorok (a kékarany kaptár, a gondolára emlékeztető, sőt annak is nevezett fekete asztal, a fekete ikonosztazion könyvespolc, a bíbor divány), amelyek között a padlásról lecipelt s közéjük kerülő zöld almárium lesz a leglényegesebb. A motívumvilág szövevényessé válásának egyik lényeges eljárása, hogy Tolnai nemcsak motívumokat (mitológéákat) vonultat fel, hanem egy-egy motívumnak megteremti motivikus (mitikus) hálóját, kontextusát is. Különösen az olyan kulcsmotívumokét, mint amilyen az ómamát (szagát, emlékét) rejtő zöld almárium. De ugyanígy kijelölhető egy Vajdaságot / Jugoszláviát / Szerbiát érintő motivikus (mitikus) vonulat, a „genszterfilm” képzetére való rájátszás során a szövegbe kerülő színésznevek (Travolta, De Niro) motivikus asszociációsora, az ómama képviselte múltat a jelen irányába kiterjesztő motivikus vonulatokként. Az eredmény az emlékezet alapját alkotó narratíva (ezen belül is ómama „életrajzának”) átírásához vezet. Talán mondani sem kell: a művészi fikció működéseként (l.: „lám különös mód végül így jutottunk el ómamával / rotterdamba is”¹²):

(...) ómama nem rotterdamban
oromhegyesen született
ám rotterdamban híresült el
(...)
a rotterdami dokkokon játszott volt
egy genszterfilmben
travoltával és de niróval
akár meg is tekinthetitek a PIR honlapján:
www.poetry.nl¹³

Ugyanez a(z) egész kötetet átfogó) koncepció folytatódik a központi versciklust övező, különálló, külön címekkel ellátott verseket tartalmazó két záróciklusban (*A kék ételhardó*, *Barnabás*) is. Mint ahogyan a Tolnai-líra

¹² I. m., 105.

¹³ I. m., 106.

tárgyainak, alakjainak megvan a maga eredetmítosza, így a krajainai szerbek által eldobott, „dülő felhőkarcoló” képzetét keltő, kék zománcos ételhordónak is. Versbe kerülésének ürügye a Vér-tóban megjelent „13 hattyúk” etetése. De *A kék ételhordó* című versciklus négy költeménye továbbra is intenzíven a szövegbe vonja a főalakot (ómamát) indigó pruszlikjában, a kopott hermelinbundácska kifejtetten is erotikus irányultságú motívumával, a család más tagjait (hogy a lírai én megállapíthassa: „mi szelidségünkben voltunk vitézek”), a múlt és a közelmúlt történelmi eseményeit, a helybéli infaustusokat, a művészet, az irodalom, a költészet Tolnai-mitológián belüli kulcsalakjait, -neveit – közöttük pedig a saját szövegekre, kötetekre vonatkozó asszociációkat is. Ilyen értelemben különösen a versciklus *13 hattyúk dala* című költeményében szövődik egészen sűrűre a szöveg. A kiindulópont a 13 hattyú megjelenése a Vér-tóban, s a Tolnai egész lírájából ismerős hattyúmotívum és a palicsfürdői (újabb) helyszínhez szorosan hozzá tartozó, beszédes nevű (a név jelentése révén külön mítoszt is reveláló s mitologikus aurát kapó) Vér-tó (l.: Vér-tóban = vérben fürdés) révén beindul a Tolnaira jellemző, bonyolult asszociációs láncolat: *privát kis azúr-part a homokvár udvarán – 13 hattyúk a vértóban – beszélgetés leával, aki a hattyúk tavát tartja a legszebb balettnak – a hattyú különböző műalkotásokban – hattyúpestis vs kergemarhakór – szerbia hattyúdala – M 20 órás transzírolása (boncolása) – M családja – đinđić, koštunica, tadić, šešelj stb.* – egészen a közelmúlt és a jelen koordinátáiig kihúzva az asszociációsort. A magánmítosz a balkáni (egy kollektív) mítoszba ágyazódik – és fordítva: a balkáni (kollektív) mítoszon belül a magánmítosz szigete képez valamilyen védett s élhető (maga kreálta) életet (akár privát kis Azúr-partjával is a Homokvár udvarán). Nyilvánvalóan nem véletlen e magánmítosz alaphelyszínének megnevezése sem: *Homokvár* (kiem.: H. V. É.).

A *Barnabás* cikluscím alá gyűjtött versekben tovább folytatódik a motívumokkal s a köréjük szőtt asszociációkkal folytatott játék. Itt Barnabás, az utcaseprő alakja a motívumok és asszociációk gyűjtőlencsége, akit álmában Pompeji utcaseprőjévé léptettek elő. Újra felbukkannak a helyi infaustusok, közöttük a szerzői név kezdőbetűire asszociáló (és a motívumok, részletek által alakmásként beazonosítható) T. Olivér is. A ciklus *A meztelencsiga* című költeményében az egész kötetkompozícióra vonatkoztatott, ars poetica értékű és jelentésű önreflexióként merül fel több alkalommal is a tábornok (fordított) távcsöve, amelynek lencsége e szűkebb és egészen tág értelemben vett szöveguniverzum világát gyűjti egybe: „istenem hányan férünk még / a tábornok fordított távcsövébe”.¹⁴ Megszámlálhatatlanul sokan – mondhatnánk, hiszen a (magán)mítoszt alkotó motívumfüzerek átjárhatóvá teszik a szövegeket, megbontják, feloldják a szöveghatárokat. S ez az átjárhatóság

¹⁴ I. m., 206.

nemcsak egy-egy kötetben belül, hanem az egész Tolnai-lírán, sőt a mindhárom műnemet (és még a *Költő disznósírból* című interjúregényt is) felölelő életművön belül a költői képzelet s az általa a szövegbe kerülő motívumok, asszociációk szabad mozgását, egybejátszását, áttűnéseit biztosítja. S az olvasói (kreatív) figyelem, tájékozottság („előtudás”) és memória állandó működésben tartását teszi szükségessé.

Persze ha az *Ómama*-kötet versanyaga csupán ezt revelálná, azt is mondhatnánk, hogy Tolnai lírájának ezen legújabb állomása nem más, mint motívumainak újrajátszása, deriválása, asszociációinak tovább-bonyolítása. De nemcsak erről van szó: Ha – a tábornok fordított távcsövének lencséjét követve – újraolvassuk ezt a költészetet, az is érzékelhetővé válik, milyen finom elmozdulások játszódtak le Tolnai lírájában az Új Symposion első korosztálya által preferált versbeszédétől (nagyjából a hatvanas évektől) máig. E kötet versanyagán belül az elmozdulás épp a centrális versciklus centrális (vers)hősének vonalán ragadható meg. Tolnai, még jóval a posztmodern megelőzőttségélménye előtt, költészetének harsányabb neoavantgárd stádiumában is élt az intertextualitás, az autocitátum (és a szerzői önreflexió) költői eljárásával. De az, hogy most motívumait és asszociációit hangsúlyosan épp *ómama*, a nyilván különös familiáris szerepet betöltő és mitikus figura („ősanya”) köré építi, valamiféle intimitást, familiáris melegséget revelál. Az összkép persze sokkal bonyolultabb: *ómama* figurája egyrészt egyfajta eposzi állandóságot, akár mások életképleteire, emlékezetére is rájátszó általánosságot rejt, de ugyanakkor a posztmodern érzékenység egy különös kisugárzásának aurájával is felvérteződik. Ez utóbbi alakrajzának részleteiből és megszólalásainak regisztereiből (l.: „kisfiam”) is jól kiolvasható. Ami a családfa ágrajzának ág-bogain át végső soron a „szentes” *ómama* és a „szelidségben vitéz” Vitézek leszármazottját képviselő lírai énhez, annak p. m. érzékenységéhez vezet. Némi nosztalgiától sem mentesen, persze, aminek eredményeképpen e (magán)mitosz, magánmitológia egyre inkább a legendárium irányába látszik kilendülni.

THE CYCLIC POEM AS A FIRE GLASS

Motivic and intertextual bonds between Ottó Tolnai 's oeuvre and his cyclic title poem and the composition of the volume, Ómama egy rotterdami gengszterfilmben / Granny in a Gangster Film from Rotterdam

The paper is concerned with the cyclic poem *Ómama egy rotterdami gengszterfilmben* (*Granny in a Gangster film from Rotterdam*) by Ottó Tolnai and the texts that surround it; the title of this poem was chosen for the title of

the whole volume. Following the motifs of the cycle and the track of Tolnai's private mythology, the author has reread the earlier stages of Tolnai's lyric poems and pointed out the significant role of intertextuality.

Keywords: Ottó Tolnai, *Ómama egy rotterdami gengszterfilmben (Granny in a Gangster film from Rotterdam)*, cyclic poem, long poem, motifs, private mythology, intertextuality

A tanulmány a Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma 148027A számú projektuma keretében készült.

BENCE ERIKA

ALFÖLDI VÁROSMITOLÓGIÁK**A vajdasági magyar (történelmi) regény egy aspektusáról*

Town Mythologies of the Great Hungarian Plain

An aspect of the Hungarian (historical) novel in Vojvodina

Előzetes kutatásaink alapján arra a megállapításra jutottunk, hogy a XX. század második felében konstituálódott vajdasági magyar történelmi regény sem a műfajtypus hagyományos értelemben vett alkotó tényezőit (kronológiai és ok-okozati elrendezettség, a hiteles történelmi személyiségekről alkotott ideálképeknek való megfeleltethetőség, a történetírás és más háttérnarratívák alátámasztotta hitelesség etc.), sem a XX. század kilencvenes éveiben keletkezett magyar történelmi regények érvényesítette beszédmódokat (a virtuális történelmi tér és idő létrehozása, a történelmi tapasztalat textuális eredete, a breviáriumszerű képalkotás etc.) nem érvényesítik egyértelműen. Ehelyett műfajok összefüggésében értelmezhetők, vagy más műfajkonstrukciók (pl. művelődéstörténeti, város-, vagy családregegyek) szövevényen belül mutatják fel a történelmi regény valamely aspektusát. A dolgozat Lovas Ildikó *Meztelenül a történetben* (2000) című regényének múltképeit, emlékezettartalmait vizsgálja analóg regényjelenségek, szövegösszefüggések tükrében.

Kulcsszavak: Alföld, (nő)város, kollektív tekintet, másként látás, megállt idő, magán- és városmitológia

1. *A történelmi regény elvei.* A XX. század kilencvenes éveinek kor- és kórtörténete Lovas Ildikó *Meztelenül a történetben* című regényében Szabadka, a „regényes és műtszerű” (LOVAS 2000. 61) város alakította létformák és élettörténetek elbeszélése, azaz a múltba vetített jelen érdekű kérdezés eljárása révén bontakozik ki előttünk.

1.1 *A múlt válságmodelláló szerepe.* A múltba fordulás („válságmodellálás” – BÉNYEI 1999. 442–443) igényét életre hívó korszak kezdetét a '90-es évek elejére helyezi az elbeszélő; ezek az évek jelentik az „egyensúly felbomlásá”-nak (LOVAS 2000. 51) idejét, ám megjegyzi, miszerint „csak felszínre hozták, kinagyították a nők baját. Az emberélet megszokott, bevett ritmusának felbomlása rövid távon megsokszorozta a nők erejét, hosszú távon

* A tanulmány elkészülte során a szerző Donus-össztöndíjban részesült.

azonban vélt vagy valós sebeiket szakította fel, taszította őket a neuraszténia (szituatív), hisztéria állapotába.” (51–52) Azaz a kilencvenes évek társadalmi és egyéni katasztrófáinak gyökereit a múlt válságaiban és konfliktusaiban kell keresni. A pszichiáterálarcot viselő elbeszélő reflexiója szerint a város történetének kutatásába és megírásába is ezért kezdett: „Akkor döntöttem úgy, hogy megkeresem azokat a betegeket, akik elsődlegesen is felbomlott nőlelkük miatt kerültek hozzánk. Így jutottam el Amál nénihez is. Ezért írom ezeket a jegyzeteket. Az egyre nagyobb számban hozzánk kerülő nőbetegeken csak úgy segíthetünk, ha az eredendő okokkal foglalkozunk, és az idő sürget. Vagy csak én érzem így? Mindig is gyorsan akartam a végére járni a dolgoknak – a magyarázatot az Amál néni-féle esetekben keresem.” (52) „Tudnom kell, milyen ez a város, amelyik Amál nénit és a többieket kiformalta.” (53)

1.2. *Transzcendens tér, idő és látás.* Az elbeszélte várostörténet százévnyi időtávlatot jelent: 1899-től, a város elmeógyógyintézetére vonatkozó első feljegyzésektől a XX. század végi balkáni háborúk okozta létraumáig terjedő időszakot öleli fel. Miként időbeli koordinátái, a narráció térbeli elhelyeztetése is konkrét: Szabadkáról van szó. Mi több, ezek – az elbeszélést meghatározó térhatárok – a történetben tényleges (fizikai és szellemi) korlátokként identifikálódnak: „a Városháza környéke nem lesz más, mint a megállt idő, a valahonnan valahová eljutás lehetetlenségének emlékműve.” (93) Az antropomorfizált („hiú ribanc”, „nőváros” [51], „kacér nő” [70]) Szabadka történetei – a reájuk vetülő belső, ún. kollektív tekintet („mindez talán csak ebben a városban és ezekben az időkben van így” [24]) révén – egyfajta mitikus bevonatot kapnak: a sorssá, végzetté személyesülő város tönkreteszi „beleszületett lakóit.” (66) Az *itt* térjelentés, a *múlttá nem váló* idő és a *másként látás* problematikája jelentik azokat a tudattartalmakat, amelyek a regényvilágra jellemző transzcendens világképet strukturálják, ami viszont a történelmi regény bizonyos típusaiban (pl. románc-, eposz- illetve „végzetdráma”-regény) képez fontos műfajkonstruáló jelentést.

2. *Szövegelőzmények és -vonzatok.* A cselekvő (jelentéses) tér és a kollektív tudás (magatartás) témája számos szövegekzi vonzatot emel be a Lovasregény világába: ezek egy része előzmény, másik csoportja diszkurzív vonzat. Legtávolabbi előzményei a XIX. század első felének ún. irányregényeiben fedezhetők fel, mindenekelőtt Eötvös József *A falu jegyzője* című művének világában, ahol a vármegye megkövült-maradi intézménye válik sorsok kekékkötőjévé; a (fiktív) Taksony megyei Porvárott éppúgy alacsonyan áll a szabadság fokmérője, miként a Lovasregény por és a homok körülvette Szabadkáján, ahol az a lehetetlen helyzet jön létre, hogy a „város határozza meg a benne lakókat”. (66) A szövegelőzmények közül több is tematizálódik, reflektálttá, idézetté válik a regényben, mindenekelőtt Kosztolányi *Pacsirta*

és *Aranysárkány* című regényei, Munk Artúr–Csáth Géza–Havas Emil *A repülő Vucsido*lja, illetve a Csáth-novellák világa. Ezeknek közös jellemzője, hogy Szabadkát olyan városnak mutatják be, ahol „a szabadság foka olyannyira picike, hogy szinte nincs is” (59), „Pacsirta szüleinek is komoly gondja adódott abból, hogy néhány napra magasabbra állította a fokmérőt. Hildának meg – hasonló szertelensége miatt – apja öngyilkosságának terhét kellett magával vinnie” (59). A másként gondolkodás (látás) szabadságát senki sem engedheti meg magának, ha pedig „egyszer sikerül magasabbra állítani az egyén szabadságának fokmérőjét, már senki nem fogja érteni Kosztolányi regényeit, Csáth novelláit, a Palics vizébe halált ugró szerelmespárokat...” (65).

2.1. *Alföld-jelentések.* „A meleg egyre jobban a földre döntötte az amúgy is lapos várost...” (47); „A mi alföldi városunkat homok és por veszi körül.” (62). Szabadka „az alföldi tunyaság városa” (63), „*megeszi az embert a por és a maradiság*” (64) – mondja, illetve idézi a vonatkozó szöveghelyeket az elbeszélő; mind az alföldi tájegységet (a síkvidéket), mind a por és a sár fogalmát a maradiság („bárgyúság”) jelképeként azonosítja. A földközelség (földhözragadtság), laposság (síkszerűség) és az egyenes vonalak is alapreflexióként a Szentleky-opust, a Síkváros(-Ravangrad)-élményt vonják be az értelmezői mezőbe. *Bácskai éjjel* című költeményében a térbeli jellemzők létforma-determinánsként működnek. „Az »egyenes«-t metaforává a következő tartalmak teszik: a józanság, a hasznosság, célelvőség, értsd: öncélú létezés, létfenntartás. (...) A tespedtség vizuálisan abból az egyenesből következik, amely a bácskai tájat kifejezi” (THOMKA 1992. 94) *Isola Bella* című regényében látteleletét adja e síkvidéki létforma jellemzőinek: „... felhős ég alatt csoszognak fanyar arcú emberek. Örömtelen lelkek ögyelegnek a csúnya, sáros utcákon, a nyirkos falak mentén, valaki talán hurkot készít magának a padlásgerendán...” (SZENTELEKY 1993. 187). Porváros-Szabadka lélekölő hatását fejezik ki a narrátor által a szövegtestbe ékelt, idézett szöveghelyek is a *Vucsido*lból („Itt nem lehet semmit sem csinálni, megeszi az embert a por és a maradiság.” LOVAS 2000. 64), illetve a Kosztolányi Sárszeg-képre vonatkozó reflexiók: „a szabadság legmagasabb, elérhető és tolerált foka az, ha úgy élsz, hogy nem történik veled semmi.” (59) Az emberi szellem „nehézségét”, a szabadság hiányát az *Iskola a határonban* is gyakran fejezik ki a *sár és a köd* jelentésmezejéhez kapcsolódó fogalmak, viszonyok, míg az eső/víz képzete (akár az öskép-jelentést is magában hordozva) pedig a megtisztulás, a felszabadulás, a szellemi felfrissülés értelmét. Bordás Győző 1992-ben, illetve 1995-ben megjelent – ugyancsak a várostörténet, a városi művelődéstörténeti tabló műfajjelveit kiteljesítő – regényeiben, a *Fűzfásipban* és a *Csukódó zsilipekben* is történetmozzanatként fordul elő a „a beteggé tevő” alföldi por valóságreferenciája. Lovas vizsgált regényében

a homok, a „finom szemcsés anyag” (62) a lakosok tüdejét és szemét teszi tönkre elsősorban, majd „betemeti” a lelkeket: „az 1878-ban létrehozott első kórházban legtöbb a tüdőbeteg volt, néhány évvel később pedig külön szemkórházra volt szükség, amit nem sokkal az elmeintézet követett.” (62) A „síkvárosi-porvárosi” létforma azonban nemcsak az érdektelenség és az új befogadására való képtelenség (a parlagiság) sajátságát hordozza magában, hanem a depresszióra és a látomásokra való hajlamot is. Története ennek a két állapotnak, a bárgyúságnak és a látomásosságnak a váltakozásából tevődik össze: a szellemi-társadalmi katasztrófák – történelmének több mint hétszáz éve alatt – mindig a váltakozás ritmusának felbomlásakor, a köztes állapot eszmei légüres terének, értékválságainak következményeként történtek meg. „A két periódus közti fordulópont az, ami tébolyba kergeti a hétköznapi embereket is” (63) – állítja az elbeszélő. A Lovas-regénynél őt, illetve nyolc évvel később láttak napvilágot Magyarországon Grecsó Krisztián regényei, az *Isten hozott* és a *Tánciskola*. Jelentésviláguk szerveződése azonban erőteljes hasonlóságot mutat azzal a világértéssel, ami az általunk vizsgált regényvilágot jellemzi: mind az Alföld-jelentéseket, mind a látomás regényszerző elvét érvényesítik. Az *Isten hozott* Sáraság nevű helységében a látomásosság ugyancsak létformaként van jelen, sokat idézett szöveghelye, miszerint az *Ördög* Sáraságban úgy kocsikázhat, hogy „arra engedélye van az Örökkévalótól” (GRECSÓ 2005. 66), illetve „az ördög pulikutyafejű zsoldosa” (61) ül a bakon, s feszülettel veri a sebes hátú, csatakos lovakat.

Szabadkát „nő-város”-ként határozza meg a *Meztelenül a történetben* elbeszélője. A *Tánciskolában* az alföldi városok ugyancsak különböző nő-típusokat jelenítenek meg, s a vidékiség-maradiság-bezárkózottság létformáit. Fiktív helyszínei az Alföld Viharsarok nevű részén található Tótváros és Feketeváros. Szalma Lajos, a regény egyik főszereplőjének világlátását ismertetve mondja az elbeszélő: „Van itt valami szagos, lucskos, környörteleen állandóság, ami bezárja és megemészti azokat, akik nem menekültek el, és alattomosan provinciálissá züllesztzi őket. Az alföldi kisszerűség fertőz, mint egy sokáig lappangó kór, a nyitott és tájékozott embereket látogatja, serkéket hagy, akár a tetvek (...) A beszűkülés a gondozott lelkeket szereti, azokét, akik kitekintenek, küzdenek, olvasnak, színházba és moziba járnak, néha még a fővárosba is.” (38) A „lélekölő”, „megbetegítő” város gondolata fogalmazódik meg e sorokban éppúgy, mint a múlt század első felében, Szenteleky *Isola Bellájában*, majd Lovas vizsgált regényében is. Szalma Lajos víziójában az alföldi városok asszonyokká személyesülnek: „Feketeváros asszony, két gyerekekkel és elnyűtt keblekkel, Tótváros pedig szikár, apró testű, mégis dús mellű anya, aki ha haragszik, úgy a combja közé szorít, hogy megakad benned a szusz...” (38) Voith Jocó, a regény másik szereplőjének átélésében azonban a városkép híján van e misztikus máznak: Tótváros „egy középváros, ahol nem érdemes élni, mert olyan konokul zártak az

emberek, akár egy faluban; de a magány, a förtelmes egyedüllét úgy is lehet rossz, ahogy egy nagyvárosban. A kocsma mindezek előképe, Tótváros metaforája, egy összevizezt, útszéli italmérés, ami valamilyen ok miatt mégsem falusias.” (39)

2.2. *Másként látás.* A világértés egyedisége, azaz a *másként látás* mind a Lovas-regényben, mind az analógiás szövegvonatzként értelmezett Grecsó-regényekben fontos mozzanat. A *Meztelenül a történetben* ez („Szabadkán másként, másnak, máshogyan látszódnak a dolgok” [LOVAS 2000. 25]) dilemmaként, kétségbeejtő kórjelenségeként (lelki betegségeként) identifikálódik; a Sárszегre érkező párttitkár Grecsó *Isten hozottjában* csak „bolondoknak” titulálja a helybélieket, akik szeme előtt gazdátlan *árnyékok*, halottak fényképről lelopott sziluettjei jelennek meg. A múltnak azok a szakaszai, amelyekre a jelen valamely perspektívájából „kérdenezek rá” e regények, valóban azon korszakai voltak a társadalomtörténetnek, amikor az emberek – különösen az intellektuális beállítottságúak – a szabadság lehető legkisebb fokával, a szabad, individuális gondolkodás lehetőségének hiányával néztek szembe a társadalmi katasztrófák, háborúk és diktatúrák idején. Beszűkültek azonban az életlehetőségek a fejlődésében megrekedt Tótvárosban is (*Tánciskola*), ezért polgárai a neuraszténia valamely tünete mögé rejtőznek (pl. Fejér Antalné Zsuzsa, aki özvegysége miatt „szenved” és a mellérendelt bírósági gyakornoktól, Jocótól várja a vigasztalást), illetve különböző stimuláló szerekhez, leginkább alkoholhoz és drogokhoz folyamodnak (ezek dílere, „az ördög zsoldosa” – „megbízott tánctanára” – lesz Szalma Lajos). A Szabadka-regény egyik sajátos jelentésátvitelét rejti az a gondolat, miszerint az elmeegógyintézet után nem véletlenül kellett csakhamar szemészeti részleget kialakítani a kórházban, hiszen ha megbetegszik a lélek, csakhamar tükrében, a szemben is megjelennek a kór tünetei. Mindkét esetben az alföldi por a bajok okozója, azzal, hogy az első esetben átvitt, míg a másodikban konkrét értelemről beszélünk: egyrészt – a maradiság metaforájaként – lélekölő „porfészek”-ről van szó („porral betemetett lélek”-ről [62]), másrészt a szembe kerülő „finom szemcsés anyag” (62) károsító hatásáról.

A *látomás* mint a *másként látás* sajátos formája jelentésszervező mozzanat mind a Lovas-regényben, mind az összehasonlítás példáiként szolgáló Grecsó-regényekben. A *Meztelenül a történetben* regényterében megjelenített Szabadka életritmusának egyik periódusát jelenti a *látomásos korszak*, amelynek előidézője – sajátos módon – ugyancsak a bácskai por, amely „felkavarodik és hullámokat vet a szabadkaiak lelkében, csodálatos látomások válnak valósággá” (63). A társadalmi-szellemi katasztrófák akkor következnek be, amikor valamilyen konkrét vagy misztikus ok gátat vet ezen „épületek, parkok, festmények, szövegek formájában” (63) szublimálódo korszaknak.

A vízió Sáraságon is létforma. A szájra maguktól jövő szavakat szajkóz-
nak a kiválasztottak, és ugyanaz az *álomlátása* minden lánynak és asszony-
nak: a Matildka nevű szűz meggyilkolása okán ártatlanul meghurcolt Klein
Ede nyargal végig szekérral az Azazel utcán, a szekéren a halott lány teteme
feszül, miközben az aszfaltot óriási, vérrel telt lábnyomok tarkítják. Szamfira
Hildi víziójában az öngyilkos Klein Ede sűrű kordén jön el a sáraságiakért,
akik a szövetség titkárnője által – az évi hangulatjelentés helyett – önkén-
telenül legévelt szöveget Klein-naplónak nevezik el, és halottaskönyvnek
tartják, amelyben haláluk időpontja van előre megírva.

Az Ördöggel való találkozás konstans része e vízióknak. A Lovas-regény-
ben a „szenvedély pokla” nyilatkozik meg. Voith Jocó, a *Tánciskola* hőse
kábitószeres bódulatában találkozik a Sátánnal, aki „fausti” szerződést kínál
neki. Az irrealitás más formái is megnyilatkoznak e terekben. Szabadkán *az
idő is másként alakul*. Sáraságon pedig múlhatatlan szomjúságot éreznek az
emberek, ezért állandó érvénnyel *kantával* járnak. A szomjúság átvitt for-
májaként értelmezhető a szabadság utáni vágy is a *Meztelenül a történetben*
megjelenítette kollektívumban.

2001-ben jelent meg magyar nyelven Boško Krstić *Vízöntő* című törté-
nelmi utópiája: megjelenített világából, a – különböző térjelek (tó melletti
város, Zsolnai-kerámiák a tóparton, az eltűnt folyó neve Mlaka etc.) révén
Szabadkára utaló – városból eltűnik a víz. Hiánya megváltoztatja az élet-
rendet, felforgatja rendjét, elrontja az emberi viszonyokat. A súlyos aszály
következményeként eltűnnek az erdők a környékről: „így aztán az északi
szél szinte betemette homokkal a várost. Bármibe kóstolt is az ember, homok
ropogott a foga alatt. Az emberélet hosszát is ezzel mérték: ha már testsú-
lyoddal egyenlő mennyiségű homokot nyeltél – ütött a végórád.” (KRSTIĆ
2001. 12) A víz eltűntének különböző misztikus magyarázataira világít rá a
harmadik személyű elbeszélő, ami azért fontos, mert ezek között megjelenik
a – Lovas regényében is szereplő – „betemetett folyó” képzete, illetve a bosz-
szújáról alkotott elképzelés. Az utánképzett múlt szörnyűségei (pl. a zsidók
halálba hurcolása) e regényben is összefüggésbe kerülnek bizonyos szerep-
lők (pl. a lelki beteg Amál néni és szomszédasszonya) tudatában az egykori
folyó képével. Amál néni arra kéri Köbl doktort, akinek a mindenese, hogy
másutt vegyen házat, ne a Strossmayer utcában, mert „ugyan nem zsákutca,
de sehova se vezet ..., a közepén meg egy elföldelt, eltemetett folyó nyu-
godott.” (LOVAS 2000. 92) S Köbl doktorékat tényleg „akkor vagonozták a
halálba, amikor végre teljes egészében kifizette a Városházával szembeni
házát a város legkapósabb utcájában, a hajdani folyó partján.” (90) Az eltűnt
folyó képe a Krstić-regényben látomásként fordul elő: „... sokatmondóan
Janra nézett, félrehúzta a nehéz függönyt, kinyitotta a hatalmas ablakszár-
nyat, és felhúzta a redőnyt. A kávéház sötétjébe belehasított a nap fénye, és
Jan meglátta a csodát: az Ó utca közepén ott hömpölygött aranyosan csillog-

va a folyó, a Mlaka. Amikor a meglepetéstől magához tért, látta, hogy csak káprázat játéka az egész, csak az Ó utca sárga klinkertégláin csillognak a nap sugarai, és tükröződnek sárga folyamként a kávéház vendégeinek szemében.” (KRSTIĆ 2001.45)

2.3. *Halálkeresés.* A *Meztelenül a történetben* visszatérő szólama, hogy ebből a városból sehova sem vezet út, csak a halálba: „... mi innen, ebből a városból nem fogunk sehová se eljutni, nem fogunk elindulni és megérkezni, csak a halálba” (90) – mondja többször is egymás után egyik vallomása során Amál néni. A „valahonnan valahova való eljutás lehetetlensége” nemcsak a zsidók történetét (végül már el sem hurcolták őket a városból: „a halál teherautókon is érkezett, temetők mögötti árkokba döntve a külsőbb kerületek lakóit” [90]), de a városban élő intellektüelek („az örökösen indulásban lévő költők és festők” [91]), illetve az író-elbeszélő életét is áthatja. Ellenperspektívaként nagy távlatok, Ausztrália vágyott úticélja tűnik fel, hogy végül – mint annyi más képzet is e történelemben és történetben – kápráznak, hazugságnak minősüljön.

A *halálkeresés* mozzanata áthatja a város életét: vezető helyet foglal el az öngyilkosok számáról készült statisztikákban. Számuk ugrásszerűen megnövekszik a bányászati periódusban, és arányosan összefügg „a szabadság fokmérőjének zsugorodásával” (63). A depresszióra és az öngyilkosságra való hajlam elsősorban a *másmilyenek*, illetve a *vergődők* körében erőteljes, akik szabadkaiak és „betegévé válnak az ő változásainak” (63). (A halállal való szembesülés hasonló módzatai fordulnak elő a Grecsó-regényekben is, ahol a különleges halálnevek „keresése” ugyancsak jelentést képez.) A lényeg a szabadkaiak mozzanatában rejlik. A város ugyanis történetének hétszáz éve alatt folyamatosan fogadta be a máshonnan jövőket („Különben hogyan élte volna túl a változásokat ...” [63]), akiket azonban sohasem érint olyan végzetes erővel – hiszen nem lehet sajátjuk a „kollektív tekintet” – rendje felbomlása (a periódusváltások köztes állapota) miként a helybélieket.

2.4. *Janus-arc és metaforikus igazság.* A maradiság metaforájává vált és a halálkeresés történeteit/„történelmét” felmutató városnak azonban van egy „másik arca” is, illetve történetének megképződhet egy más olvasata is. Igaz ugyan, hogy a mindent betemető por bányászatának oka, ugyanakkor a jelenség lelki kivetülései („hullámvetése”) meg is termékenyíti a művészi képzeletet. A pszichiáter(-író)-elbeszélő egy ponton megéri, hogy Amál néni meséi is csak metaforikusan igazak: pl. Kristo, a legszebb bunyevác lány öngyilkossága nem függ össze a várost ellepő homokkal, illetve a benne termő szőlővel (a lány ugyanis kékkővel mérgezte meg magát – s ha nincs szőlő, kékkő sem...). A szer (állítólag) nem mérgező, s Amál néninek, aki a szőlőskertekben nőtt fel, ezt tudnia kellett. Vagy a betemetett folyó példája:

„Egy folyót nem lehet megsemmisíteni, ha meg igen, akkor az legfeljebb egy keskeny erecske lehetett, mocsaras fenekű fok, millió szűnyoggal a környékén ...” (109)

3. *Valóságreferenciák.* Lovas Ildikó *Meztelenül a történetben* című regényének várostörténetként való megszólíthatóságát (pontosabban e hitelesség látszatát) referenciális mozzanatok sorozata támasztja alá. Háttértörténetként működő szövegköziségek erősítik a „valós város”-hoz, azaz a Szabadkához kapcsolódó „porfészek-mítosz” hatását. (Az analógiás olvasatként funkcionáló Grecsó-regényekre – noha kikövetkeztethetők a valóságos minták – inkább a tér fiktitívása jellemző.) A betemetett folyóról szóló történetnek is van valóságalapja – az eltűnt Mlakára egy városrész neve utal. A kórház múltjáról szóló feljegyzések realitása is elképzelhető; az elbeszél holokauszt- és háborús történések valódisága sem kétséges: megtörténhettek, miként meg is történtek valahol. A regénytörténet hihetőségét emellett egyfajta folklór emlékezet is alátámasztja: a város pseudotörténetét alkotó legendák sorozata. A múltra kérdezés eljárása (a válságmodellálás) azonban csak egy a történelmi regényalakzat struktúrájára utaló aspektusok közül, amely érvényesül Lovas Ildikó *Meztelenül a történetben* című regényében – ezért ennek a XX. század végi vajdasági magyar regénynek műfajstratégiai olvasása is csak műfajok összefüggésében képzelhető el.

Kiadások

- Grecsó Krisztián (2005): *Isten hozott.* Magvető, Budapest
Grecsó Krisztián (2007): *Tánciskola.* Magvető, Budapest
Krstić, Boško (2001): *Vízöntő.* Forum, Újvidék
Lovas Ildikó (2000): *Meztelenül a történetben.* Forum, Újvidék
Szenetelek Kornél (1993): *Isola Bella = Sz. K.: Nyári délelőtt.* Forum, Újvidék

Hivatkozások

- Bényei Péter (1999): „El volt tévesztve egész életünk”. Esztétikai alapú létértelmezési kísérlet a történelmi regény műfaji konvenciói alapján. Kemény Zsigmond: *A rajongók. Irodalomtörténet,* [1999.] 3., 441–466.
Thomka Beáta (1992): *Szenetelek Kornél lírája, útirajzai = T. B.: Prózátörténeti vázlatok.* JMMT, Újvidék, 89–98.

TOWN MYTHOLOGIES OF THE GREAT HUNGARIAN PLAIN

An aspect of the Hungarian (historical) novel in Vojvodina

Our earlier research has lead us to the conclusion that the Hungarian historical novel constituted in Vojvodina in the second half of the twentieth century does not unanimously meet the traditional genre expectations (chronological layout, cause and effect relationship, comparability and suitability to conventional ideals of authentic historical figures, authenticity supported by historical writings and other background narratives, etc.) nor does it unanimously comply with the manner of speech used in the Hungarian historical novels written in the nineties of the past century (creation of virtual historical space and time, textual source of historical experience, breviary like images). Instead of this, they can be interpreted in the inter-relatedness between genres, or they reveal certain aspects of the historical novel within the texture of a different kind of genre-construction. This paper examines the images of the past or the content of remembrances in the novel *Meztelenül a történetben* (*Naked in the Story*) (2000) by Ildikó Lovas in the light of analogous novel phenomena and textual relations.

Keywords: Alföld (the Great Hungarian Plain), (feminine) town, collective eye, a different way of seeing, petrified time, personal- and town-mythology

A tanulmány a Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma 148027A számú projektuma keretében készült.

TOLDI ÉVA

IDENTITÁSKERESŐBEN*Szenteleky Kornél és a kultúrák közötti átjárhatóság*

In Search for Identity

Kornél Szenteleki and permeability between cultures

A két világháború közötti évek a vajdasági magyar irodalomban az identitáskeresés időszakának nevezhetők. Az identitáskeresés viták formájában nyilvánult meg, amelyek több tematikus egység köré szerveződtek. Elsőként az önálló irodalom kialakítására irányuló törekvéseket és az azt tudatosító tevékenységi formákat említhetnénk, majd hosszadalmas küzdelem folyt a *couleur locale* elméletének érvényesítéséről. Az írók azonban politikai gondolataikat is megfogalmazták, amelyek a kisebbségi lét és az európai egyesülés gondolata köré csoportosíthatók. A látszólag ellentétes, összebékíthetetlen gondolatok Szenteleky Kornél munkásságában egymásból következnek és egységet alkotnak. A tanulmány Szenteleky Kornél politikai gondolkodásának fő irányait vizsgálja.

Kulcsszavak: *couleur locale*, identitás, kisebbségi lét, európai egyesülés, műfordítás, délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok

A két világháború közötti évek a vajdasági magyar irodalomban az identitáskeresés jegyében teltek. Az új helyzetben nemcsak a nemzeti fennmaradásra szolgáló stratégiák kialakítása volt elengedhetetlen, szükség mutatkozott egy új kulturális identitás kialakítására is. A koherenciára való törekvés évekgig eltartott, a lapok és folyóiratok vitái több tematikus egység köré szerveződtek. Újra kellett fogalmazni az egyén és a közösség számára egyaránt fontos kérdéseket: „kik vagyunk, mik vagyunk, mit akarunk, mik a gyökereink, milyenek a jövőbeli esélyeink”.¹ Elsőként az önálló irodalom kialakítására irányuló szándékot kellett artikulálni, és az azt tudatosító tevékenységi formákat megfogalmazni. Majd hosszadalmas küzdelem folyt annak tisztázására, hogy az író az egyetemes emberi lélek történeteit írja-e meg, vagy fókuszáljon inkább a körülötte levő világra, a helyi színek ábrázolására. Szinte nem volt író, aki ne változtatta volna véleményét ezzel a kérdéssel kapcsol-

¹ Gereben Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség*. Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 1999, 58.

latban. Különösen nagy szerepe volt a kulturális identitás kialakításában az író és folyóirat-szerkesztő Szenteleky Kornélnak, akit a vajdasági magyar irodalom első intézményeinek megalapítói között találunk, és a legnagyobb jelentősége volt az irodalmi élet és az írói tevékenységformák elindításában és irányításában. Ő maga is, aki meghirdette a *couleur locale* elmélete alkalmazásának szükségességét, hosszás töprengés után jutott arra az írói gyakorlatot közvetlenül érintő következtetésre, hogy az általánosságok megverselése helyett célravezetőbb a konkrét helyszín rajzával foglalkozni, vagy ha azzal nem is, mindenképpen oly módon írni, hogy a bácskai lélek áthassa a szöveget. Egyik cikkében még így fogalmaz: „ne legyen »vajdasági irodalom«. Legyenek írók a Vajdaságban, de hagyjuk a *couleur locale*-t meg a sajátos vajdasági lelket”². Az író ehelyett inkább arra törekedik, hogy irodalmi értéket hozzon létre, a művészi munka értékteremtő jellegére hívja fel a figyelmet. Alig fél évvel később pedig már a *Vajdasági Írás* című folyóirat programcikkében azt hirdeti meg: „Tükre szeretnénk lenni e zsiros földdarab mostohán mellőzött szellemének és minden kulturális megmozdulásának.”³ Irodalmi programja az egyik végtől a másikhoz vezetett, s ez a fajta ketősség egész habitusát meghatározta.

Szenteleky Kornél neveltetésénél fogva is ismerhette a kulturális idegen-ség és otthonosság kérdéskörét. A szerb ortodox vallású polgári család sarja kiváló oktatásban részesül, és már korán megismeri a különféle nyelvek és kultúrák közötti átjárhatóság tapasztalatát. Magyar nyelvű általános iskolába jár, szüleivel is otthon magyarul beszél, de már jól ismeri a németet és a franciát is. A több nyelv ismerete, az irodalmi, képzőművészeti és zenei tájékozottság az alapja később kialakult attitűdjének, amelyben az európeér gondolkodás és magatartás mellett megfér a közvetlen környezetére való odafigyelés is. A regionalitás és az Európa-irányultságú szemlélet kettőssége nem maradt feloldhatatlan ellentét politikai nézeteit illetően sem.

Gondolkodásának csak rövid ideig tartó egységes periódusai vannak. A gyors szemléletváltás azzal magyarázható, hogy a kultikus személyiségnek számító, irodalomalapítónak tartott és gyakran Kazinczyhoz hasonlított Szenteleky csupán negyven évet élt, tanulmányait, esszéit, kritikáit 1922 és 1933 között, mindössze tizenegy év alatt publikálta. Politikai gondolkodásának kezdetén az európai államok keletkezésének és eltűnésének gondolatával foglalkozik, ami mögött minden bizonnyal kora közelmúltjának eseményei, az Osztrák–Magyar Monarchia kialakulásának és széthullásának gondolata húzódik meg. Ennek okaira keresi a választ *A holnap vázlatkönyve* című, 1922-ben keletkezett esszéjében. Szerinte a társadalmakban még mindig mű-

² Szenteleky Kornél: Levél D. J. barátomhoz a „vajdasági irodalom”-ról = Szenteleky Kornél: *Új életformák felé*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1999, 144.

³ Szenteleky Kornél: *Előljáró szavak* = Szenteleky Kornél: i. m., 196.

ködnek a centrifugális erők, amelyek a tagozódás, a függetlenedés, a szét-hullás felé viszik az államokat. Továbbra is érzékeli a bomlás folyamatait, és Európát kicsiny, széttagozódott államok sokaságaként látja. A még távolabbi jövőben pedig a társadalom folyamatainak ciklikus visszatérését prognosztizálja, amikor is a centripetális erők lépnek mozgásba, és a kis államok ismét az egyesülés útjára lépnek. Egy „gyűlölet és trikolórok” nélküli egyesült európai államok létrejöttét jövendőli a huszadik század elején, amelynek akár politikatörténeti jelentőséget is tulajdoníthatunk.

Politikai gondolkodásának másik nagy témaköre a kisebbségi élet- és helyzetrajz. Az indentitás formájaként a „kisebbségi magyar világszemlélet” nevezi meg, és felpanaszolja *Magyar gyarmatok* című cikkében, hogy az „új államok magyarságának vérszegény, de önálló szellemi életére”⁴ senki sem gondol. Feszültséget regisztrál az identitás korábbi formációi és későbbi megvalósulása között. Megfogalmazása szerint az utódállamok magyarsága gyarmati sorba került, és fölteszi a kérdést: „Vajon a kisebbségi sors-e a keserűbb, avagy a gyarmati?” Nemcsak kérdez azonban, hanem a válasz lehetőségeit is keresi, amelyet a nemzetrészek önállósodásában találja meg: „A valóság mindenesetre az, hogy minden magyar népdarab önálló szellemi életre van utalva, és ebben az életre kelésben nincs karon fogó szülője, segítőtársa vagy gyámoltója, csak önmaga. Ez nagyon komor és kegyetlen dolog, mégis: ennek belátása és tudatos beismerése a jövendő élet első bizonyos és boldog szívverése.”⁵

A még mindig a felaprózódás, mint az egységesülés irányában ható politikai törekvések közepette felismeri tehát az identitás kettősségét, a kettős kisebbségi helyzetet, amely kettős idegenséggként manifesztálódik, fel is panasolja mind az anyaország közömbösségét, mind a többségi nacionalizmus előretörését. Ilyen helyzetben alakul ki az a minőség, amit „kisebbségi lélek”-nek nevez. Helyzeténél fogva a kisebbségnek nem lehet más kiútja, mint a pacifizmus, az emberek közötti egyenlőség és a humanizmus hirdetése. A kettős idegenségben alakuló nemzeti identitást azonban nemcsak saját közösségére vonatkoztatja, hanem tágabb horizontját is felvázolja, s az identitás fogalmának változékonyságát ismeri fel: a békeszerződések az első világháború után körülbelül harmincmillió kisebbséget teremtettek Európában, „amelynek sorsa a sovinizmus és a militarista etatizmus mai korszakában bizony sehol sem mondható ideálisnak”. Szenteleky ekkor még szkeptikus a kisebbségi kérdés megoldását illetően: „A nacionalizmus és etatizmus mai rendjében a kisebbségi kérdés, a kisebbségi problémák megoldására egyszerűen nincs mód, még az esetben sem, ha a legtisztább jóindulat vezetné

⁴ Szenteleky Kornél: *Magyar gyarmatok* = Szenteleky Kornél: i. m., 155.

⁵ I. m., 156.

az államok vezetőit.”⁶ Helyzetleírása az interetnikus kapcsolatrendszer napi tapasztalatain alapul, miszerint a többség és az állam „erőszakoskodik” a kisebbséggel, amelynek nem marad más hátra, mint az, hogy a pacifizmusban keressen vigaszt és menedéket. A kisebbségi sors szinte predesztinálja a hozzá tartozókat az egyetemesség, a páneurópai szellem hirdetésére. Nem idealizálja viszont a kisebbségi közösségeket, nem tartja őket sem mentesnek a nacionalizmustól, de alapvető különbségeket fogalmaz meg a kisebbségi és a többségi nacionalizmus között. Míg az utóbbi „vadul tobzódó” és erőszakosan militáns államnacionalizmus, addig a kisebbségi a nyelv, a nép, a kultúra szeretetét jelenti, és hiányzik belőle mindenfajta irredentizmus. Ennek oka pedig sajátos élethelyzetéből fakad. A kisebbségi ember az állam „mostoha és másodrendű” gyermeke, saját identitásának kialakulását nagyban meghatározza egy másik nemzeti közösséggel való viszonyrendszere, ezért távolabbról szemléli a körülötte zajló politikai harcot, és mivel kötődése kettős, szellemi horizontja szélesebb. A kisebbségi ember megvonja a határt nép és állam között, amire a többségi ember nem képes. A „kisebbségi lélek” a jog és a béke tiszteletét helyezi a többség asszimilációs törekvéseivel szembe. Ezért a kisebbségi lélek minden olyan kezdeményezést támogat, amely a határok megszüntetésére törekszik, hiszen az egyesült európai közösség biztosíthatja az igazi békét, amelyben a „fájdalmas kérdések” „tökéletesen megoldódnak”, „amikor az államok elvesztik jelentőségüket, amikor a határok érezhetetlenné válnak”, a kisebbségi kultúra gyakorlása pedig nem lesz többé sem kegy, sem választási ígéret csupán. Szenteleky gondolatainak utópisztikus voltára utal, hogy mindezt mintegy népmesei igazságtételnek fogja fel, melyben a legkisebb királyfi legyőzi a sárkányt, és elnyeri a királylány kezét. „Talán ehhez hasonlóan a mostoha elbánásban részesülő kisebbségi lélek fogja megtalálni a felszabadító utat az igazi békéhez, a szeretethez és a testvériség győzelméhez.”⁷

Az egyesült európai államok kialakulásának gondolata nem marad meg a kezdeti teoretikus fejtegetés szintjén, mindvégig foglalkoztatja Szentelekyt, de kilenc évvel később már sokkal reálisabban látja okait és célját, a kisebbségi léthelyzettel összefüggésben magyarázza. Az egyesüléssel enyhíteni lehetne a gazdasági depressziót, az egyre nagyobb szegénységet és az azzal járó „egyéb veszélyeket”⁸ – állítja. Lelkesen üdvözli Veljko Petrović vajdasági szerb író írását, aki a belgrádi *Politika* című napilap hasábjain Kosuth dunai kultúrtervét ismertette. A szerb író úgy látta, hogy megszületése óta a politikai körülmények változtak ugyan a térségben, de a kulturális és etnikai identitás, vagyis a „néprajzi és nemzetiségi” állapotok nem. A Laj-

⁶ Szenteleky Kornél: A kisebbségi lélek pacifizmusa = Szenteleky Kornél: i. m., 265.

⁷ I. m., 267.

⁸ Szenteleky Kornél: Az európai államok egyesülése = Szenteleky Kornél: i. m., 262.

tától a Fekete-tengerig a kicsiny, szegény népek egymásra vannak utalva. „E kis népek mindegyike tudja és vallja azt a már banális igazságot, s ha az emberiség történetét az erősebb indok és az igazi érdek belátása alakítaná, már rég dolgunk lenne az egyforma, kisebb kelet-európai népek valamilyen nemzetközi szervezetével...”⁹

Szenteleky helyesnek gondolja a szerb író által megmutatott kiutat, és fontosnak látja a gazdasági indítékot, mármint azt, hogy a kis államok egyesüljenek a nagyhatalmak ellenében, de az egyesülés kiindulópontját helyteleníti. Az egyesülés ugyanis nem alapulhat semmiféle nacionalista kizárólagosságon. Úgy látja, hogy „mindegyik állam úgy akar szorosabb szövetségre lépni társaival, hogy nem mond le semmiről... A nacionalista türelmetlenség, a versengő és erősödő fegyverkezés, a védvámok hatalmának megdönthetlensége nagyon is kétségessé teszi az államok sokat hangoztatott pacifizmusának, a föderációs tervek és vágyak őszinteségét.”¹⁰ Levelet is ír Veljko Petrovićnak: „Nagyon kedves uram, engedje meg, hogy őszintén és egyszerűen megköszönjem önnek a »Dunavska konfederacija« című cikksorozatát... Különösen megkapott az utolsó közlemény tág horizontja, mély megértése és bátor, okos, fölényes hangja, nagyon jó, szinte vigaszos dolog volt írását olvasni a mai fojtott atmoszférában, amikor a szűkkoponyájú nacionalisták és a szőrösszívű egyéni haszonlesők bambán és kegyetlenül építik az elválasztó falakat emberek, eszmék és kultúrák közé. Mindenki, aki tovább lát a mánál, a nacionalista önelégültség szűk horizontjánál, az nemcsak nagy hálával, hanem felbuggyanó bizakodással fogadja az Ön okos, friss és tisztalevegőjű írásait...”¹¹

Szenteleky politikai gondolkodása és nézeteinek alakulása rávilágít arra, hogy a délszláv irodalom iránti érdeklődés, más kultúrák megközelíthetőségének és közvetíthetőségének eszméje, amelynek legnagyobb szabású megvalósulása a *Bazsalikom* című műfordítás-antológia megjelenítése, nem valamiféle kötelező, állam iránti lojalitás eredménye, hanem politikai érvrendszeréből következő szerves következmény, amely a népek egymásra utaltságának gondolatából táplálkozott. Szenteleky, aki a legkisebb közeledési szándékot is nagyra értékeli, Veljko Petrovićtal való személyes találkozása során mégis kiábrándulásáról számol be. Nem közelítettek nézeteik beszélgetésük alatt, s habár barátokként szorítottak kezét, Szenteleky úgy érezte, egy világ választja el egymástól kettejüket. Kiábrándul a népek jóindulatú egységesítésének gondolatából, és elhatározza, egész tevékenységét, egész jövőképét revízió alá veszi.¹²

⁹ L. Bori Imre: *Szenteleky Kornél*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1994, 264.

¹⁰ Uo.

¹¹ I. m., 175.

¹² Bisztray Gyula–Csuka Zoltán, szerk.: *Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927–1933*. Szenteleky Társaság, Zombor–Budapest, é. n. [1943], 208.

Amikor a *Kalangya* 1932. évi 2. számában megjelenteti *Egy dunai kultúrterv* című tanulmányát a folyóirat élén, mindenképpen példát akar mutatni Veljko Petrovićnak, de az is ösztönözhetette, hogy mind a felvidéki, mind az erdélyi irodalomban folyamatosan jelen volt a kisebbségi helyzet megváltoztatásának a gondolata, s másutt is a hogyan kérdésére keresték a választ. Azt érzékeli, hogy ismét rendkívül időszerű lett a dunai konföderáció terve, amelyet gyakran tisztán gazdasági tervként fognak fel, ezért tartják időszerűnek, mert a gazdasági bajok orvoslása vált sürgetővé. Az új gazdasági szövetség ugyanis a nyomorból vezető kiutat jelentené.

Szenteleky szerint viszont egy kulturális dunai konföderáció hatása „tisztább” és tartósabb lehetne, megvalósítása azonban még nehezebb, mint a gazdasági összefogásé. Erre tesz javaslatot írásában. Egy interetnikus kapcsolatrendszer megvalósíthatóságának eszméje áll gondolkodásának középpontjában, aminek központi gondolata a kultúrák közötti határ megszüntetése azáltal, hogy a régió népei megismerik egymást. Egymás nem ismerése ugyanis sok félreértést, ellenségeskedést, meddő harcot és sorsokat megpecsételő előítéleteket jelent, az idegenségtapasztalat átjárhatatlan határokat teremt. Nem idealizált kapcsolatrendszer kialakítását feltételezi, hiszen szívesen nemcsak a szövetségeseinket kell megismernünk, hanem az ellenségeinket is, ami viszont nem könnyű, „a történelem vérparáitól gőzölgő iskola, az uszító sajtó és a gazdasági sovinizmus ma már elviselhetetlen jelenségei pedig egyre újabb és újabb válaszfalat húznak jó szándékú népek és nemes kultúrák közé”.¹³ Helyzetfelmérése szerint az öt dunai állam, amely egy tömbben él, de különböző nyelveken beszél, Ausztriát kivéve nemzeti egységet alkot, minden nép őrzi nemzeti különállását, és ezzel magyarázható a szigorú kulturális zárkózottság, sőt a gazdasági sovinizmus is. Ezért ha élne is a másik megismerésének vágya, annak sok akadállyal, még a hazaárulás vádjával is meg kell küzdenie. Pedig a tudatlanság akkora, hogy a véleményformálók sokszor azt se tudják, hogy „mit is csinálnak azok a népek, nyereg alatt puhított húst esznek-e, avagy bölényekkel viaskodnak”, fogalmuk sincs kultúrájáról, irodalmáról, táncáról, zenéjéről.¹⁴

A kultúrák egymásmellettiségének gondolatától indítva nem a különbségeket, hanem a hasonlóságokat keresi. A nemzetek együttélési viszonyainak javítására megoldást is javasol: az öt állam mindegyikének egy „biográfia” kellene kiadni saját népéről, annak életéről, foglalkozásáról, kultúrájáról, művészetéről. Be kellene mutatni „a népköltés és a modern irodalom igazi értékeit, illusztrációkban bemutatni a nép életét, a művészi érdekességeket és a tájak hangulatát. Az olvasónak mindent meg kell ebben a biográfiában ta-

¹³ Szenteleky Kornél: *Egy dunai kultúrterv* = Szenteleky Kornél: *Új lehetőségek, új kötelességek*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2000, 112.

¹⁴ I. m., 115.

lálnia, ami csak arra a népre s főleg annak mai kultúrájára vonatkozik a folklorisztikus gyűjtésektől kezdve az új irodalmi irányokig és egyéniségekig. A biográfia azonban a szó szoros értelmében rajz legyen, és nem történet”.

A hangsúly a kultúrán és a jelenen van. Szenteleky ugyanis kizárná a történelmet is a konföderációs törekvésekből. Egy mítoszoktól mentes világkép megteremtésére apellál: „A nép igaz életrajza, jelenlegi portréja, és nem heroikus múltak mirtuszával, gonosz háborúk dicsfényével és a színházak történelmi díszlettárával felcícomázott, felismerhetetlenné tett nemzeti történelme”. A történelem csak a régi hegek felszakítását jelentené, a nemzeti biográfiák célja pedig nem az, hogy bármilyen feszültségforrást is felelevenítsenek, másrészt az átöröklődő bűnösség gondolatának felszámolását szorgalmazza, amikor a jelen nemzedékeit felmenti apáik vétkei alól. „Ezért a biográfiákból ki kell gyomlálni minden mondatot, célzást, képet és hangulatot, ami nem a tiszta megértést szolgálja.”¹⁵ A biográfiáknak egységeseknek kell lenniük, azonos elvek szerint készülniük. Minden író csak tényeket csoportosíthatna, elfogulatlanul. Megjelenik az idegenségtapasztalat mint felszámolandó jelenség: senkinek sem szabad szem elől tévesztenie, hogy a biográfia idegeneknek készül, akik szintén szeretik „fajukat, népüket és kultúrájukat”¹⁶. A terv az öt dunai államot ölelné fel. „Minden biográfia négy nyelven jelenne meg: a román biográfia például magyarul, németül, szerbhorvátul és csehszlovákul, a jugoszláv magyarul, németül, csehszlovákul és románul és így tovább. Ezek a biográfiák minden középiskolában kötelező olvasmányok lennének, minden egyesület könyvtárában mind a négy biográfiának ott kellene lenni. Az ára nagyon olcsó lesz, hogy minden érdeklődő megvehesse ezeket a fontos könyveket. A biográfiákat külön-külön nem lehet majd eladni, hanem csak együttesen mind a négy kötetet.”¹⁷

Cikkére reagálások sora érkezett. Kultúrtervének konkrét megvalósulásában sokan kételkedtek. Farkas Geiza már a *Kalangya* következő számában arról elmélkedett, vajon a közlésre kerülő írások között a szigorúan tudományosak, a propagandisztikusak vagy a szépirodalmiak lennének-e megfelelőbbek. A történelem megkerülését nem az idegenségtapasztalat felszámolására irányuló törekvésnek, hanem szánalmas félénkségnek tartja. De a népélet bemutatásának is lehetnének bukatói, ezért a szépirodalmi válogatást, öt túlnyomóan fordításokat tartalmazó antológia kiadását javasolja, „telve szép és világerő senkire nézve nem sértő népekekkel, versekkel, karcolatokkal, könnyfacsarásig humánus szellemű elbeszélésekkel”¹⁸. Fröhvirth Mátyás, a Budapesten megjelenő *La vallée de Danube* (Dunavölgye) című lap szerkesztője elismerését fejezte ki Szentelekynek, s felkérte, hogy írjon

¹⁵ I. m., 114.

¹⁶ Uo.

¹⁷ I. m., 114–115.

¹⁸ Farkas Geiza: Szenteleky Kornél dunai kultúrterve. *Kalangya*, 1932. 3., 189.

részletesebb cikket a lapjába. Tápai-Szabó Lászlónak, a *Pesti Napló* vezércikkírójának reagálását pedig a *Kalangya* is közölte. Ő megvalósítandónak és megvalósíthatónak is tartja, a történelmet azonban nem kellene száműzni, csak „a hazug történelmet”.¹⁹

Szenteleky dunai kultúrtervének viszont lényegi eleme, hogy egyetlen elv vezérelheti a biográfiák összeállítóit, az, amit Tolsztoj írt Romain Rollandnak: „Minden ami egyesíti az embereket: az jó és szép – mindaz, ami szétválasztja őket: az rossz és csúf.”²⁰ Tájékoztatással és az értelem erejével „új közhangulatot, új közvéleményt” lehet kialakítani, „új emberekre, jobb, igazibb, nemesebb szomszédokra” lehet szert tenni. Vagyis nem szabad beletörődni, hogy nincsenek jó és megértő szomszédaink, hanem nekünk magunknak kell őket megteremteni.

A kultúrák közötti átjárhatóság eszméje a többi kisebbségi irodalommal való rezonálás gondolatát is magában foglalja, Szenteleky a dunai kultúrtervvel párhuzamosan szorgalmazza a többi kisebbségi helyzetben levő közösség, irodalom, kultúra megismerését is. Könyvismertetőiből, cikkeiből kiderül, hogy követte mind a felvidéki, mind az erdélyi írók munkáit, és közölte is őket a *Kalangyá*ban. Makkai Sándor köteteit rendszeresen bemutatja a vajdasági irodalmi lapokban. Minden bizonnyal hatottak rá a Sarló mozgalom és az azt megelőző prágai Szent György-kör eszméi. Világképéből teljes mértékben hiányzik azok messianizmusa és a kisebbségi küldetéstudat hangoztatása. Megelégszik azzal, hogy elmondja, helyzetéből adódóan a kisebbségi embernek nagyobb rálátása van a világ eseményeire, látóköre szélesebb, mint a többségié, de tudatában marad kiszolgáltatottságának, és nem keres vigaszt abban, hogy a hátrányból előnyt kovácsoljon. Az emberek egyenlőségének gondolata és az egyetemes horizontok felé tekintés pedig nem viszi a baloldali eszmék irányába. Gondolkodásának egyetemes európeér karakteréről tanúskodik, hogy szemléletmódjából kikapcsolja a fajiságot. A fajisággal együtt pedig a történelmet is, ami számos vita kiindulópontját jelentette. Nem beszél történelmi misszióról sem, mint a Sarló mozgalom képviselői, hanem egy releváns önértelmezési stratégia és átjárható interetnikus kapcsolatrendszer megteremtése céljából a kisebbségi helyzet megértésére és feldolgozására racionális magyarázatot keres.

Irodalom

Bisztray Gyula–Csuka Zoltán szerk.

é. n. [1943] *Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927–1933.*
Szenteleky Társaság, Zombor–Budapest

¹⁹ Tápai-Szabó László: Hallgasson el a múlt? *Kalangya*, 1932. 6., 356.

²⁰ I. m., 114.

- Bori Imre
1994 *Szenteleky Kornél*. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- Farkas Geiza
1932 *Szenteleky Kornél dunai kultúrterve*. Kalangya, 3., 187–189.
- Gereben Ferenc
1999 *Identitás, kultúra, kisebbség*. Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest
- Kovács Nóra–Szarka László, szerk.
2002 *Tér és terep*. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Szenteleky Kornél
1999 *Új életformák felé*. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- Szenteleky Kornél
2000 *Új lehetőségek, új kötelességek*. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- Tápai-Szabó László
1932 Hallgasson el a múlt? *Kalangya*, 6., 354–356.
- Utasi Csaba
1984 *Irodalmunk és a Kalangya*. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- Virág Zoltán
2005 A köztes terek tanulságos emlékezete. *Híd*, 1., 59–66.

IN SEARCH FOR IDENTITY

Kornél Szenteleky and permeability between cultures

The years between the two World Wars was the time of searching for identity in the Hungarian literature in Vojvodina. This search took the form of polemics that were focused on several thematic units. As the first one, we could mention the efforts towards creating an independent literature, and activities aimed to raise awareness of the existence of this literature, to be followed by a long struggle to assert the theory of *couleur locale*. The writers, at the same time, also gave expression to their political thoughts, which could be grouped around existence in minority and about a European union. The seemingly opposing and irreconcilable thoughts follow one from another and form a unity in Szenteleky's work. The paper studies the main directions of Szenteleky's thoughts on politics, and also touches on questions of literary translation and Serbian-Hungarian literary relations.

Keywords: *couleur locale*, identity, minority existence, European union, literary translation, Serbian-Hungarian literary relations

HORVÁTH FUTÓ HARGITA

AZ ISKOLATÉR MINT INTERTEXTUÁLIS ASPEKTUS

Móricz Zsigmond intertextuális/hipertextuális iskolái

School Space as an Intertextual Aspect

Zsigmond Móricz's intertextual/hipertextual schools

A tanulmány Móricz Zsigmond iskola-narratíváit, a *Légy jó mindhalálig*, a *Kamaszok*, a *Bál* és a *Forr a bor* című regényeket vizsgálja a referencialitás és fikció, illetve Philippe Lejeune az önéletrajzi tér című tanulmányának, valamint az intertextualitás és hipertextualitás elméletének aspektusából.

Kulcsszavak: biografikus olvasás, referencialitás, „mintha”-struktúrák, önéletrajzi tér, intertextualitás, hipertextualitás, hipertext-struktúra, virtuális iskolai terek

A szubjektum terei a fikcióban

Móricz Zsigmond iskola-narratíváinak ciklusa a szerző életrajzi kronológiáját követi. Móricz 1890-ben kezdte meg gimnáziumi tanulmányait a Debreceni Református Kollégiumban, itt három osztályt végzett el. 1892-ben másodikos gimnazista. A *Légy jó mindhalálig* cselekményideje 1892-ben játszódik, Nyilas Mihály ekkor második osztályba jár a debreceni kollégiumban. Móricz 1897-ben került Sárospatakra, a negyedik és ötödik osztályt a Sárospataki Kollégium Gimnáziumában végezte, s a *Kamaszok* szereplője, Kesserü Lajoska is a gimnázium ötödik osztályát járta ki. Móriczot 1897-ben nagybátyja, Pallagi Gyula Kisújszállásra viszi, 1899-ben a kisújszállási gimnáziumban érettségizett. A *Forr a bor* regényvilágának idődimenziója „az elmúlt század utolsó esztendeje” (*Forr a bor*, 5.), Nyilas Misi nyolcadikos, s az érettségire készül.

A ciklus első regényének helyszíne Debrecen, a *Kamaszoké* egy Bábagödör- és Bodrog-parti város, a *Bál* és a *Forr a bor* című regényeké egy „alföldi poros város”. Móricz csak a *Légy jó mindhalálig*ban nevezi meg konkrétan a helyszínt, a többi regényében az értelmezők a valóságvonatkozások és az életrajz alapján következtetnek arra, hogy a Bábagödör- és Bodrog-parti város

Sárospatak, az alföldi poros város pedig Kisújszállás. A *Forr a bor* narrátora elbeszéli Misi iskoláztatásának történetét, és ezen a szöveghelyen megnevezi Sárospatakot mint helyszínt.¹ A regény szövegvilágához biografikus olvasással közelítő Nagy Péter szerint a *Kamaszokban* „Móricz – többé-kevésbé a *Légy jó mindhalálig* folytatásaként – sárospataki élményeit akarta megírni”.² Kováts Dániel is az életrajz genezise felől értelmezi a *Kamaszokat*, amelyben Móricz a „sárospataki tanári és diákvilágot”³ beszéli el: „A kisregény valóságos pataki helyei között szerepel a Bábagödre (arrafelé lakik a főszereplő), a kollégium, az iskolakert, a Bodrog, a Piac utca, a kaszinó s a vele szemben lévő nagyvendéglő. Alakjai között több tanár – Sághy történelemtanár; Galánffy könyvtáros, akadémiai tanár, akinek a leánya, Zsófi Kesserű felesége; Baráth zenetanár; a kissé tótosan beszélő Sógor bácsi; Kóródy.”⁴ Azok szerint az értelmezők szerint, akik az életrajzi referenciák felől közelítik meg a szövegeket, Móricz biografikus énjét, illetve a debreceni, sárospataki és kisújszállási gimnáziumban eltöltött iskolás éveinek élményeit tematizálja. A diákkori színhelyek átültetését a regények terébe a szerző térben szerzett tapasztalata indokolhatja: „A regényíró születése, származási környezete, gyermekora tájhoz – tájakhoz – köti. Élményeinek alapja a gyermekkorát és ifjúságát meghatározó történelmi-földrajzi réteg. Regényeinek tértartománya, vagyis a cselekményváltozatok, a figura-sokaság, a személyiségkapcsolatok területi elhelyezése erre az elsődleges élményanyagra épül.”⁵ Az írói élményanyag fikcióvá válása a valóság utánzását, leképezését jelenti, azaz a szövegnek realista kontextusba állítását. A mai irodalomelméleti gondolkodás azonban kérdéssé teszi az irodalom és a valóság viszonyát, és más javaslatokat tesz az irodalmi szöveg megközelítésére.⁶

A *Légy jó mindhalálig* című regény életrajzi-dokumentarista olvasatát Móricz a Magoss Olgának 1930. december 12-én írt levelében megerősítette és cáfolta is egyben: „Nyilas Misi tragédiájában nem a debreceni kollégium szenvedéseit írtam meg, hanem a kommün alatt, s azután elszenvedett dolgokat... Én akkor egy rettenetes vihar áldozata voltam. Valami olyan naiv és gyerekes szenvedésen mentem át, hogy csak a gyermeki szív rejtelvei közt tudtam megmutatni azt, amit éreztem, s lám az egész világ elfogadta, s a gyermek sorsát látták benne. Az ember örök gyermek, s gyermek marad, ha feje deres is...”

¹ „Most már a harmadik iskolában végezte a gimnáziumot, s a legutóbbi iskolaváltoztatása szinte tragikus körülmények között folyt le. Előbb Debrecenben volt kisdíák, s a harmadik osztály után szülei hazavitték Sárospatakra.” (Móricz Zsigmond: *Forr a bor*, 1930. 53.)

² Nagy Péter: *Móricz Zsigmond*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979. 295.

³ Kováts Dániel: *Móricz Zsigmond és Sárospatak*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1994. 161.

⁴ Kováts Dániel: *Móricz Zsigmond és Sárospatak*. 161–162.

⁵ Sükösd Mihály: *Tér és idő = Változatok a regényre*. Gondolat, Budapest, 1971. 110.

⁶ Vö. pl. Antoine Compagnon: *A világ = Az elmélet démona. Irodalom és józan ész*. Kalligram, Pozsony, 2006. 109–158.

Ami kedves van a darabban, az debreceni emlék, ami nem kellemes, az máshonnan jött... Mikor mondtam, valami különös diplomataélcnek tűnt fel: pedig igaz... Nekem a debreceni tanárokkal sose volt ilyen bajom vagy tapasztalatom, a Beöthy Zsoltokkal és Bársony Istvánokkal és más névtelen kegyetlenekkel volt bajom akkor, mikor a legtöbb segítségre lett volna szükségem. A legkevesebb megértést találtam azokban, akiknek hivatása lett volna, hogy az író megértsék... Ezeket az érzéseket vetítettem ki a tanári kar figuráiba... Ilyen furcsán alakul át az írásban az élet. Voltaképpen minden írás líra: a szenvedő szív gyötrelme idegen alak burkába egyénítve..."⁷ Móricz az idézett levélben elutasítja a referenciális olvasatot, a regény főhősével való azonosulást, azonban „a valóság metaforikus-jelképes »atesztétizálásának« gondolatával hasonló pozícióból közelít a szöveghez”⁸, mint azok az értelmezők, akik szerint az említett regényekben Móricz a saját iskolai élményeit beszéli el: „A különbség csupán abban ragadható meg, hogy Móricz számára áttételesebb a kapcsolat valóság és fikció között, de a műalkotás létét ő is a valóságanalóg ábrázolásban látja.”⁹ 1937 februárjában azt írja naplójában, hogy saját emlékeiből építi fel regényeinek világát, újrakonstruálja élményvilágát: „Most hozzáfogtam a könyvek revidálásához. Az Összes Művek kéziratához le kell adni 15 kötetet, amelyekben véleményem szerint semmi változtatás nem lesz. Elsőnek a *Harmatos rózsát* vettem elő. Ezen igazán nem változtatok, mert ha hozzányúlnék, az egészet újra kellene írni vagy eldobni. Nem tudom, egyáltalán regény-e s irodalmi munka-e?... Ijesztően hatnak rám a szavak: fonogramok az életemből, idegen hangok a saját gondolataim az életem akkori eseményeiről. Hátborzongató, hogy regénnyé alakítottam, ami egy zavaros fiatalember kétségei, reményei és tehetetlen álmjai voltak. Most úgy érzem, szégyellem, ahogy az ember szégyelli magát, ha eljár a szája. Szégyellem, hogy magamat regényhősnek állítottam be, hogy affektáltam azt, hogy én magamról regényes hangon beszéltem. Mert itt nincsen egyetlen kitalált helyzet sem. Mikor azt olvasom, hogy a 66. lapon Zsolt el akar menni: ez valósággal az én elmenési pillanatom volt Jankától egy kispesti bálon: a regénynek az az érdekessége van, hogy pontosan újra éli az elmúlt pillanatokot, és egy kicsit más nevek, színek alatt a tényeket közli.”¹⁰

Móricz olyan exponált átjárást kísérel meg fikció és valóság között, amely majd az ezredvég irodalmára, Eszterházy Péter és Garaczi László műveire lesz jellemző, véli a *Légy jó mindhalálig* önéletrajzias-vallomásos jellege mellett érvelő Arató László. A regény „bőségesen merít Móricz életéből. A nevek,

⁷ Móricz Zsigmond levelei I. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta F. Csanak Dóra. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. 59–60.

⁸ Baranyai Norbert: *Személyiségfejlődés, nevelődés, költői identitás. A Légy jó mindhalálig példázatosságának olvasási lehetőségei.* Hittel, 2003. 4., 54.

⁹ Uo.

¹⁰ Móricz Zsigmond naplójából (1937. február 2.). Közzéteszi Cséve Anna. Holmi, 2001. 7., 901.

melyek a valóságban Móricz rokonainak, felmenőinek nevei (Nyilas, Isaák), a két egymást követő iskola (Debrecen és Sárospatak), a »tüzes gépnek« a család anyagi válságát, deklasszálódását okozó felrobbanása, a hajdan eltartott sógorok, anyai rokonok motívuma, az apa híresen jó hangja és foglalkozása (ács), a Misiben készülődő író, valamint számos további mozzanat kínálja fel magát a regény dokumentáris-életrajzi olvasatára.¹¹ Szilágyi Zsófia is a móriczi iskola-narratívák biografikus olvasással való megközelíthetősége mellett érvel, értelmezésében az „önéletrajzi regénytrilógiát”¹² az *Életem regénye* egészíti ki: „A *Forr a bor* végleges szövegének megformálása előtt Móricz már megírta az *Életem regényét*: az iskolai élményekből született »nagy regény-ciklus« önéletrajzi olvasásának lehetőségét tehát az is fölveti, hogy az *Életem regénye* ott zárul, ahol a regények kezdődnek.”¹³ Tanulmányában Szilágyi nem csak az időrendi egymásutániságra, hanem fikció és valóság viszonyának problematizálására is céloz, Móricz ugyanis így fejezi be az *Életem regényét*: „Újraéltem egész életemet. S nem kívánok többé magammal foglalkozni. Tíz-éves koromig több történt velem, mint azóta ötven év alatt. Írhatnám még világ végéig, az életem végéig. Ennél többet nem mondhatok magamról. A többit a regényekben megírtam.” (*Életem regénye*, 1022.)

Móricz-monográfiájában Cséve Anna is az életrajz felé nyíló perspektíváról beszél: „Móricz elismerte, le is írta: »én minden mondatban meglopom magamat«. A *Sárarany* Türi Danija, a *Kamaszok* Kesserü professzora felismerhető minta. Ebből a szempontból Móricz regényei önértelmező kísérletek körkörös ismétlődéseként olvashatók. Számos szépirodalmi szöveghely kínálkozik ennek illusztrálására. Ez a tény ma az életrajz felé nyíló perspektívára, átjárhatóságra hívja fel a figyelmet...”¹⁴ A megújuló Móricz-recepcióban a realizmusnak egy olyan megközelítése bontakozik ki, amely „nem a valóság pontos leképezését, a már korábban is létező, eleve adott valóság nyelvi utolérését jelenti, hanem olyan elbeszélésmódot, amely a semmiből nyelvileg létrehozott történeteket képes olyan módon megalkotni és felkínálni az olvasó rekonstruáló képzelete számára, hogy az ekként létrejövő szövegen túli világ *utólag* egybeessen az ismerős reáliákkal, a valóságról forgalomban lévő ismert vagy ismerhető képzetekkel. A realizmus tehát elsősorban nem a leírt szó valóság-vonatkozásában, hanem a különböző diszkurzív formációk egymásnak megfelelő, összeillő, egybevágó mivoltában áll.”¹⁵

¹¹ Arató László: *A Légy jó mindhalálig mint beavatástörténet* = Fenyő D. György, szerk.: *A kifosztott Móricz? Tanulmányok*. Krónika Nova Kiadó, Budapest, 2001. 130.

¹² Szilágyi Zsófia: „*furcsán alakul át az írásban az élet*”. *Egy önéletrajzi regénytrilógia terve és megvalósulása: Légy jó mindhalálig, Kamaszok, Forr a bor*. Alföld, 2005. 9., 53.

¹³ I. m., 59.

¹⁴ Cséve Anna: *Móricz Zsigmond*. Elektra Kiadóház, Budapest, 2005. 58.

¹⁵ Szilasi László: *A referencia-illúzió felkeltésének retorikai stratégiái a mai magyar prózában (mintha-változatok)*. Magyar Lettre Internationale, 2006. 63. sz. (www.szepiroktarsasaga.hu)

Szilasi László a legújabb irodalomelméleti megfontolásokra hivatkozva, melyek szerint a fikcionális és a tényfeltáró szövegek kizáró szembenállítása tovább nem tartható fenn, a valóság–fikció oppozíció helyett a valós, fiktív és imaginárius iseri modelljét ajánlja az irodalmi szövegek megközelítésére. Wolfgang Iser triádelméletében a fikcionalitás nem mimetikus, hanem konstruktív képesség. A fikcióképző aktusok összjátékaként elképzelt irodalmi szöveg a szóképek és alakzatok által a referencia illúzióját hozza létre, „mintha”-struktúrát alkot.¹⁶ A móríci szövegekben létrehozott világot tehát nem valósként kell értenünk, hanem úgy, mintha adott volna.

Valastyán Tamás elemzésében a Mórícz-szövegek referenciálitást és nyelviséget kiazmusba rendező jellegét és világteremtő képességét emeli ki. Valastyán Mórícz prózapoétikáját jellemezve Borges nyomán „valóságteremtésről” beszél. 1932-ben írt esszéjében Jorge Luis Borges a „klasszikus valóságteremtés” három módját különbözteti meg: „A legkönnyebben kezelhető forma nem egyéb, mint jelentős tények közönséges lejegyzése. (...) A második eljárás abban áll, hogy bonyolultabb valóságot képzel el a szerző, mint amilyet az olvasónak bevall, s annak származékait és hatásait mondja el. (...) A harmadik módszer – a legnehezebb és egyben leghatékonyabb valamennyi között – körülmények kitalálásán alapszik.”¹⁷ A valóság a nyelv által teremődik meg: „Nincs tehát külön a valóság és külön a nyelv, mint azt a mimézis hagyománya gondolta sokáig, hogy ti. a szöveg mintegy utólagosan, utánozva ábrázolná a világot. A világ, a valóság a nyelv által teremődik, miként a nyelv is a világ, a valóság által születik. A közöttük levő vonatkozás tehát nem mimetikus, hanem kiasztikus.”¹⁸ Az a viszony, ami a történet, „a megtörténhető idealitása, azaz még-nem-léte, de már az írói perspektívába fogott létszegmens, a teremői tekintet által irányzékba vett – jobb szó híján – matéria és a narratív kibomlás menete között kiépül (...): a személyes szenvedéstörténetre mintegy ráhajló narráció”, azaz a „megszervedett személyes lét egyediségének, különbségének különösen érzékeny, a világhoz mintegy közel hajoló narratíva megragadása.”¹⁹

Önéletrajzi tér

Mórícz Zsigmond iskola-narratívái megközelíthetők az önéletrajzi tér elméletével is. Ez az elgondolás úgy tekint az írói életműre, mint az író életrajzára. A szerzői szöveg univerzum mint önéletírás gondolata már Georges Gusdorf 1956. évi, *Az önéletírás feltételei és korlátai* című tanulmányában

¹⁶ Uo.

¹⁷ Jorge Luis Borges: *A valóságteremtés = Az idő újabb cáfolata. Válogatott esszék*. Gondolat, Budapest, 1987. 43–44.

¹⁸ Valastyán Tamás: *A szenvedés narrációja (Mórícz Zsigmond és Tar Sándor egy-egy novellájáról)*. Alföld, 2005. 9., 46.

¹⁹ Uo.

megjelenik. Gusdorf az önéletírás két változatát, instanciáját nevezi meg: „egyrészt a tulajdonképpeni vallomás, másrészt a művész teljes életműve, mely az inkognitó védelme alatt, teljesen szabadon dolgozza fel ugyanazt az anyagot.”²⁰ Ehhez a felfogáshoz áll közel az önéletrajzi tér fogalma, amelyet Philippe Lejeune vezetett be az önéletrajzról szóló diskurzusba. Az önéletrajzi tér irodalmi szövegegyüttes, amelyet a szerző fikciós és önéletrajzi művei (vagyis a lejeune-i értelemben vett „önéletrajzi paktum” jegyében írott művek, amelyekben a szerző, az elbeszélő és a szereplő között névazonosság áll fenn) alkotnak. A szerző nem csak személy, hanem író, publikáló személy is, aki közvetít a szövegen kívül és a szöveg között. Az olvasó a szerzőt a tulajdonnévvel megjelölt s ezáltal neki tulajdonított írásai alapján azonosítja, képzelet el. Ha egy ismeretlen szerzőnek első könyve önéletírás, „akkor még ha önmagáról beszél is könyvében, az olvasó szemében hiányozni fog a műből az a valóságra utaló jel – vagyis az *egyéb* (nem önéletrajzi) *szövegek* korábbi létrehozása – ami nélkülözhetetlen ahhoz, amit »önéletrajzi tér«-nek nevezünk.”²¹ Az önéletrajzi tér olyan kontextuális mező, amelyben a szövegek referenciális viszonyban állnak egymással. A szerző képe az összes szövegének eredménye, „olyan szövegeké, amelyek külön-külön egyáltalán nem törekednek az önéletrajzi hűsége, de amik kölcsönös játékok eredményeképpen, abban a *térben*, melyet együttesen alkotnak”²², megrajzolják a szerző portréját.

A regényeken kívül a Móricz-életmű részét képezik az elbeszélések, tanulmányok, riportok, levelek, jegyzetek, naplók is, ezek összjátékából konstruálódik a szerző élettörténete. Az önéletrajzi tér egyik szegmense a gyermekkor és a diákévek. Móricz iskola-narratíváinak ciklusa az *Életem regénye* című önéletírással, a szerző tanulmányaival²³, riportjaival²⁴, napló-

²⁰ Georges Gusdorf: *Conditions et limites de l'autobiographie = Formen der Selbstdarstellung*. Festgabe für Fritz Neubert. Berlin, Dunker und Humboldt, 1956. 121. Idézi Z. Varga Zoltán: *Az önéletírás-kutatások néhány elméleti kérdése*. Helikon, 2002. 3., 252.

²¹ Philippe Lejeune: *Az önéletírói paktum = Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*. L'Harmattan, Budapest, 2003. 26.

²² Philippe Lejeune: *Gide és az önéletrajzi tér = Önéletírás, élettörténet, napló*, 48.

²³ Vö. például: Móricz Zsigmond: *Jókai. Jegyzetek a belső fejlődés történetéhez (425–439.) = Tanulmányok I.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978.; *Csokonai (550–555.), Pataki felolvasás (744–748.) = Erkölcsei sarkantyú. Tanulmányok II.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982.; *Hivallás (142–147.), Debrecen (288–292.), Debrecen és Sárospatak útján jártam én (466–470.), Boldog béke, jöjj vissza egy szóra (471–475.), Pataki diákok világa (566–568.) = A tizenkettedik órában. Tanulmányok III.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984.

²⁴ Vö. például: Móricz Zsigmond: *Pataki diákok (197–202.), Eltűnt ifjúság kacagó porában (203–209.), Három szekunda (217–223.), Ki a jeles, ha nem én? (227–231.), Harmónia: az élet korhadása (232–236.), A jó tanár (551–562.) = Riportok IV.* (1936–1942). Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1958.; *Niobe (142–148.), Debrecen (149–151.) = Riportok II.* (1920–1929). Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1958.

jával²⁵ együtt konstruálja azt az „önéletrajzi teret”, melyből kirajzolódnak az író iskolás évei, a diákkor.²⁶ Ezek az írások a történetek, motívumok, nevek ismétlésével, újraírásával, önidézetekkel, a visszatérő szereplőkkel olyan szövegahlót hoznak létre, amelyben „a különböző szövegek értelme egymást kontextualizálja.”²⁷ Ugyanazok a szövegrészek ismétlődnek majdnem szó szerint a fiktív és az önéletrajzi paktumot működtető írásaiban, amit az alábbi néhány példa is alátámaszt. Élete egyik meghatározó eseményének leírását, a damaszkuszi élményként emlegetett paralellizmusát *Légy jó mindhalálig*²⁸ című regényében és *Damaszkuszi élmény*²⁹ című tanulmányában is olvashatjuk. Ugyanennek a szövegfragmensnek a variánsa fellelhető a *Hitvallás*³⁰ című írásában is. A *Kamaszok* kocsmai jelenetét³¹ Móricz beépíti az *Életem regénye*³² szövegébe, ahol ugyanez a történet más figurákkal és helyszínen,

²⁵ Móricz Zsigmond naplójának részleteit Móricz Virág *Apám regénye, Móricz Zsigmond szerkesztő úr és Tíz év I–II.* című könyveiben jelentette meg, Cséve Anna *Móricz Zsigmond naplójából* (Holmi, 2001. 7., 859–902.) és Kovács Zoltán *Móricz Zsigmond: Beszélgetés az írógéppel* (Forrás, 2004. 7–8., 78–87.) címmel tették közzé a napló további részleteit.

²⁶ Hasonlóan közelíti meg ezeket a szövegeket Vargha Kálmán is, aki szerint, ha az *Életem regénye*, a *Légy jó mindhalálig*, a *Forr a bor* és a *Bál* című regényeket „nem a megírás sorrendjében, hanem témáik szerint, az életrajz menetét követve olvassuk végig, akkor világosan kibontakozik előtűnk az író életének útja és belső fejlődésének rajza a legkorábbi gyermekkori emlékektől, az iskolától elszakadó, leérettségizett diák első lépéséig.” Vargha Kálmán előszava a *Móricz Zsigmond levelei I.* című kötethez. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta F. Csanak Dóra. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. 5.

²⁷ Z. Varga Zoltán: *Az önéletrajz-kutatások néhány elméleti kérdése.* Helikon, 2002. 3., 252.

²⁸ Móricz Zsigmond: *Légy jó mindhalálig*, 32–33.

²⁹ Móricz Zsigmond: *Damaszkuszi élmény = A tizenkettedik órában. Tanulmányok III.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 136.

³⁰ Móricz Zsigmond: *Hitvallás = A tizenkettedik órában. Tanulmányok III.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 145–146.

³¹ „Bent nagy kiabálás volt, csak nagynehezen ismerte meg az Albert apjának a hangját... Irtózatossá káromkodással kiáltott:

– Azzistenbenneteket, – rikoltotta a kőműves, – utánam mertek jönni? a kocsmába? az isten a görbe... így megszégyeníteni engem!... – s leírhatatlanul káromkodott, – rabló vagyok én? csendőrkézre való vagyok én? hogy én utánam a feleségem jön a kocsmába!... Úgy széthasítalak benneteket, csak ne takarodjatok innen rögtön!... Barátaimmal vagyok! a városkapitánnyal vagyok! nem fogom magam igazolni! az anyátok keserves... (...)

A kőműves alig bír állni a lábán.

– A pénzem féltitek?... Tik kerestétek?... Gyámság alatt vagyok én?... Az anyátok keserves istenit! – s belemarkolt a zsebébe s kivágta az asztalra a sok pénzt, egész halom bankót, a nadrág zsebébe kaparászott s ezüst és rézpénzeket csapkodott az asztalra, hogy csak úgy gurult szerteszét... – Próbáljatok még egyszer értem jönni... azt a kutya mindenit... megdöglöttetek már mellettem éhen? ti bitangok! Úrfiak! Nem kitaníttatalak benneteket! Kollégiumba! a csirkefogó isteneteket! Egyből se csináltam inast, cigányt, tolvajt és még tik mertek a kocsmába megvizitálni, hogy, ti bitang kutya istenség, mert kettéhasítalak a betyár mindenit az anyádnak!” (Móricz Zsigmond: *Kamaszok*, 170–171.)

³² „Egyszer csak édesapám meglátott. Az arca megmerevedett, a szemc rám szegeződött, kék szeme volt, de ha feldühödött, sötét lett; rám kiáltott:

a Móricz családban és Prügyön játszódik le egyes szám első személyben elbeszélve. Az azonos szerzői névvel ellátott önéletrajzi írások, emlékezesek, naplók megismétlik a regények szövegfragmentumait, ezek az ismétlések erősítik meg a befogadó tudatában az önéletrajzi tér működését, a szerző iskoláskora ugyanis az olvasói aktivitás révén rajzolódik ki a legkülönbözőbb művek soraiból.

Philippe Lejeune elgondolásában az önéletrajzi tér tudatos írói stratégia eredményeként konstruálódik. Móricznál ez a folyamat valószínűleg nem volt annyira szándékos, mint André Gide-nél, aki minden szövegét úgy hozta létre, hogy annak pontosan meghatározott helye és funkciója volt abban a rendszerben, szövegegyüttesben, melynek az önkép megteremtése volt a feladata.³³ Móricz 1939-ben fedi fel az önéletrajzi tér működését az *Életem regénye* zárlatában: „Újraéltem egész életemet. S nem kívánok többé magammal foglalkozni. Tízéves koromig több történt velem, mint azóta ötven év alatt. Írhatnám még világ végéig, az életem végéig. Ennél többet nem mondhatok magamról. A többit a regényekben megírtam.” (*Életem regénye*, 1022.) Móricz szövegalkotása ennek a „tervnek” a megnyilvánulásaként hat. Ezt bizonyíthatja az iskola-narratívák helyszíneinek, iskoláinak és évszámainak egybeesése Móricz iskoláskorának helyszíneivel és idejével, és ezt támasztják alá a szövegváltozatok is. Példaként említhető a *Légy jó mindhalálig* egyik utcaneve, amely több változatban íródik a szövegekben, míg nem az utolsó variánsban referenciális jellé válik. A *Légy jó mindhalálig*nak számos kiadott szövegváltozata létezik.³⁴ Először 1920-ban jelent meg folytatásokban a Nyugatban, könyv alakban 1921-ben az Athenaeum Kiadónál. A két változat elemzése során Rubovszky Kálmán megállapította, hogy a Nyugatban a kisfiú a *mester-utcai* tanító bácsinál lakott, az 1921-es kiadásban a 7. oldalon a *kistanács-utcai* tanító bácsinál, a 217. oldalon viszont »ebéd után rögtön sietve ment a *Nagymester utca* felé...«. Az 1939-es változatban Török tanító bácsi lakhelye már mindegyik szöveghelyen a *Nagymester utcában* van. Rubovszky Kálmán a szövegváltoztatást életrajzi tényekkel magyarázza: „Móricz szintén a Nagymester utcában lakott 1891 őszén, Boros tanítóéknál, és, az Arany János-i hitelhez ragaszkodva, végül ez a tényleges helyszín viszi el a pálmát regényében.”³⁵ A Mester utcai tanító, akinél első

– Hát te mit keresel itt? Nem takarodsz innen? mingyán beléd vágom ezt a kést!... Kettéhasítalak, te kutyaköjke... Utánam jártok? A kocsmába jártok utánam?... Hol az anyád? Eregy ki, mondd meg neki, hogy utánam ne jöjjön még eccer életében, vagy agyonverlek valamennyitöket, mint a kutyákat... S rákezdte a káromkodást, és fogta a poharat, és csapkodta felém, belém, az ajtóba...” (Móricz Zsigmond: *Életem regénye*, 952–953.)

³³ Philippe Lejeune: *Gide és az önéletrajzi tér = Önéletrajz, élettörténet, napló*, 51–52.

³⁴ Vö. Rubovszky Kálmán: *Szépirodalmi művek adaptálása Móricz Zsigmond Légy jó mindhalálig című művének tükrében*. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1985. 51.

³⁵ Rubovszky Kálmán: *Szépirodalmi művek adaptálása Móricz Zsigmond Légy jó mindhalálig című művének tükrében*, 55.

gimnazista korában lakott Debrecenben, visszatérő figurája, egyik kapcsolódási pontja Móricz írásainak. *A jó tanár*³⁶, *Jókai*³⁷, *Debrecen*³⁸ című írásában és *Forr a bor*³⁹ című regényében is említi. Az önéletírói tér koherenciája a móriczi opus szövegeinek intertextuális kapcsolataiban manifesztálódik.

Intertextuális/hipertextuális iskolai terek

Móricz Zsigmond iskola-narratívái számos olyan szövegelemet tartalmaznak, amelyek más műveiben is előfordulnak, más szöveghelyekre is utalnak. A ismétlődő szövegrészek, önidézetek, az életművön belüli intertextuális vonatkozások új környezetbe, más összefüggésbe kerülnek. Az ismétlés-alakzatok által a móriczi szövegek hálózatos struktúrát alkotnak. Ha az „írást az olvasás teremti meg (újja)”,⁴⁰ akkor az ismétlések a befogadó tudatában képeznek hálót, amit az intertextualitás és hipertextualitás⁴¹ fogalmával lehetne körülírni. Bizonyos mértékig az intertextuális szövegek is hipertextek, az előképzettséggel rendelkező olvasó számára linkeket biztosítanak, de a kapcsoló elemek, a linkek nem adottak, nincsenek megjelölve a szövegtestben, észrevételük megköveteli az olvasó rátermettségét.⁴² Az intertextualitás ismétlés, a textuális fragmentumok újramondása. Átjárást tesz lehetővé a szövegek között, amivel az értelmezés számára nyitottá teszi a műveket, és megkérdőjelezi „a műnek, mint önmagában zárt egységnek az

³⁶ „Hajdú bácsi hívott meg házi nevelőnek a fia mellé, aki akkor ment a gimnázium második osztályába, s nevelőre volt szüksége. Hajdú bácsit jól ismertem, mert barátja volt Boros bácsinak, akinél első gimnazista koromban laktam, a Mester utcai leányiskolai tanítónak.” Móricz Zsigmond: *A jó tanár = Riportok IV.* (1936–1942.). Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1958. 553.

³⁷ „Többet Jókai ennyire új útra indító nagy hatással nem volt rám. De ugyanezt később is megerősítette. Debrecenben első gimnazista koromban szegény Boros bácsival együtt olvastam éjfélig a novelláit.” Móricz Zsigmond: *Jókai. Jegyzetek a belső fejlődés történetéhez = Tanulmányok I.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978. 429.

³⁸ „1892-ben ott laktam mint kisdíák Debrecenben a Nagymester utcán, Boros tanító úrnál. Számtalan apró emlékem fűződik ehhez a Nagymester utcához. Ott tanultam meg a legelső Csokonai-verset dalolni...” Móricz Zsigmond: *Debrecen = A tizenkettedik órában. Tanulmányok III.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 290.

³⁹ „Eszébe jut, hogy mikor ezt tanulta elsőben, ott lakott Debrecenben a tanító bácsinál és esténként sakkozni szoktak a bácsival.” (Móricz Zsigmond: *Forr a bor*, 1931, 189.)

⁴⁰ Halász László: *Az ismétlés fonákságai = Az értelmezés változatai.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 2000. 117.

⁴¹ „A hipertext az adatintegráció és információközvetítés olyan módszere, amely a tudást a hagyományosan lineáris szövegstruktúra helyett a kognitív emberi gondolkodást hívebben tükröző nem-lineáris, térbeli, hálózatos rendszerben rendezi el. A felhasználó aktívan és közvetlenül közreműködhet a tudásbázis alakításában és formálásában.” Sütő Péter: *Hypertext. Természetes intelligencia az információtudományban.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 1999. 27.

⁴² *Az intertext – a félig zárt hipertext* = Szűts Zoltán: *A hypertext.* <http://magyar-irodalom.elte.hu/vita/tszz.html>

eszményét.”⁴³ Az intertextualitás szétfeszíti a szöveg linearitását: „Minden egyes intertextuális utalás tartalmaz egy alternatívát: vagy folytatjuk az olvasást, mintha csak egy olyan részletet látnánk, amely a szöveg szintagmatikus szerveződésének bármely más eleme is lehetne – vagy visszatérünk az eredeti szöveghez egyfajta intellektuális anamnézis segítségével, amelynek során az intertextuális utalás »áthelyezett« (déplacé) paradigmátikus elemként jelenik meg, s egy elfelejtett szintagmatikusságból ered. Az alternatíva valójában csak az elemzőnek jelenik meg. Ez a két folyamat szimultán zajlik az intertextuális olvasás – és beszéd – során, elágazások rajzolódnak ki a szövegben, melyek lassanként megnyitják annak szemantikai terét.”⁴⁴ Az értelmezői, olvasói pozíció felől Móricz iskola-narratívái, a *Légy jó mindhalálig*, a *Kamaszok* és a *Forr a bor*, más – korábbi és későbbi – írásaival intertextuális dialógust folytató szövegekként olvashatók. Illusztrálásul néhány szöveghelyet emelünk ki: Nyilas Mihály kisújszállási gimnáziumba jutásának történetét a *Forr a bor* (1931) című regény 53. oldalán és a *Bál* című regényben (*Bál*, 162.) a narrátor beszéli el, ugyanez a történet olvasható egyes szám első személyben az író *Három szekunda* (223.) és *Jókai* (430–431.) című írásaiban. A *Forr a bor* című regényben Nyilas Mihály nem megy el osztályával a Paradicsomba megemlékezni a honvédekről, hanem elvonul a tanári könyvtárba olvasni, mert „mindenki tudta, hogy szabad bejárása van a tanári könyvtárba, s minden szabad idejét ott szokta tölteni.” (*Forr a bor*, 1931. 12.) Ez a szövegszegmens, fikcióba ékelt vallomásbeszéd ismétlődik *Bál* című regényében – „Már ekkor filozófiai könyveket szedett ki a tanári könyvtárból...” (*Bál*, 8.) – és *Jókai* című tanulmányában: „Kisújszálláson a tanári könyvtár rendelkezéseimre állott, s a fél könyvtár úgyszólván mindig lent volt nagybátyám polcain. Filozófusokat kezdtem olvasni.” (*Jókai*, 432.). A *Kamaszok* című töredékben Keserű professzor elmeséli fiának, hogy az ötödik osztály befejezése után dachból titkos önképzőkört alapított osztálytársaival, mert csak a hetedik s a nyolcadik osztályosok lehettek tagjai az iskolai önképzőkörnek. Az olvasó tudatában ez a szöveghely másik két szövegszegmentumot aktivizál: a *Bál* című regényben Nyilas Mihály alakítja meg hatodikos korában a Szombat estét, mert az „V. és VI. osztálynak nem volt joga az Erdélyi János Önképzőkörbe tagnak belépni, s egy titkos önképzőkört csinált hat taggal a saját osztályukból.” (*Bál*, 161.) A *Pataki felolvasásban* Móricz arra emlékezik vissza, hogy a hatodik osztályosoknak nagy volt a sérelmük, mert nem vehettek részt az Erdélyi János Önképzőkör munkájában. A hatodikosok felvételét az alapszabály tiltotta: „Én voltam a forradalmi tényező, aki titkos önképzőkört alakított, melynek tagjai voltak Marton Já-

⁴³ Tátrai Szilárd: *Perszonális narráció Ottlik Géza Iskola a határon című regényében = Az „ÉN” az elbeszélésben. A perszonális narráció szövegtani megközelítése.* Argumentum, Budapest, 2002. 100.

⁴⁴ Laurent Jenny: *A forma stratégiája.* Helikon, 1996. 1–2., 33.

nos, Korláth Andor, Szász Tihamér, Kiss Laci és Szabó Jóska. Szombat estéken gyönyörködtettük egymást elméműveinkkel.” (*Pataki felolvasás*, 747.) Hasonló vagy azonos szövegrészeket, szereplőket fedezhetünk fel a *Légy jó mindhalálígn*ban, a *Forr a borban* és az *Életem regénye* című „regényes ön-életrajzban”⁴⁵. A *Légy jó mindhalálígn* című regényben a „vín baka” a Debreceni Református Kollégium igazgatója, aki arról ismert, hogy „áthallatszik két bezárt ajtón át, hogyha üvölt” (*Légy jó mindhalálígn*, 24.). A *Forr a borban* és az *Életem regényében* a „vín baka” fogadja Móricz Bálintot, amikor elviszi beírtni Pallagi Gyulát a Debreceni Református Kollégiumba: „Tüdő s igazgató volt akkor az igazgató már, a »vín baka«, akinek olyan hangja volt, mint egy katonai trombitásnak, s vaspánttal kellett megerősíteni minden karszékét, amit neki adtak.” (*Életem regénye*, 750.) A „vín baka” egyik példája az életmű korábbi textusaiból már ismert szereplő másik szövegben való identikus szerepeltetésének. Számos szöveghely kínálkozik a móriczi narratív ismétlések illusztrálására, az opuson belüli motivikus hálózatokra, repetitív szövegtípusokra. Cséve Anna a *Míg új a szerelem* című regényt elemezve konstatálja, hogy Móricz regényuniverzumában semmi sem szemlélhető csak önmagában: „A szerelmi történet retorikai készlete olyan hívószavakkal zsúfolta, melyek megtörik a regényidőt és kitágított, retrospektív szempontot érvényesítenek. A regény egyes pontjain leállítják az olvasást, és olyan gondolatsorokat indukálnak, melyek az életmű egészére vonatkozó asszociációra készítetnek.”⁴⁶ A *Kamaszok* befogadójánál az iskolakertben játszódó epizód „állítja le az olvasást”, ez a részlet ugyanis dialógust folytat az összes móriczi iskolakerttel (*Légy jó mindhalálígn*, *Forr a bor*) és *Pataki diákok* című emlékezésével, amelyben az iskolakert leírása azonos a *Kamaszok* iskolakertjével.⁴⁷ Számos analógiát találhatunk a móriczi szöve-

⁴⁵ Dobos István: *Példázat és emlékezés. A családtörténet újrajrása (Móricz Zsigmond: Életem regénye) – Az én színrevitele. Önleírás a XX. századi magyar irodalomban*. Balassi Kiadó, Budapest, 2005. 183.

⁴⁶ Cséve Anna: *Az írás gyöplője. Móricz Zsigmond szövegalakító gyakorlata*. Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2005. 46.

⁴⁷ „És ez egész nap így megy az egész vakáción keresztül az iskolakert kapujában, a korráton ülve. Szemben a nagy kollégium, dupla tetejével, százados, mohos falával, valami egészen különös, égő napsütésben, hogy a falaira nem lehet ránézni, mintha idegen fényt verne vissza a megvakult fehér malter szín, a szemek mind összehunyorítva néznek s a hátuk mögött a nagy fák, a mély árnyas utakkal, a végtelen hosszú fősétával, mely az állomásig megy. Fiatal fiúk, középgimnazisták nyaralóhelye az a vastag rúd, mely a kert rácskapuját egy köoszlophoz köti. Egy hajdan kiásott, aztán elmúlt árok sekély vályúja fut a kert kőfala mellett s ezen egy kis híd van, de már alatta a föld teljesen betöltötte az árkot, úgyhogy a gerendák s deszkák a földön fekszenek s amint bekorhadt a vastag tölgyszekta, csak épp annyira szakadt be, hogy meg lehet botlani benne, ha nem vigyáz az ember. Itt lógnak unalmukban a gyerekek, itt ácsorognak, kuncsorognak s egymást nyúzzák dologtalanul, a vakáció zsiabdadt maznaságában.” (Móricz Zsigmond: *Kamaszok*, 125–126.)

„S mindjárt a kollégiummal kapcsolódik össze az iskolakert, amely áll egy kapuból s annak a támasztórúdjából, ahol a vakációzó diákok az egész nyarat átácsorogják, meg egy árnyas

gekben, amelyek az opus különféle textusaira asszociálnak. Ezekre a szövegkapcsolatokra akkor volna globális rálátásunk, ha digitalizálnánk Móricz életművét, és a hipertext segítségével virtuálisan összekapcsolnánk írásainak szövegrészeit. A hipertext kitágítja a textusok hagyományos lineáris kereteit, a szövegek és szövegrészek integrálásával nem-lineáris struktúrát hoz létre. Olyan eszköz, amelyet egy-egy szóhoz vagy kifejezéshez rendelünk, s ha rákattintunk az adott szóra, parancsot adunk a gépnek, hogy egy másik dokumentumot vagy dokumentumrészt hozzon elő. A szövegek pontjai linkekkel (elektronikus hivatkozásokkal) kötődnek össze. Ezzel az eljárással a szöveg „új kiterjedésre, új dimenzióra tesz szert”.⁴⁸ A linkelés az intertextualitás egyik funkciója.⁴⁹ A linknek három feladatköre van: része a szövegnek, indexe egy másik szövegnek, és ugrás a másik szöveghez. A szövegben a link „a Másik szó szerinti jelenléte a Sajátban.”⁵⁰ Gerard Genett is hipertextnek⁵¹ nevezi a szövegek köziség (az ő terminológiájával transztextualitás) egyik fajtáját. Az elektronikus szövegben a hipertext segítségével „a változatok, a kommentárok, a feltárt allúziók, a keletkezéstörténeti jegyzetek és egyéb adalékok minden eddiginél természetesebb, kezelhetőbb módon telepíthetők a szöveg köré.”⁵² Móricz iskola-narratívái számtalan hívószóként funkcionáló elemet tartalmaznak, ha ezekhez elektronikus hivatkozásokat kapcsolnánk, amelyek összekötnék e szöveghelyeket a móríci életmű más szövegeivel, szövegrészeivel, az elektronikus-digitális formába átírt opus hiperszöveg-rendszerre állna össze. Ezt a hipertextszerűséget fölerősíti az iskola-narratívák (*Légy jó mindhalálig, Kamaszok, Forr a bor*) trilógiává kapcsolódása. A hipertext-struktúra „centrumát”⁵³ a három iskolát elbeszélő regény képezné. A „főszövegekben” megjelölt hívószókkal kapcsolatok sűrű hálózatát építhetnénk ki. A kapcsolódó dokumentumok a mű/művek értelmezését segítenék. A *Forr a bor* (1931. 53.), a *Bál* (161.) és a *Jókai* (430.) című írásoknak a németből, görögből és latinból szerzett három szekunda történetét elbeszélő részei összekapcsolhatóak az írónak a *Három szekunda* és a

útból, amely a vasúthoz vezet, és ahol minden este korzó van jó anyák és a lombok védelme alatt s erről az árnyas útról nem illik a sötét kertjétek tekervényekre eltévedni.” (Móricz Zsigmond: *Pataki diákok*, 197–198.)

⁴⁸ Kappanyos András: *Hipertext. „A számítógép és a humán tudományok”*. Helikon, 2004. 3., 307.

⁴⁹ Espen J. Aarseth: *Nem-linearitás és irodalomelmélet*. Helikon, 2004. 3., 333.

⁵⁰ Robert Simanowski: *Hiperfikció*. Helikon, 2004. 3., 395.

⁵¹ A hipertextualitás minden olyan kapcsolatot, amely egy B szöveget (hypertextus) egy korábban keletkezett A szöveghez fűz (hypotextus), melyre nem kommentárként fonódik rá. Gérard Genette: *Transztextualitás*. Helikon, 1996. 1–2., 86.

⁵² Kappanyos András: *Hipertext*. 308.

⁵³ A hipertext a könyvvel ellentétben nagyobb mértékben decentralizál, nem centrálisan szervezett. „A hipertext eszközei által korlátlan számú »centrum« létrehozása, bővítése és kapcsolatainak módosítása válik lehetővé.” Jerome McGann: *A hipertext alapjai*. Helikon, 2004. 3., 383.

Boldog béke, jöjj vissza egy szóra (*Boldog béke, jöjj vissza egy szóra*, 471–475.) című visszaemlékezésével, valamint a sárospataki kollégiumban tartott beszédével 1930-ban (*Pataki felolvasás*, 745–746.). Móricz ezekben a cikkekben egyes szám első személyben írja le a három elmarasztaló osztályzat részletes történetét. A *Légy jó mindhalálig* Csokonaira vonatkozó részleteinél is kitérőt tehetne az olvasó, áthelyezhetné szövegbeli pozícióját a *Csokonai* és a *Debrecen* című írásokra, amelyek a diák Móricz Csokonai-élményét beszélik el. Hipertextuális rendszerezéssel a *Debrecen és Sárospatak útján jártam én*, a *Pataki diákok világa*, a *Pataki diákok*, a *Niobe* című írásokból és sok más riportból, az író leveleinek, naplójának diákkorra vonatkozó részleteiből és a központi regényekből egy „meta-könyv”⁵⁴ konstruálódna, amely újrendezi a szövegeket egy magasabb szinten. Ezek a szövegek kapcsolódási pontjaik révén közösen konstruálnak három intertextuális/hipertextuális iskolai teret: a debreceni és a sárospataki református kollégium, illetve a kisújszállási gimnázium virtuális terét. Mindegyik szöveg hozzáad valamit az intertextuális/hipertextuális iskolához: épületeírást, tanár- és diákportrékat, epizódokat az iskola életéből, történetéből, információkat az oktatási-nevelési módszerekről, eszközeiről. A virtuális iskolai terek az azonos szerzői névvel ellátott szövegek fragmentumaiból és intertextuális kapcsolataiból konstruálódnak.

A móriczi iskola-narratívák hipertextes „kiadásának” tartalma és szerkezete idővel módosítható, fejleszthető, vizuális és hanganyagok beiktatásával multimediális szövegkorpusszá alakítható. A hipertext ugyanis a könyvtárhoz⁵⁵, az archívumok archívumához hasonló felépítésű, vagyis korlátlanul bővíthető.⁵⁶ A hipertext-„kiadás” logikai egységeit, a központi szövegeket és a móriczi életmű egyéb szövegeit (korlátozott intertextualitás⁵⁷) kiegészíthetjük, összekapcsolhatjuk más szerzők írásaival (általános intertextualitás⁵⁸), amelyek valamilyen viszonyban állnak a móriczi szövegekben bejelölt hivatkozásokkal. Végül a móriczi iskola-narratívák hipertextesen strukturált „kiadását” bekapcsolhatjuk a hálózatok hálózatába, a WorldWideWebbe.

⁵⁴ Jerome McGann: *A hipertext alapjai*. 367.

⁵⁵ Az „intertextuális univerzum” gondolatáról l. részletesen Faragó Kornélia: *Az intertextuális univerzum = Térirányok, távolságok. Térdinamizmus a regényben*. Forum, Újvidék, 2001. 40.

⁵⁶ A könyvtár a legrégebben létező hipertextuális szerkezet. Jerome McGann: *A hipertext alapjai*. 383.

⁵⁷ Ugyanazon szerző szövegei közötti intertextuális kapcsolatok. Lucien Dällenbach: *Intertextus és autotextus*. Helikon, 1996. 1–2., 51.

⁵⁸ Különböző szerzők szövegei közötti intertextuális kapcsolatok. Lucien Dällenbach: *Intertextus és autotextus*. 51. Dällenbach Genette nyomán a felosztást kiegészíti az autotextualitással, ami egy szöveg önmagához való lehetséges viszonyainak összességét jelenti. Egy-egy szöveget ennek értelmében a kapcsolatrendszer szerint is „belinkelhetünk”.

Kiadások

- MÓRICZ ZSIGMOND: *Bál*. Pesti Napló, Budapest, é. n.
MÓRICZ ZSIGMOND: *Életem regénye = Regények VI.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978.
MÓRICZ ZSIGMOND: *Forr a bor*. Athenaeum, Budapest, 1931.
MÓRICZ ZSIGMOND: *Forr a bor = Regények III.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1976.
MÓRICZ ZSIGMOND: *Kamaszok = Kisregények II.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1956.
MÓRICZ ZSIGMOND: *Légy jó mindhalálig*. Akkord Kiadó, Budapest, é. n.

SCHOOL SPACE AS AN INTERTEXTUAL ASPECT

Zsigmond Móricz's intertextual/hipertextual schools

The paper studies the school-narratives of Zsigmond Móricz, that is, his novels *Légy jó mindhalálig* (*Be Faithful Unto Death*), *Kamaszok* (*Teenagers*), *Bál* (*The Ball*) and *Forr a bor* (*Wine in Ferment*) from the aspects of referentiality and fiction, or to be more precise, it approaches these texts in view of Philippe Lejeune theory of the *autobiographical space* and his theory of intertextuality and hipertextuality.

Keywords: biographical reading, referentiality, 'as if'-structures, autobiographical space, intertextuality, hipertextuality, hypertext-structure, virtual school spaces

Műszaki előkészítés: Csernik Előd, tel.: 064/14 10 272
VERZAL Nyomda, Újvidék, tel.: (021) 505-103
Készült 2008-ban 200 példányban.

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

821.511.141+811.511.141

HUNGAROLÓGIAI Közlemények = Hungarološka saopštenja = Papers of Hungarian Studies : az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Tanszékének folyóirata / felelős szerkesztő Láncz Irén ; főszerkesztő Harkai Vass Éva. – 8. évf., 26/27. sz. (1976)–.– Újvidék : Magyar Tanszék, 1976–.– 24 cm

Háromhavonta. – A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei folytatása

ISSN 0350–2430

COBISS.SR-ID 17698